

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
НАЦІОНАЛЬНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ М.П. ДРАГОМАНОВА**

ЖОЛОБ Михайло Петрович

На правах рукопису

УДК 94(477)"192/193":2(043.3)

**РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН ПІДРАДЯНСЬКОЇ
УКРАЇНИ В 20 – 30-х рр. ХХ ст.**

Спеціальність

07.00.01 – історія України

Дисертація на здобуття наукового ступеня
кандидата історичних наук

Науковий керівник:

Журба Михайло Анатолійович,
доктор історичних наук, професор

Київ – 2014

ЗМІСТ

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ.....	3
ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1.Історіографія проблеми.....	12
1.2.Джерельна база дослідження.....	26
РОЗДІЛ 2. РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЕТНОСПІЛЬНОТ УКРАЇНИ ДОБИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ	
2.1.Етнорелігійне середовище України: історичні обставини, особливості та етапи еволюції.....	37
2.2. Формування правового статусу етноконфесійних громад	53
РОЗДІЛ 3. РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УСРР В УМОВАХ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЕКСПЕРИМЕНТУ	
3.1.Національні об'єднання віруючих у системі конфесійних організацій.....	68
3.2. Базові вектори діяльності етнічних релігійних громад.....	88
3.3.Чисельність і соціальний склад релігійних общин нацменшин України.....	113
РОЗДІЛ 4. ПОЛІТИКА КОМУНІСТИЧНОЇ ВЕРХІВКИ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ	
4.1.Взаємини влади з національними меншинами України в релігійній сфері у 20-і рр. ХХ ст.....	132
4.2.Репресивна політика радянської влади стосовно національних релігійних громад упродовж 1930-х рр.....	152
ВИСНОВКИ.....	180
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ.....	188

ПЕРЕЛІК УМОВНИХ СКОРОЧЕНЬ

АМСРР – Автономна Молдавська Соціалістична Радянська Республіка

ВЦВК – Всеросійський центральний виконавчий комітет

ВУЦВК – Всеукраїнський центральний виконавчий комітет

ГВК – губернський виконавчий комітет

ДПУ – Державне політичне управління

КНС – Комітет незаможних селян

КП(б)У – Комуністична партія (більшовиків) України

НЕП – Нова економічна політика

НКВС – Народний комісаріат внутрішніх справ

НКО – Народний комісаріат освіти

НКФ – Народний комісаріат фінансів

НКЮ – Народний комісаріат юстиції

ОДПУ – Об'єднане державне політичне управління

ОВК – окружний виконавчий комітет

РВК – районний виконавчий комітет

РКП(б) – Російська комуністична партія (більшовиків)

РНК – Рада народних комісарів

РСДРП – Російська соціал-демократична робітничка партія

РРФСР – Російська Радянська Федеративна Соціалістична Республіка

СБ – Спілка безвірників

СРСР – Союз Радянських Соціалістичних Республік

УРСР – Українська Радянська Соціалістична Республіка

УСРР – Українська Соціалістична Радянська Республіка

ЦВК – Центральний виконавчий комітет

ЦБ – Центральне бюро

ЦК – Центральний Комітет

ВСТУП

Актуальність дослідження зумовлена потребою в об'єктивній реконструкції етнорелігійного досвіду для уникнення суперечностей у ході сучасного суспільно-політичного поступу. На сьогодні Україна перебуває у складному геополітичному становищі – задля підриву територіальної цілісності держави ворогами країни вжито спробу на національному ґрунті посіяти непорозуміння між окремими групами українського суспільства. Значну частину населення незалежної України складають представники етнічних меншин – поляки, євреї, німці та інші національності, які за своїми не лише традиційно-побутовими, мовно-культурними, але й релігійними відмінностями вимагають до себе особливого ставлення. У зв'язку з цим побудова громадянського суспільства і розвиток демократії у сучасній Україні передбачає формування толерантного ставлення до етнорелігійних спільнот. Усвідомлення цього буде важливим підтвердженням задекларованого українським народом прагнення інтегрувати нашу державу до складу Європейського Союзу та розділити його цивілізаційні цінності. Консолідація громадян України, незалежно від їх національної приналежності та релігійного світогляду, навколо традиційних засад допоможе запобігти духовному зuboжінню, політичному і соціокультурному протистоянню.

Оскільки проблеми національних меншин, зокрема, їх мирне співіснування з титульним етносом, не тільки не втратили своєї ваги, а й посідають одне з головних місць у політиці провідних країн світу, то будь-який досвід – позитивний чи то негативний – із розв'язання національного питання в сьогоденні умовах є надзвичайно корисним. Наразі необхідним є дослідження національної специфіки народів, що проживають на території України. В цьому контексті актуальним є вивчення радянського періоду української державності, зокрема, особливостей перебігу релігійного життя в умовах здійснення соціалістичного експерименту.

Сучасним дослідникам належить заслуга у подоланні спадку комуністичної заідеологізованості, марксистсько-ленінських методологічних засад у висвітленні історії релігії, їм вдалося розширити коло базових проблем даної тематики. При цьому основна увага приділялася вивченню історії домінуючих конфесій, взаєминам православної церкви з владними структурами. Натомість не стали предметом спеціального дослідження релігійні общини, функціонування яких забезпечувало національним меншинам України збереження їх ментальної самобутності.

Отож, неабияке значення детальної розробки теми пов'язано з тим, що новітні історіографічні праці засвідчують відсутність спеціального комплексного дисертаційного дослідження з винесеної в назву даної роботи проблематики.

Зв'язок роботи з науковими програмами та темами. Дисертація є реалізацією наукового проекту «Дослідження проблем гуманітарних наук», що проводиться професорсько-викладацьким складом кафедр Інституту історичної освіти НПУ імені М. П. Драгоманова. Тему дисертації затверджено Вченою радою НПУ імені М. П. Драгоманова 29 березня 2012 року, протокол № 8.

Мета даного дослідження полягає у комплексному та поліаспектному аналізі становища релігійних громад етноменшин підрадянської України у контексті суспільних трансформацій 20 – 30-х рр. ХХ ст.

З огляду на мету, дисертантом визначено наступні **завдання**:

- висвітлити ступінь наукової розробки теми дослідження; розглянути та систематизувати джерельну базу роботи, показати її репрезентативність;
- з'ясувати становище етнорелігійних структур в Україні напередодні приходу більшовиків до влади та еволюцію їх правового статусу у процесі формування радянської законодавчої бази державно-церковних відносин;
- дослідити будову релігійних громад національних меншин України та визначити їх місце у системі конфесійних організацій;
- окреслити основні напрямки діяльності етнічних релігійних общин;

- простежити динаміку чисельності та зміни в соціальному складі релігійних громад нацменшин України;
- проаналізувати взаємини влади та етноменшин України у релігійній сфері впродовж 20-х рр. ХХ ст.;
- визначити причини, показати перебіг та з'ясувати наслідки масової ліквідації релігійних громад нацменшин у процесі посилення антирелігійної політики в 1930-х рр.;
- виробити практичні рекомендації щодо використання отриманих результатів для забезпечення прав етноспільнот України на безперешкодне задоволення релігійних потреб.

Об'єктом наукового дослідження є релігійне життя національних меншин України у міжвоєнний період.

Предметом дослідження стали відносини з владою релігійних громад етноспільнот України, основні напрямки діяльності, організаційна будова, динаміка чисельності та соціальна структура в умовах радянської модернізації 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Хронологічні межі дослідження охоплюють 20 – 30-і рр. ХХ ст. Нижню межу визначено початком 1920-х рр., що зумовлено пореволюційним оновленням мережі національних релігійних общин, трансформацією конфесійних структур до яких ті входили, а також першим етапом розробки радянського церковно-релігійного законодавства, яке обмежило участь релігійних громад етноспільнот у суспільному житті. Верхня межа датована кінцем 1930-х рр. і пов'язана з остаточним перетіканням колективних форм релігійного життя нацменшин у площину нелегального існування, що було викликано посиленням репресивної політики більшовицької влади щодо них. З метою докладнішого висвітлення поставлених проблем здійснено екскурс до більш ранніх періодів історії релігійних общин національних меншин України.

Територіально-географічні межі дослідження охоплюють територію УСРР (із 1937 р. – УРСР) з урахуванням тогочасного адміністративно-територіального поділу і локалізуються місцевостями з компактним

проживанням етноспільнот, що здебільшого збігалися із розташуванням національних районів.

Методологічні засади. Важливою складовою теоретико-методологічної основи дослідження стали принципи об'єктивності (критичне осмислення ідеологічних штампів радянської історіографії стосовно сформованих етноспільнотами України релігійних об'єднань, що дозволило дотримуватися політичної та конфесійної нейтральності, уникнути упередженості при аналізі політичних процесів у підрадянській Україні міжвоєнного періоду), системності (розкрито роль релігійних громад у повсякденному житті віруючих, їхню будову та соціальний склад), науковості (проаналізовано наявну джерельну базу роботи та погляди радянських учених, оцінки та висновки сучасних вітчизняних і зарубіжних дослідників), історизму (урахування конкретних історичних умов, дослідження історичних явищ при розгляді релігійних громад національних меншин як структурних одиниць конфесійних організацій у загальній історії релігійного життя населення України), світоглядного плюралізму (на основі аналізу протилежних точок зору на проблему досліджено політику радянської влади стосовно релігійних общин етноспільнот України), всебічності (розглянуто об'єктивні та суб'єктивні чинники, які впливали на розвиток та діяльність громад віруючих нацменшин в умовах антирелігійної політики більшовиків).

Перелічені принципи було реалізовано шляхом застосування комплексу спеціально-історичних методів пізнання минулого. Порівняльно-історичний метод використовувався при визначенні чисельності релігійних громад нацменшин України упродовж досліджуваного періоду. Завдяки проблемно-хронологічному методу було встановлено детермінацію правового тиску і репресій проти етнорелігійних громад залежно від нарощування тоталітарних тенденцій міжвоєнної доби. Застосування системно-структурного методу дозволило розглянути національні релігійні громади у контексті внутрішніх взаємозв'язків та зовнішніх впливів з боку держави. Історико-типологічний метод дозволив розмежувати вектори діяльності релігійних громад

етноспільнот України за характером їх спрямованості – внутрішньогромадським та суспільно-орієнтованим.

Отож, дотримання ряду загальних і спеціальних методологічних принципів та використання ряду конкретно-історичних методів наукового пізнання дозволило комплексно і ґрунтовно розглянути генезис релігійних громад національних меншин України та політику держави щодо них упродовж 20 – 30-х рр. ХХ ст. Праця має комплексний міждисциплінарний характер. Її концептуальні підвалини ґрунтуються на основі таких наук, як історія України, релігієзнавство, правознавство, культурологія та соціологія.

Наукова новизна результатів дисертаційного дослідження. На основі сучасних методологічних засад інтерпретації фактологічних даних висунуто та обґрунтовано авторську концепцію становища релігійних громад національних меншин підрадянської України періоду 1920 – 1930-х рр.

Уперше в українській історіографії:

– проведено цілісний аналіз історіографії стану та особливостей функціонування релігійних общин етноспільнот України в умовах радянської дійсності міжвоєнного періоду, введено в науковий обіг нові пласти архівних джерел і документальних видань;

– охарактеризовано структуру управління конфесійних організацій, які формували національні релігійні громади; визначено роль зборів віруючих, церковних рад, старост і духовенства в забезпеченні належного функціонування релігійних общин етноспільнот;

– розглянуто базові вектори діяльності релігійних громад національних меншин України, серед яких: культова, фінансова, благодійницька та релігійно-просвітницька;

– за окремими конфесіями простежено незначне зменшення релігійних общин етноспільнот України впродовж 20-х рр. ХХ ст. та стрімке скорочення протягом наступного десятиліття; доведено, що віковий та гендерний розподіл членів релігійних громад національних меншин України був відносно рівномірним, за винятком єврейських общин, у складі яких переважали літні

чоловіки; високим освітнім рівнем, покращеним майновим станом, а отже й соціальним статусом відрізнялися німецькі протестанти та іудеї;

- завдяки науковому осмисленню політики антирелігійної пропаганди 1920-х рр. здійснено спробу спростувати положення про лояльність радянської влади щодо релігійної активності неукраїнського населення УСРР за доби НЕПу;

- досліджено процес ліквідації національних релігійних громад державою впродовж 1930-х рр., на засадах позбавлення їх права на користування культовими спорудами; доведено, що репресії проти активних віруючих і духовенства слугували владі допоміжним засобом знищення релігійних общин етноспільнот.

Подальшого розвитку в дисертації набули:

- вивчення історичних обставин формування етнорелігійного середовища України та особливостей устрою й еволюції церковних організацій та релігійних громад національних меншин України напередодні приходу більшовиків до влади;

- у ході аналізу генези радянської законодавчої бази у сфері релігії та церкви підтверджено думку, що на діяльність релігійних общин етноспільнот України накладалися численні обмеження, відбувалося порушення традиційного управління громадами.

Уточнено:

- зміст понять і термінів, пов'язаних із функціонуванням етнорелігійних общин.

Практичне значення дисертаційного дослідження полягає в тому, що його систематизований та критично проаналізований конкретно-історичний матеріал може стати в нагоді вітчизняним і зарубіжним дослідникам під час написання підручників, монографій, статей, пов'язаних з історією релігії та церкви, розробці нормативних та спеціальних курсів з історії України. Положення і висновки проведеної наукової роботи може бути використано у викладацькій діяльності вищих навчальних закладів, краєзнавчій роботі. Актуалізований

історичний досвід може допомогти органам місцевого самоврядування і громадським організаціям гармонізувати державну політику в багатонаціональних та поліконфесійних регіонах України.

Апробація результатів дисертації. Результати дисертаційного дослідження було оприлюднено на 11 міжнародних та всеукраїнських конференціях: Міжнародній науковій конференції «Україна в етнокультурному вимірі століть» (Київ, 2012); Всеукраїнській науковій конференції «П'яті Всеукраїнські Драгоманівські читання молодих істориків: актуальні проблеми вітчизняної та світової історії» (Київ, 2013); VI Міжнародній науковій конференції молодих учених «Дні науки історичного факультету» (Київ, 2013); Всеукраїнській науково-практичній конференції «Актуальні тенденції української науки» (Київ, 2013); Міжнародній науково-практичній конференції «Суспільні науки: історія, сучасність, майбутнє» (Київ, 2013); I заочній міжнародній конференції «Сучасні міждисциплінарні дослідження: історія сьогодні, майбутнє» (Київ, 2013); Міжнародній науковій конференції «VII Дриновські читання» (Харків, 2013); Міжнародній конференції «Наука в інформаційному суспільстві» (Донецьк, 2013); Міжнародній конференції «Наука у пострадянському просторі: історія, перспективи і сучасність» (Донецьк, 2013); XXXIV міжнародних наукових читаннях «Культура народів Причорномор'я з найдавніших часів до наших днів» (Сімферополь, 2013); Міжнародній науковій конференції «Україна в етнокультурному вимірі століть (до 175-річчя з дня народження видатного українського етнографа Павла Чубинського)» (Київ, 2014).

Публікації. Основні положення дисертації викладено у 21 публікації. Серед них 10 статей у фахових виданнях України, 1 стаття у закордонному фаховому виданні і 10 – у збірниках матеріалів наукових конференцій.

Структуру дисертації обумовлено проблематикою, метою і завданнями дослідження. Робота складається зі вступу, чотирьох розділів (дев'яти підрозділів), висновків і списку використаних джерел та літератури. Загальний

обсяг дисертації – 242 сторінки, з них 187 сторінок – основного тексту.
Бібліографія містить 503 позиції і подається на 55 сторінках.

РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЯ ТА ДЖЕРЕЛА ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Історіографія проблеми

Проголошення незалежності України, відродження духовності в українському суспільстві сприяло зацікавленості конфесійною історією, зокрема релігійним життям національних меншин України. Сприятливі умови для розвитку вітчизняної історії породили низку праць на релігійну тематику. Разом із тим для історичної науки актуальним залишається осмислення історіографічного доробку українських та іноземних учених із даної проблематики, оскільки висвітлення релігійної історії попередниками сучасних науковців відчутно впливає на сьогоденне бачення релігійних процесів минулого.

Враховуючи принципові відмінності в зображенні міжвоєнного періоду етноконфесійної історії України, які залежали від змісту релігійної політики держави та особистих світоглядних засад авторів, огляд історіографії теми здійснено за такою схемою: 1) радянська історіографія; 2) наукові розвідки сучасних українських дослідників; 3) праці зарубіжних авторів. Історичні роботи, представлені в перших двох блоках, охоплюють три етапи в дослідженні теми, що нас цікавить. Хронологічні рамки першого етапу знаходяться в межах 1920-х – кінця 1930-х рр. Другий період датовано серединою 1940-х – кінцем 1980-х рр. Третій етап розпочався наприкінці 1980-х рр., і до нього належить вітчизняна історіографія становища національних релігійних громад підрадянської України в міжвоєнну добу. Цю періодизацію зумовлено етапами суспільно-політичного розвитку України, зважаючи на те що українська історична наука впродовж ХХ ст. значною мірою була залежною від владної політики, що особливо давалося взнаки у період перебування України у складі СРСР. Також слід виокремити науковий доробок учених

української діаспори та праці авторів, що перебували у лоні досліджуваних ними релігійних організацій.

Хронологічно першою історіографічною групою джерел із досліджуваної проблеми є офіційні радянські праці, які почали виходити з-під пера авторів щойно після захоплення більшовиками влади та присвячувалися питанням політики комуністичної партії у сфері релігії та церкви. Серед них роботи П. Красікова [346], А. Луначарського [367] та О. Ярославського [453], які мали сприяти проведенню антирелігійної політики. Компартійна монополія на істину звела розгляд цього питання до попередньо визначених схем та висновків: про антинародність та класову обмеженість конфесійних утворень незалежно від їхнього релігійного напрямку та національної приналежності прихильників, їх контрреволюційний характер та спорідненість із найреакційнішими політичними силами.

Протягом 1920-х рр. та на початку 1930-х рр. з'явився ряд праць, присвячених становищу окремих конфесій на теренах СРСР. Ці роботи частково базувалися й на українському матеріалі. У дослідженні Л. Брандта «Лютеранство та його політична роль» [271] проаналізовано організаційний устрій Євангельсько-лютеранської церкви в СРСР, членами якої в Україні була частина німців. Автор доторкнувся питань національного та соціального складу лютеранських громад, напрямків їх діяльності. Увагу дослідників привертала етноконфесійна група німців-менонітів, які жили відокремлено та не бажали реагувати на зміни, що відбулися з приходом до влади більшовиків. На початку 1930-х рр. вийшли друком дещо співзвучні за назвою праці: «Меноніти» А. Клібанова [328] та «Меноніти: короткий нарис» А. Реймаруса і Т. Фрізена [407]. Крім порушених питань соціально-економічного становища менонітських колоній в СРСР, у роботах було звернено увагу на особливості релігійного життя етнospільноти. У дусі антирелігійної пропаганди розглянуто різні аспекти діяльності іудейських громад на сторінках праць М. Шейнмана «Про рабинів та синагоги» [445] і М. Шахновича «Кому слугує «релігія Ізраїлю?» [443]. Автор останньої звернув увагу на майновий стан членів

іудейських громад, наголосивши на домінуванні в їх складі осіб з великими статками. У книзі М. Фрумкіної «Геть рабинів» [433] нищівної критики зазнало іудейське духовенство.

Частину робіт виокремленого періоду було присвячено особливостям функціонування національних релігійних громад виключно на теренах України. До праць даної категорії належить робота М. Кривохатського «Меноніти на Україні» [348]. Традиційно для дослідження подібного ґатунку, автор намагався пов'язати вплив окремих положень віровчення менонітів на формування у колоністів негативного образу радянської влади. Заслуга дослідника полягає в тому, що попри ідеологічну заангажованість йому вдалося детально розглянути особливості устрою менонітських громад та напрямки їх релігійно-просвітницької діяльності. Характеристиці різних відгалужень у старообрядництві та особливостям релігійного життя їх adeptів в Україні присвячено працю Я. Ковальчука «Старовіри» [333]. В антиклерикальній праці цього ж автора «Ксьондзи на Україні» [332], на сторінках якої католицьке духовенство обвинувачувалося в контрреволюційних діях, чи не вперше в книжковому форматі розглянуто діяльність релігійних гуртків «ружинців» і «терціанів» за радянської влади, а також показано рівень релігійності польського населення тогочасної України.

На увагу заслуговують дослідження М. Кіпера [324], С. Нікеля [462], а також колективна праця «Єврейське містечко в революції» за редакцією В. Тана-Богороза [425], що постали на основі матеріалів, зібраних уповноваженими представниками влади під час обстеження єврейських містечок та німецьких колоній. У зазначених роботах автори приділили увагу впливу релігії на повсякденне життя євреїв, наголошували на важливому значенні для волинських німців конфесійної освіти.

Упродовж 1930-х рр. партійний ідеологічний тиск став всеосяжним, що, своєю чергою, спричинило критичне погіршення умов науково-дослідної роботи. Підосною збочення історичних досліджень стала докорінна

перебудова соціально-економічного базису країни, викликані нею господарська і політична кризи та наступна хвиля політичної реакції.

У кінці 1920-х рр. та протягом 1930-х рр., коли в Україні набрала потужності хвиля адміністративних заходів щодо церкви, в історіографії з'являються роботи, яким властиве ще більш нетерпиме ставлення до релігійних переконань віруючих. Для них є характерним постійне використання тези про антинародність та спорідненість конфесійних організацій, а через них і релігійних громад, з найбільш реакційними політичними силами. Автори подібних праць вбачали антагонізм між побудовою соціалізму шляхом проведення колективізації та індустріалізації і релігією, на яку нібито спиралися вороги заданого більшовиками курсу. Серед цих робіт необхідно виділити «Проти релігії – за соціалізм» Й. Кравця [344], а також брошуру Л. Кіржніца «Трудящі євреї в боротьбі з релігією» [325]. У названих працях автори намагалися пов'язати успішне будівництво соціалізму з відмиранням релігійного світогляду, що унаочнювалося ліквідацією релігійних громад. Водночас акцентувалася увага на випадках та методах спротиву віруючих та духовенства заходам влади.

Друга половина 1930-х рр. характеризується згортанням політики коренізації та репресіями щодо німецького і польського етносу, внаслідок чого наукові розвідки, присвячені національним меншинам, стали епізодичними та пов'язаними з викриттям «терористичної» та «диверсійної» діяльності їх представників. Яскравим прикладом праць показаного типу з «релігійним нахилом» може слугувати видана 1938 р. брошура М. Шестакової «Церковники і сектантські ватажки на службі фашистських розвідок» [446] та робота Б. Кандідова «Церква і шпіонаж» [321], опублікована 1939 р.

Загалом більшість праць, які з'явилися в СРСР протягом 20–30-х рр. ХХ ст., мала швидше політичний, ніж науковий характер. Ідеологічні установки, подані в роботах зазначеного періоду, задалегідь визначили основні напрямки вирішення проблеми в радянській історіографії на наступні десятиліття. Оцінка подіям давалася декларативно та базувалася не на фактичному матеріалі, а на

повторюваних у всіх книгах одних і тих самих цитатах. Однобокий підхід до висвітлення подій можна пояснити загостренням ідеологічної та класової боротьби, в якій історики відстоювали певні партійні позиції. Захопившись розвінчанням, науковці в своїх роботах не прагнули показати особливості функціонування релігійних громад національних меншин України, залишаючи поза увагою процеси, що відбувалися в них.

Закінчення Другої світової війни стало вододілом, який розмежував наступний етап у історіографії проблеми, що хронологічно охоплює середину 40-х – початок 80-х рр. XX ст. Після перемоги над нацистською Німеччиною сталінським режимом культивувалися не лише антинімецькі, але й негласно антисемітські настрої, які сприяли остаточній втраті національними меншинами правових гарантій свого існування в СРСР. Наслідком означених процесів стало виведення й без того непопулярної релігійної проблематики, пов'язаної з різними етносами, які населяли Україну напередодні війни, за межі актуальної тематики історичних досліджень, їх неофіційна заборона, що спричинило майже повну відсутність таких праць у повоєнній радянській історіографії. Насадження концепції безальтернативності злиття націй при соціалізмі, затвердження у 1970-і рр. міфологеми про утворення нової історичної спільності «радянський народ» також безпосередньо позначилося на подальшому рівні цікавості вітчизняних істориків до тематики, пов'язаної з історією національних меншин, а тим більше з їх релігійним життям.

Попри зазначені тенденції, у 60 – 80-х рр. XX ст. на хвилі масової антирелігійної пропаганди в СРСР етноспільноти все ж стають об'єктом вивчення небагатьох науковців, передусім релігієзнавців, що мали чітку атеїстичну спрямованість. Йдеться, насамперед, про дослідження, присвячені старообрядцям, менонітам та іудеям. Ці роботи, як правило, поєднували в собі історичний та філософський підходи, багато уваги надавалося віровченням, їх морально-етичним категоріям. Особливістю робіт можна вважати їх загальносоюзний характер. Незважаючи на однобічний підхід у висвітленні історії становлення та становища цих конфесій у Російській

імперії і СРСР, праці містять цінну інформацію про внутрішній устрій релігійних громад, місце та роль у них духовенства. У 1967 р. вийшло друком дослідження В. Крестянінова «Меноніти» [347], а через десять років питання цієї ж проблематики зацікавили А. Іпатова [312]. Науковці дослідили структуру менонітських громад та їх культову діяльність. Л. Мітрохін видав книгу «Баптизм» [376], в якій проаналізував особливості віровчення баптизму та організаційний устрій громад наголосивши на ролі духовного лідера в забезпеченні їх належного функціонування. Автори книг про радянських іудеїв, інформацію, що стосувалася їх становища протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст., подавали оглядово та спрощено. Такий підхід використали Т. Кічко в роботі «Іудаїзм без прикрас» [327] та М. Шахнович у праці «Реакційна сутність іудаїзму» [444]. У дослідженні цього ж автора, що вийшло друком під назвою «Занепад іудейської релігії» [442], відзначався низький рівень релігійності серед євреїв ще напередодні Другої світової війни. В. Міловідов у двох своїх монографіях [374; 375], перша з яких побачила світ у кінці 1960-х рр., а інша – на початку 1980-х рр., дослідив становище старообрядницьких громад Радянського Союзу, звернув увагу на еволюцію релігійної свідомості їх членів та зміни в культовій практиці.

У 70 – 80-х рр. ХХ ст. в радянській історіографії більш активно висвітлювалися питання розробки законодавства про релігійні організації. Дослідження у вказаному напрямку було здійснено В. Клочковим [329; 330], В. Куроєдовим [353], Д. Мануйловою [371]. У цих роботах спеціально досліджувалися тільки позитивні сторони основоположних радянських законодавчих актів, що відображали декларативний аспект конфесійної політики держави. Замовчувалося існування цілого комплексу відомчих інструкцій і секретних циркулярів, що реально регламентували правове становище духівництва і релігійних установ.

Процес заповнення «білих плям» у добу «перебудови» спрямував дослідників на переосмислення проблем релігійного життя, зокрема церковно-державних відносин радянського періоду. Піонерами у запровадженні новітніх

підходів до вивчення взаємин держави з церквою та її структурними одиницями – релігійними громадами стали В. Алексеєв [258] та М. Одінцов [386]. Література перехідного періоду створила підґрунтя до об'єктивного вивчення державно-церковно-суспільних відносин, окреслила коло невирішених проблем і виявила пріоритетні напрямки для подальшої науково-пошукової діяльності істориків.

Виникнення самостійної України сприяло тому, що завдання об'єктивного вивчення історичного минулого стало ще більш актуальним. Науковці, відмовившись від компартійних стереотипів та отримавши доступ до раніше засекречених архівних матеріалів, поступово почали наближатися до дійсного ходу історичного процесу, неупередженого об'єктивного висвітлення подій. Особливу увагу дослідників привертала подія 20 – 30-х рр. ХХ ст., літопис яких було цілком сфальсифіковано як у концептуальному, так і у фактографічному плані. Принципове значення для формування сучасної наукової концепції передумов, форм і напрямків політики радянської влади щодо релігії та церкви, які стали наріжним каменем у побудові взаємовідносин більшовицького режиму з релігійними громадами нацменшин України, мають праці, що розкривають методологічні аспекти їх історії. Серед таких досліджень слід виділити роботу В. Єленського «Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1990)» [302], в якій з нових позицій простежується намагання більшовицької партії, що поступово перетворювалася у державну олігархічну структуру, трансформувати духовну сферу людської діяльності, що вело до знищення традиційного укладу життя суспільства, зіп'єртого на моральні цінності, захистом яких протягом багатьох років опікувалися релігійні організації.

Окремо слід виокремити працю В. Пащенка «Держава і православ'я в Україні: 20 – 30-ті роки ХХ ст.» [393], дослідження О. Ігнатуші «Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.)» [314], а також дисертаційну роботу Марчука В. В. «Українська Греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.» [487]. Висвітлюючи передусім історію християнських церков східного обряду, автори наводять

велику кількість фактичних матеріалів про розвиток державного антирелігійного законодавства, політику репресій в Україні. Дослідники значно вдосконалили і розширили головні аспекти методології дослідження державно-конфесійних взаємин міжвоєнної доби. А. Киридон у праці «Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917 – 1930-х років» [326] докладно відтворила процес формування більшовицької політико-правової моделі, роль партійних, радянських і репресивно-каральних органів як основних складників механізму регулювання державно-церковних відносин. Дослідниця обґрунтувала думку, що не лише антирелігійна пропаганда й антицерковна політика партійно-державного керівництва, але й загальний соціально-економічний, політичний, культурний стан суспільства впливали на зміну ціннісних орієнтацій, руйнували усталений світ звичаїв і ритуалів населення.

Оскільки праць, які б узагальнювали діяльність релігійних громад етноспільнот України протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст., за роки незалежності не з'явилося, то огляд робіт, що висвітлюють дане питання, бачиться доцільним здійснити за досліджуваними в них національностями та конфесіями.

У багатьох працях, присвячених національним меншинам, що почали з'являтися протягом 1990-х рр., неодмінно знаходила відображення й релігійна проблематика. Проте, в цих роботах аспектам релігійного життя, автори, як правило, не наділяли особливої уваги. Науковців задовольняла констатація скрутного становища релігійних громад, які формували представники взятої в якості предмета дослідження етноспільноти. Такі роботи вийшли з під пера О. Данильченка [294], В. Павленка [391], Я. Рабіновича [406], С. Таранця [426], Б. Чирка [439], Т. Єременко [304]. У працях аналогічної тематики, які постали протягом 2000-х рр., було приділено вже значно більше уваги особливостям релігійного життя окремих нацменшин. У цьому контексті необхідно згадати монографію О. Калакури «Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті» [318] та дослідження грецької нацменшини Н. Терентьєвою і К. Балабановим [428]. Тенденціям релігійного життя

єврейської спільноти України в 20-х рр. ХХ ст. присвятив окремий розділ у своїй праці «Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр.» О. Козерод [334].

Окремо слід виділити монографію М. Журби «Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20 – 30 рр. ХХ ст.)» [306], у якій науковець висвітлив вплив діяльності національних секцій Спілки безвірників на релігійне життя етноспільнот України та звернув увагу на існування серед національних меншин неформальних релігійних об'єднань.

Історики, чий науковий інтерес було прикуто до вивчення етноспільнот України міжвоєнної доби, не могли залишити осторонь питання ініційованої Й. Сталіним репресивної політики щодо національностей. У дослідженнях цих трагічних сторінок історії такими вченими як В. Дмитрик [297], В. Нікольський [384], Г. Стронський [421; 422], В. Ченцов [437] розглянуто утиски, яких протягом 30-х рр. ХХ ст. в Україні за власні релігійні переконання зазнало чимало віруючих та представників духовенства різної етнічної приналежності.

Паралельно з дослідженням православної церкви в істориків, тематику наукових пошуків яких було пов'язано з історією релігії в Україні, з'явився інтерес до римо-католицизму. Одна з перших спроб характеристики становища польських католиків в УСРР належить Г. Стронському [420; 423]. Та основні зусилля в цьому напрямку було здійснено Н. Рубльовою [411-415; 495-496], яка цілісно розглянула діяльність католицької церкви в межах підрадянської України. У статтях та дисертації дослідниці приділено увагу впливу національного чинника на умови існування конфесії на терені УСРР, проаналізовано взаємини більшовицької влади з костьолом, зокрема, показано процес ліквідації католицьких релігійних громад та знищення кліру. У томі, присвяченому католицизму, що входить до серії книг «Історія релігії в Україні» [339], міжвоєнне становище конфесії показано через призму дипломатичних переговорів між Ватиканом та більшовицьким урядом щодо відтворення ієрархії католицької церкви. Відносини між Святим Престолом та СРСР лягли

в основу наукової розвідки Е. Бистрицької [267]. Вагомий внесок у дослідження не лише загальних аспектів релігійного життя в Україні 20 – 30-х рр. ХХ ст., але й окремих конфесій, здійснив О. Ігнатуша [313]. В одній із статей історик охарактеризував ставлення державної влади та суспільства до католицької церкви під час голодомору 1932 – 1933 рр.

Аналізуючи становище релігійних громад протестантських конфесій міжвоєнної доби А. Кравченко та Р. Сітарчук [345]. розглянули формування релігійної організації німецьких баптистів та її інтеграцію до Всеукраїнського об'єднання баптистів.

Питання іудейської релігійної освіти та проблеми, пов'язані з позбавленням єврейських релігійних общин предметів культового вжитку в міжвоєнний період, намагалися вирішити О. Вітринська [277; 278] та В. Хітерер [434]. Єврейський культурно-релігійний рух в Україні 20 – 30-х рр. ХХ ст. дослідив В. Доценко [299]. В. Андросова [259] та Р. Гольдштейн [291] надали характеристику основним етапам розвитку окремих напрямків іудаїзму в Україні.

Чимало робіт присвячено функціонуванню сукупності релігійних громад певної національності в регіональному масштабі або ж у межах міста. У монографії «Німці Півдня України» [447], що вийшла друком в Миколаєві 2009 р., колектив істориків на чолі з М. Шитюком розглянув конфесійний склад німецьких колоній та національних районів досліджуваного регіону, науковці пов'язали масову міграцію менонітів за межі Радянського Союзу з наступом влади на релігійні права етноспільноти. А. Безносів [263] більш детально зупинився на релігійному житті німецького населення півдня України, окресливши хронологічні межі свого невеликого за обсягом дослідження 1920 – 1928 рр. Використавши широку джерельну базу, науковець показав, що релігійні громади німців у регіоні мусили функціонувати в умовах атеїстичної пропаганди та адміністративного тиску з боку місцевих державних органів. Попри це, як довів А. Безносів, віруючим вдалося домогтися отримання ряду поступок з боку влади. Вирішенням аналогічних питань у статті «Релігійна

політика в німецьких національних районах півдня України 20 – 30 рр. ХХ ст.» займалася М. Козирева [336]. Національно-культурну політику радянської влади щодо німців Причорномор'я в сфері релігії дослідила також Е. Плеська [398]. Становище католицької церкви у 1930-х рр. на Поділлі проаналізували В. Нестеренко та В. Сторчовий [382]. О. Пасічник [392] дослідив міжвоєнний період діяльності римо-католицьких громад, які знаходилися в межах сучасної Хмельницької області. Ю. Білоусов [268] на фоні політичних реалій цієї ж доби прослідкував життєвий шлях католицького духовенства Київщини і Житомирщини. І. Луковенко [365; 366] відтворив основні тенденції розвитку старообрядництва та іудаїзму на Донбасі в радянський час. М. Гольдштейн, [290] вивчаючи історію євреїв Полтавщини, звернув увагу на утиски іудеїв з боку влади в роки революційних потрясінь 1917 – 1921 рр.

Описуючи життя запорізьких євреїв В. Орлянський перерахував несприятливі умови, які заважали належному функціонуванню іудейських общин у міжвоєнний період. А. Бистряков у монографії «Євреї Катеринослава-Дніпропетровська» [273] звернув увагу на ліквідацію більшовиками традиційних єврейських благодійницьких закладів, що були тісно пов'язаними з соціальною діяльністю іудейських релігійних громад міста. В. Шукін [449] проаналізував утиски заподіяні радянською владою іудейським громадам Миколаєва: вилучення культових цінностей в 1922 р. та процес закриття синагог упродовж 1930-х рр. В. Чорномиз [441], досліджуючи життя євреїв Умані, зосередився на прикладах адаптації архітектурних рішень та інтер'єру іудейських культових будівель міста до культових потреб їх відвідувачів, а також виявив залежність рівня активності віруючих у житті релігійної громади від їх соціального статусу.

Існує кілька робіт, у яких досліджено історію однієї релігійної общини. Такі праці присвячено найбільшим релігійним громадам великих міст, які в умовах урбанізації та радянзації відігравали ключову роль у збереженні національними меншинами колективної ідентичності. Автори подібних наукових розвідок, посилаючись на політику більшовиків у сфері релігії та

церкви, зазвичай вказують на правове положення релігійної громади та особливості її функціонування, становище духовенства в общині, а також розглядають примусове закриття владою культової споруди, якою та користувалася. Так, В. Лось [363] дослідила діяльність католицької релігійної громади при костьолі св. Миколая у Києві, а історію іудейської общини головної синагоги цього ж міста – М. Кальницький [319]. Також існують праці, присвячені лютеранським громадам Києва [323] та Харкова [417]. Б. Кухаренко [354] проаналізував діяльність католицької громади Миколаєва, до складу якої входили як німці, так і поляки.

Слід також звернути увагу на низку праць, у яких знайшли відображення ті особливості функціонування релігійних громад національних меншин України в дорадянський час, які продовжили визначати їх діяльність і після утвердження більшовиків при владі, а отже є актуальними для нашої дисертаційної роботи. Особливості відвідування богослужінь німецькими колоністами привернули увагу В. Зарічука [309]. Результати здійсненого М. Костюком [342] аналізу конфесійного життя німців Волині на межі ХІХ – ХХ стст., зокрема, культової діяльності лютеран та взаємин віруючих із духовенством, зберігають своє значення і для нашого дослідження. Місце синагоги у повсякденному житті іудеїв, її роль у релігійній освіті та духовному вихованні показав на прикладі дореволюційної історії єврейських громад на півдні та сході України В. Гончаров [292].

Свій внесок в аналіз подій міжвоєнних років пов'язаних із функціонуванням релігійних організацій в УСРР зробили такі вчені української діаспори, як Д. Дорошенко [298], В. Липинський [359], Н. Полонська-Василенко [401] та інші. Їхні праці стали відомими українській громадськості лише з часів незалежності. І хоча науковці не виявили інтересу до питань, які безпосередньо стосувалися становища громад віруючих національних меншин в Україні 20 – 30-х рр. ХХ ст., ними було досліджено загальні тенденції державно-церковних відносин радянської доби.

Окремий сегмент історіографічного комплексу становлять праці, авторами яких є представники досліджуваних у дисертації конфесій. Хотілося б виокремити роботу С. Савинського «Історія російсько-українського баптизму» [416], в якій автор звернув увагу на роль німецьких проповідників у поширенні баптистського християнського вчення на території України. Н. Прозоров [405] у праці «Історії старообрядництва» розглянув розповсюдження старообрядництва та процес його подрібнення на окремі напрямки, різниця між якими полягала не лише у варіантах віровчення, але й у ставленні віруючих до самоорганізації.

Заслуга згаданих істориків полягає в тому, що вони поклали край поглядам на релігійне життя національних меншин України, які склалися в нечисленному доробку радянської історіографії. Окремі дослідники частково торкаються й питань становища національних релігійних общин, що зовсім не висвітлюється авторами радянського періоду.

Зарубіжні дослідження церковно-релігійних процесів і становища національних релігійних громад різних конфесій в СРСР та частково в УСРР-УРСР представлено працями, насамперед, російських, єврейських, німецьких, польських, англійських та американських науковців.

Діяльність Євангельсько-лютеранської та Римо-католицької церков на теренах СРСР протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст. розглянуто на сторінках двох наукових праць російської дослідниці О. Ліценбергер [361; 362], які ґрунтуються на документах і матеріалах центральних російських архівів. Незважаючи на те що головну увагу авторка приділила релігійному життю німецької національної меншини РРФСР, нею було побічно досліджено й окремі аспекти функціонування релігійних громад зазначеної етноменшини на території радянської України. Білоруська дослідниця О. Курило [352], науковий інтерес якої теж було прикуто до вивчення історії лютеранської конфесії в СРСР, становище церкви у міжвоєнний період висвітлила досить побіжно, зосередившись головним чином на суперечливих моментах політики більшовиків відносно неї.

Німецький історик В. Дьоннінгхаус [296] дослідив суперництво комсомольської організації та релігійних гуртків за вплив на молодь німецьких колоній СРСР, що мало місце протягом 1920-х рр. У підсумку автор показав, що розглянуте ним протистояння закінчилося грубим втручанням влади, яка звела нанівець подібні форми активності віруючих. Німецька дослідниця Г. Гетте [286] висвітлила історію римо-католицької церкви Святого Йосипа в Миколаєві.

Єврейські історики російського походження з розпадом СРСР відчували потребу осмислення нелегкої долі власного народу в радянській державі. Предметом дослідження деяких із них стало релігійне життя єврейської спільноти. Ф. Кандель, автор праці «Історія євреїв Радянського союзу (1917 – 1939)» [320], наголосив, що революція та перші роки перебування більшовиків при владі досить негативно позначилися на становищі іудейських релігійних громад. Натомість лібералізація в роки НЕПу сприяла активізації релігійного життя, зокрема, налагодилася благодійницька та видавнича діяльність іудейських общин, євреї навіть отримали змогу провести з'їзд рабинів загальносоюзного масштабу. Також автор виокремив методи більшовицької антирелігійної боротьби з іудаїзмом – від проведення атеїстичної пропаганди в дні єврейських свят до викорінення з повсякденного життя євреїв традиційних обрядів та закриття синагог. І. Гітельман [287] розглянув роль утворених при КП(б)У єврейських секцій у боротьбі з іудаїзмом. С. Пілкінгтон [397], хоча й не торкався історії іудаїзму в Радянському Союзі, проте дослідив структуру іудейської громади як такої, охарактеризував обов'язки осіб, від яких залежало її належне функціонування.

У 1990-х рр. стався справжній вибух зацікавленості діяльністю католицької церкви на території СРСР у середовищі польських науковців. Вроцлавські історики М. Іванов [459] та Я. Купчак [461] у книгах про становище поляків у Радянському Союзі окремі розділи присвятили католицькій церкві, зупинившись на таких аспектах: структура, число віруючих, антикостьольні репресії, опір Римо-католицької церкви процесам

атеїзації і радянзації тощо. Та найбільш цілеспрямовано, фахово й плідно серед польських істориків дану проблематику вдалося дослідити професору Люблінського католицького університету Р. Дзвонковському [455-457]. В його кількох роботах міститься виклад матеріалів про організаційну побудову, ієрархію, клір, паству католицької церкви, антирелігійну політику радянської держави, репресії проти духовенства, позицію Папського Престолу щодо СРСР та багато інших важливих аспектів.

Таким західним науковцям, як Г. Адріані [454], К. Флетчер [458], Е. Столтінг [464], К. Штумп [465], вдалося лише у загальних рисах дослідити історію державно-конфесійних взаємин в СРСР, при цьому мінімально порушуючи питання становища релігійних громад національних меншин країни. Зокрема, вони продемонстрували певну тенденційність, перебільшуючи наслідки антирелігійної політики влади і тим самим перетворюючи духовенство і віруючих на мовчазних жертв більшовицького терору.

Зарубіжні історики у виданих наукових працях дослідили загальну релігійну ситуацію у міжвоєнному СРСР. Проте широкі географічні межі досліджень та недоступність значного масиву джерел багатьом із них значно обмежила можливості глибокого вивчення об'єднань віруючих національних меншин.

Отже, досліджуючи питання етноконфесійної історії України, радянські автори керувалися пануючою ідеологією свого часу – державним атеїзмом. Серйозна наукова розробка проблеми як вітчизняними, так і зарубіжними дослідниками розпочалася лише в останні десятиріччя, коли науковці отримали доступ до значного масиву раніше засекреченої інформації. Проте питання церковно-релігійного життя національних меншин України в 20 – 30-х рр. ХХ ст. ще не дістали належного висвітлення.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження складають різноманітні за змістом і характером опубліковані та неопубліковані документи та матеріали. Разом вони формують кілька груп джерел, до яких належать такі: архівні матеріали, опубліковані збірки матеріалів та документів, матеріали радянської статистики, періодичні видання, епістолярія, щоденники та мемуари.

Основою джерельної бази є матеріали центральних та обласних державних архівів України та Російської Федерації: Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВО), Центрального державного архіву громадських об'єднань України (ЦДАГО), Державного архіву Київської області (ДАКО), Державного архіву Миколаївської області (ДАМО), Державного архіву Одеської області (ДАОО), Державного архіву Херсонської області (ДАХО) та Державного архіву Російської Федерації (ДАРФ). Всього було опрацьовано 169 одиниць зберігання у 15 фондах, в результаті чого до наукового обігу введено ряд нових документів, що стосуються стану, особливостей функціонування та взаємин із владою релігійних громад національних меншин України протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Важливе значення для історичної реконструкції і загальної картини різних процесів, пов'язаних із діяльністю на території України національних релігійних громад, мають надзвичайно інформативні фонди Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України. Насамперед, це документи і матеріали фонду Всеукраїнського Центрального виконавчого комітету (ф. 1), що містять скарги релігійних громад із приводу закриття культових споруд та листування між ВУЦВК і відділами органів виконавчої влади різних рівнів з метою їх вирішення. Використання документів фонду дає змогу відтворити механізм співпраці гілок влади у регулюванні церковно-державних відносин, з'ясувати, що ВУЦВК відіграв роль найвищої інстанції, до якої звертались віруючі з метою захисту своїх прав від свавільної поведінки представників влади на місцях. Матеріали фонду надають можливість

відстежити головні напрямки державної політики щодо релігії та церкви, показати її безпосередній вплив на релігійні громади національних меншин України. Також у фонді міститься інформація про політичне становище в губерніях, роз'яснення ВУЦВК з правових питань, пов'язаних із відокремленням церкви від держави. Заслужують на увагу документальні підтвердження репресивних і позаправових дій адміністративних органів республіки.

У фонді НКВС УСРР (ф. 5) зберігаються документи різної видової ознаки. Серед актових документів знаходимо циркуляри, інструкції, звіти та постанови НКВС до ГВК та ОВК з питань впровадження декрету «Про відокремлення церкви від держави» та застосування інших законодавчих та підзаконних актів, що дають можливість прослідкувати посилення адміністративного та правового тиску на релігійні громади нацменшин України протягом 20 – 30-х рр. ХХ ст. До того ж, відділ культів НКВС на основі відомостей, що надходили з місць, складав щоквартальний звіт про свою діяльність, що створює можливість побачити цілісну картину взаємин влади з релігійними громадами. У ході дослідження з фонду було залучено переписку відділу культів НКВС з адміністративними відділами ГВК та ОВК, присвячену ряду питань, пов'язаних із функціонуванням релігійних громад, серед яких, як і у вище розглянутому фонді, особливе місце займає вирішення проблем віруючих. При написанні дисертаційної роботи широко використовувалося листування між вказаними інстанціями як із приводу конфіскації богослужбових споруд у релігійних общин, так і з нагоди повернення їм права на користування культовими будівлями за прямим призначенням. Також документи даного фонду надали змогу отримати вичерпну інформацію з приводу фінансової діяльності та матеріального становища релігійних громад національних меншин України. При дослідженні динаміки чисельності общин та їх соціального складу було використано ряд справ, що містять статистичні відомості про кількість громад та віруючих, з урахуванням національного, гендерного, вікового та соціального критеріїв поділу. У фонді також

знаходяться статути громад, завдяки яким визначено особливості їхнього функціонування в межах радянського законодавства. Документи фонду висвітлюють ступінь впливу громад на місцеве населення, наявність молитовних будинків, проведення благочинної діяльності, розповсюдження релігійної літератури, проповідницьку діяльність духовенства серед молоді та функціонування молодіжних релігійно-просвітницьких гуртків.

Значну джерельну базу для дослідження становить фонд Центральної комісії у справах національних меншин при ВУЦВК УРСР (ф. 413). У фонді зібрано акти, звіти та висновки з обстеження сільських рад та місцевостей України, де переважну кількість жителів становили представники етноспільнот. Сконцентрований у фонді історичний матеріал, ґрунтований на докладних обстеженнях територій з компактним проживанням населення неукраїнського національного складу численними комісіями, уточнює статистичні дані щодо кількості релігійних громад. На основі звітів, складених інспекторами, які очолювали комісії, було зібрано та проаналізовано цінні матеріали, що надали змогу побачити рівень релігійності віруючих різних вікових груп у складі національних релігійних громад окремих конфесій, дізнатися про взаємовідносини між членами общин різних релігійних напрямів, звернути увагу на рівень лояльності віруючих до влади.

Важливе значення для розуміння всеохоплюючого тиску радянської держави на релігійне життя етноспільнот України мають фонди Народного комісаріату юстиції УСРР (ф. 8), Народного комісаріату освіти УСРР (ф. 166), Всеукраїнської центральної комісії по боротьбі з наслідками голоду (ф. 258).

Документи центральних партійних органів, представлені матеріалами ЦК КП(б)У, що зберігаються в Центральному державному архіві громадських об'єднань України (ф. 1, оп. 6, 7, 20), надають можливість з'ясувати політику партії відносно релігійних інституцій різних конфесій, зокрема, й тих, чий прихильники були представниками етнічних спільнот України. Такі види документів, що знаходяться у різних відділах ЦК КП(б)У як тези, директиви, огляди, доповіді місцевих партійних органів про положення церков, діяльність

адміністративних органів республіки з проведення релігійної політики на місцях, а також протоколи засідань та нарад антирелігійних комісій різних рівнів дають можливість висвітлити діяльність релігійних громад нацменшин України за 20 – 30-і рр. ХХ ст. Крім того, зосереджені у фонді матеріали надають змогу проілюструвати рівень релігійної активності етнічного населення. Документи, що належать агітаційно-пропагандистському відділу ЦК КП(б)У, висвітлюють перебіг та форми антирелігійної боротьби протягом 20-х рр. ХХ ст., її вплив на польське, єврейське та німецьке населення УСРР.

Фонди обласних архівів, завдяки концентрації в них матеріалів місцевого значення, фактологічно доповнюють інформативну потугу центральних. Різноманітні дані, пов'язані з діяльністю тих релігійних громад, які формували віруючі неукраїнської національності, знайшли своє відображення у фондах Державного архіву Миколаївської області (адміністративний відділ Миколаївського ОВК, ф. Р-118), Державного архіву Одеської області (адміністративний відділ Одеського ОВК; ф. Р-3865), Державного архіву Херсонської області (адміністративний відділ Херсонського ОВК, ф. Р-445; відділ управління Херсонського повітового виконавчого комітету, ф. Р-1887), Державного архіву Київської області (Київський губернський підвідділ з ліквідації майна релігійних установ, ф. Р-862). Адміністративні відділи на регіональному рівні займалися питаннями реєстрації громад, регламентували їх діяльність та спостерігали за нею. Для кожної релігійної громади створювалася окрема справа, що включала такі відомості: перелік членів громади, із зазначенням дати народження та вступу до громади, соціального та майнового стану; інформацію про служителів культу; наявність культової споруди та опис майна; статут громади. Більш глибоко проаналізувати структуру, напрямки діяльності та інші важливі питання розвитку громад дозволяють протоколи загальних зібрань, звіти про діяльність віруючих. Завдяки матеріалам, які містяться в обласних архівосховищах вдалося виявити деякі особливості функціонування нелегальних релігійних об'єднань культурно-просвітницького характеру. Фінансова активність окремих

релігійних общин теж прослідковується на основі документів, що містяться в архівах обласних центрів України.

У фонді Р-5263 Державного архіву Російської Федерації є матеріали Комісії з питань культів СРСР. На основі скарг щодо неправомірного закриття місцевою владою культових споруд, які надсилалися віруючими з України до вказаного державного органу, вдалося висвітлити перебіг та результати масової ліквідації релігійних громад в УСРР (УРСР) протягом другої половини 30-х рр. ХХ ст. Документи архіву також зображують нелегальне функціонування позбавлених культових будівель та офіційно розпущених релігійних общин.

Важливою складовою джерельної бази дисертації є опубліковані документи. До них належать збірки документів, присвячені окремим національним меншинам України, зокрема євреям, німцям, полякам [177-178; 191; 198; 201]. Упорядники збірок мали на меті показати основні риси розвитку цих етнічних колективів у контексті ініційованої радянською владою трансформації суспільно-економічного устрою країни. Характерна вада вказаних збірок полягає в незначній кількості вміщених у них матеріалів, які б стосувалися релігійного життя нацменшин, впливу на етноспільноти антирелігійної політики радянської держави тощо.

Окремо слід виділити збірки документів, у яких подано характеристику діяльності конфесійних організацій та релігійних громад національних меншин, показано їх відносини з владою. Вміщену в журналі «З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ» (2003 р., № 2) [174] збірку документів присвячено функціонуванню католицької церкви, становищу її духовенства та віруючих в умовах антирелігійної політичної лінії комуністів. Подібних проблем, але вже у Всесоюзному масштабі торкається збірка документів і матеріалів «Політбюро і церква 1922 – 1925 рр.» [171], що вийшов друком у Росії. Нелегку долю іудеїв, які зазнали утисків під час більшовицького експерименту в Україні, висвітлено у книзі «Комуністична влада проти релігії Мойсея: Документи 1920 – 1937 і 1945 – 1953 рр.» [181], що складається з віднайдених та упорядкованих представниками Вінницького центру вивчення єврейської історії матеріалів.

Регіональному аспекту взаємовідносин радянської влади з церковними організаціями присвячено документи, що увійшли до збірки «Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20 – 30-х роках ХХ ст.» [204].

Серед документальних видань, здійснених у Польщі, своїм рівнем вигідно вирізняється серія «Поляки на Україні» [205; 206], підготована колективом Південно-Східного наукового інституту (м. Перемишль), що долучає до наукового обігу, зокрема, низку документів фонду Міністерства закордонних справ II Речі Посполитої періоду 20 – 30-х рр. ХХ ст. про становище римо-католицької церкви на підрадянських теренах. Тут містяться меморандуми польського посольства у Москві, консульств у Харкові та Києві про переслідування духовенства й віруючих-католиків, закриття костьолів, розгул антирелігійної пропаганди.

Іншою групою опублікованих джерел, які привертають особливу увагу, є тематичні збірки документів і матеріалів радянських органів влади, які дали змогу дослідити юридичні підстави функціонування релігійних громад, законодавче регулювання процесу їх утворення й ліквідації у контексті формування радянського права. Це декрети, інструкції, циркуляри, розпорядження РНК, НКВС СРСР та УСРР із питань націоналізації власності, закриття культових споруд тощо. Серйозним внеском у радянську документалістику досліджуваної проблеми стали збірки документів, у підготовці яких брали участь представники державних органів влади. В першу чергу, це І. Сухоплюєв, який з 1921 р. очолював Ліквідаційний відділ по відокремленню церкви від держави в НКЮ, а з 1924 р. – у НКВС УСРР, Н. Фіолетов, П. Красіков, що завідували Ліквідаційним відділом НКЮ РРФСР, консультант відділу професор П. Гідулянов та інші [176]. До їхньої збірки увійшли найбільш важливі, з точки зору видавців, документи першої половини 1920-х рр., які безпосередньо стосуються церковної тематики. Цінні, хоча й дещо вибірково підібрані матеріали, містяться у збірці «Відокремлення церкви

від держави. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнусправ УСРР» [199].

Окремий важливий блок джерел, що потребували вивчення для досягнення засад політики одержавленого атеїзму, становлять рішення ЦК, з'їздів і конференцій РКП(б) та КП(б)У, які стосувалися загальних питань стратегії і тактики більшовиків у відносинах з церквою [184; 192; 196].

Звертає на себе увагу література радянської державної статистики [186-190]. Її цінність полягає в широко представленій статистиці етнонаціонального складу регіонів. Серед демографічної статистики можна відзначити надзвичайно цінні матеріали Всесоюзного перепису населення 1926 року [175, 182]. Проаналізовані дані перепису надали змогу відтворити, які нації і народності проживали на теренах України, їх регіональне розміщення, а отже сформуванню уявлення про географічне поширення конфесій на території УСРР.

Ще однією важливою для дослідження групою джерел є матеріали періодичної преси, хоча більшість надрукованих у той час даних, вимагають обережного використання і перевірки. Проте, вони майже не мають альтернативи, оскільки більшість релігійних періодичних видань припинили існування взагалі, а ті, що залишилися, опинилися під загрозою закриття. Сутність антирелігійної політики радянської влади сприяла тому, що інформацію про релігійне життя країни була можливість залучити як із спеціальних атеїстичних періодичних видань загальносоюзного значення («Антирелигиозник»), так і з української періодики аналогічної тематики, до якої належать, зокрема, журнал «Безвірник» та газета «Безбожник».

Наведені видання друкували матеріали, що тою чи іншою мірою сприяли антирелігійній, антицерковній політиці в державі. Незважаючи на їх однобічну ідеологічну спрямованість, перекичування фактів і вороже ставлення до всіх конфесій країни та релігійного світогляду як такого, публікації періодики того часу, завдяки всебічній перевірці та аналізу, надали можливість більш чітко висвітлити процеси, пов'язані з діяльністю релігійних громад нацменшин радянської України.

Статті, які стосувалися протікання релігійного життя етноспільнот України, також вміщувалися у відомчих періодичних виданнях всеукраїнського значення – «Адміністративному віснику» та «Вістях ВУЦВК».

Додатковим джерелом для вивчення обраної теми стала місцева періодична преса. У роботі використано публікації щоденних газет «Вечерние известия» (Одеса), «Радянська Волинь», «Робітник Кременчуччини». Особливість цього виду джерел полягає в тому, що він вводить нас у безпосередню атмосферу того часу, показує ставлення сучасників до проблеми, що вивчається. У той же час необхідно зазначити, що головними засновниками газет були партійні структури. Тому тенденційний підбір фактів, безапеляційність думок було спрямовано на формування в читачів думки про аморальність священнослужителів та експлуаторську суть релігії.

Більш детально зупинитися на висвітленні окремих деталей винесеної в назву дисертації теми надають можливість нарративні джерела. До них належать мемуари католицького прелата Т. Скальського [253]; спогади працівників органів радянської влади Д. Гойченка [246] та І. Стріонова [249], супроводжувані аналізом власного минулого. На окрему увагу заслуговують мемуари німецького консула А. Хенке [254], що перебував у Києві з 1933 р. по 1936 р. Слід також відмітити зібрані спогади колишніх жителів німецьких колоній Дніпропетровщини та єврейських штетлів Хмельниччини [248; 252]. Для з'ясування особистого ставлення представників партійної верхівки до релігії та церкви, яке впливало на їх політичні кроки у даній сфері, має значення листування радянських державних діячів [250-251].

Таким чином, детальний та безсторонній виклад фактажу вдалося здійснити завдяки залученню документів як вищих, так і місцевих органів радянської влади, що зберігаються в центральних та обласних архівах України і Російської Федерації. Аналітичні та інформаційні дані періодики допомогли доповнити архівні матеріали, а в деяких випадках дозволили ліквідувати прогалини в них. У цілому комплекс джерел, який розглядався, дозволяє з належною глибиною й повнотою розкрити тему дослідження, показати

динаміку чисельності, правове становище та особливості функціонування релігійних громад, які формували представники різних національностей на території радянської України в умовах антирелігійної спрямованості політики, виробленої представниками комуністичної партії у міжвоєнний період.

* * *

Узагальнюючи вищеподаний матеріал, можна зробити певні висновки.

По-перше, проблема діяльності релігійних громад національних меншин України у міжвоєнний період та стосунки віруючих із владою знайшли висвітлення у науковій літературі. Історіографію з обраної теми можна поділити на радянську, зарубіжну та сучасну вітчизняну.

Радянські автори стверджували, що тільки в СРСР свобода совісті набула найповнішого втілення. Водночас вони говорили у своїх дослідженнях про шкідливість релігії в цілому, «експлуаторську» роль та «реакційну» діяльність релігійних організацій та віруючих. У наукових роботах цього періоду питання діяльності релігійних громад етнospільнот України розглядалися упереджено. Попри ідеологічну та класову заангажованість досліджень радянської доби, вони містять значний фактичний матеріал, що робить ці видання цінними і сьогодні.

Позитивні зрушення в історичній науці відбулися у середині 1980-рр., коли монопольна компартійна точка зору в ідеологічній сфері життя країни відійшла в минуле, а з нею і обмеження в дослідницьких підходах та висновках, а також доступі до джерел. Це дозволило переосмислити методологічні основи дослідження діяльності національних релігійних громад в Україні.

Здобуття Україною незалежності повністю відкинуло обмеження в дослідницьких підходах та висновках. Проте, головна увага науковців зосереджувалась на історико-правовому аналізі політики радянської влади щодо конфесійного життя в Україні. Питання повсякденного життя віруючих,

діяльність релігійних громад нацменшин та їх стосунки з органами радянської влади у досліджуваний період не здобули належного висвітлення.

Дати об'єктивний аналіз розвитку релігійних громад етноспільнот України прагнули зарубіжні дослідники. Однак у працях іноземних науковців простежуються їхні політичні вподобання, недостатність джерельної бази та брак обізнаності із особливостями релігійного життя віруючих у міжвоєнній Україні.

Досить репрезентативною є джерельна база. Неопубліковані архівні документи, матеріали періодичних видань, джерела особового походження дозволили чітко з'ясувати позицію радянського державного керівництва та органів радянської влади щодо етноконфесійних утворень, дослідити внутрішньоцерковне життя, проаналізувати структуру, діяльність релігійних громад нацменшин України, склад духовенства, церковного активу та позицію віруючих стосовно радянської антирелігійної репресивної політики.

Отож, аналіз наукових досліджень радянських, сучасних українських та зарубіжних істориків, а також опрацювання широкого кола джерел надають змогу на основі новітніх методологічних підходів детально розглянути становище релігійних громад етноспільнот України в 20 – 30-і рр. ХХ ст.

РОЗДІЛ 2.

РЕЛІГІЙНЕ ЖИТТЯ ЕТНОСПІЛЬНОТ УКРАЇНИ ДОБИ БІЛЬШОВИЦЬКОЇ СУСПІЛЬНОЇ МОДЕРНІЗАЦІЇ

2.1. Етнорелігійне середовище України: історичні обставини, особливості та етапи еволюції

За різних обставин протягом тривалого часу, особливо упродовж XVIII-XIX стст., на українські землі потрапляло чимало представників різних етносів, батьківщина яких знаходилася далеко від нової оселі. Серед переселенців, які знайшли свій новий дім на території тієї частини сучасної України, що на початку XX ст. входила до складу Російської держави, слід виділити німців, болгар та греків. До того ж, іще з часів, коли українські землі знаходилися в межах Речі Посполитої, тут залишилося багато поляків та євреїв, чимала частина яких мешкала в містах. Та все ж найбільш численну етнічну меншину в Україні утворювали представники титульного народу імперії, які себе нею природно не вважали. Порівняно невелика кількість росіян, які мешкали в Україні, в конфесійному плані належала до старообрядництва.

Оскільки значна частина етнічного населення існувала в умовах добровільної самоізоляції від навколишнього світу, то громада була об'єднуючим етнічним та релігійним фактором. Общинний спосіб життя був притаманний усім національним меншинам. Лише поляки відзначалися меншою залежністю від громади, що не в останню чергу обумовлювалося значним розповсюдженням хутірського типу поселень. Етнічні меншини України мали колосальний потенціал етнозбереження, викарбуваний століттями проживання в діаспорі, але він базувався на самоізоляції, консервації етнокультурних ознак і мови, штучному обмеженні змішування з оточуючим населенням. Водночас слід визнати, що об'єктивні процеси

соціально-економічної та культурної модернізації, що потужно розвивалися в пореформеній Російській імперії, вже наприкінці XIX ст. зробили помітні проломи в оборонних мурах низки міських за своїм складом етнічних громад, зокрема, єврейської [451, с. 81-82].

Вагоме місце в підтримці законсервованої форми громадського життя етнічних меншин відводилося релігії. У свою чергу, соціально-етнічні фактори, які віддзеркалювалися в релігійній свідомості та культурі, накладали на релігійні вірування вагомий відбиток. У результаті цієї взаємодії відбувалося поєднання релігії з тією соціально-етнічною структурою, в межах якої вона існувала; формувалася так званий етноконфесійний синкретизм. Він проявлявся в усіх елементах релігійного комплексу. Однак кожен із елементів релігії взаємодіяв з етнічними факторами різним чином. Найбільше етноконфесійний характер релігії виявлявся в обрядово-культовій сфері [448, с. 18]. Таким чином, самотність кожної з етнічних меншин визначали специфічні традиції, що тісно перепліталися з релігійними практиками. Вони тривалий час допомагали представникам того чи іншого народу не втратити власну самоідентифікацію та запобігали асиміляції. Особливої актуальності цей факт набував з огляду на те, що в державі існувала панівна Російська православна церква, а поряд із нею мусили співіснувати «терпимі» та «пригноблені» релігійні організації, до яких саме і входили віруючі найбільших етнічних меншин підросійської України [276, с. 32].

Згідно даних 1910 р., кількість жителів Російської імперії становила 163 млн. осіб. За конфесійною приналежністю населення імперії розподілялося таким чином: православних разом із старообрядцями було близько 70% від усього населення, протестантів – 4,85%, іудеїв – 4,05%, решту становили переважно католики та мусульмани [393, с. 15]. На території імперії діяло більш ніж 6 тис. синагог, 4,2 тис. католицьких костьолів, біля двохсот старообрядницьких церков [262, с. 16].

Напередодні Першої світової війни на українських землях Російської імперії мешкало 1390 тис. римо-католиків, серед яких близько 800 тис. були

поляками [330, с. 168]. Переважно польське населення України походило від переселених у XVIII ст. польськими магнатами селян із Мазовії та дрібної шляхти, яка тоді ж колонізувала спустошені війнами «креси». Невдовзі поляки зазнали поразки у підйнятому національно-визвольного повстанні 1830 – 1831 рр., оскільки царський уряд конфіскував маєтки поміщиків – учасників цього руху. З огляду на це, чимало поляків, які втратили своє майно, переселилося до великих міст – Києва, Одеси, Харкова, Миколаєва та інших. Згідно перепису населення, який відбувся в Російській імперії 1897 р., у містах України їх налічувалося 30,3 % від загальної кількості [379, с. 39]. До того ж в Україні мешкало біля 0,5 млн. німців [275, с. 294]. Їх п'ята частина формувала католицькі громади, переважно сконцентровані на півдні країни та Донбасі [263, с. 329].

До більшовицького перевороту 1917 р. Римо-католицька церква мала прилаштовану до імперського адміністративного устрою структурну мережу. Управління парафіями здійснювалося або через деканати – групи парафій на чолі зі старшими священиками-деканами, або безпосередньо єпископом. На Правобережжі і півдні України функціонувало в кожній губернії близько 100 парафіяльних костьолів. Так, зокрема, на Поділлі існувало 97 таких храмів [413, с. 311]. У проміжку між 1860 р. і 1914 р. кількість католиків на кожному з цих приходів у середньому збільшилася з 2103 чол. до 3090 чол., а на одного священика припадало 2462 віруючих [392, с. 62].

Лівобережжя входило до складу Могилівської архидієцезії. Парафії цього регіону були нечисленними і на загал нараховували не більше 20 тис. віруючих. Католицькі громади були лише у найбільших містах (Харків, Чернігів, Полтава, Суми, Ніжин, Кременчук).

На південь України поширювалася юрисдикція Тираспільської дієцезії, до парафій якої належало 200 тис. віруючих, чимало з яких, так само як і місцеве духовенство (близько 100 патерів), було етнічними німцями [413, с. 312]. Католицькі віруючі однієї громади часто були розпорошені по багатьох селах та хуторах, віддалених від костьолу. Так, наприклад, Георгбурзька римо-

католицька громада села Дудникове на Запоріжжі об'єднувала жителів навколишніх населених пунктів – колоній Дудникове, Московки, Єлизаветівка, Єгорівка. Тому віруючі відвідували храм не настільки часто, як це для них було бажаним, а лише на великі свята чи значні події [313, с. 143].

Збільшенню кількості католиків у південному регіоні сприяв наприкінці XIX ст. приріст польського населення. Тисяча вісімсот дев'яносто сьомого року в південних губерніях Російської імперії католиками називали себе близько 53 тис. поляків, у тому числі в Херсонській губернії – 30,9 тис. чол., у Таврійській – 10,1 тис. чол., у Катеринославській – 12,3 тис. чол. Серед особливостей польської католицької громади півдня України слід визнати перевагу міського населення. На Херсонщині жителями міст були 80% польських католиків губернії. В Катеринославі 1914 р. їх мешкало 10 тис. осіб. На 1909 р. у Миколаєві, Маріуполі та Херсоні мешкало понад 3 тис. поляків у кожному, а в Харкові – 7 тис. осіб. Особливо інтенсивно польське населення збільшувалося в Одесі. Тисяча дев'ятсот тринадцятого в місті знаходилося близько 26 тис. чол. зазначеної національності. Діяльність католицьких громад на території півдня України відзначалася, в першу чергу, етнічним забарвленням. Проте слід зазначити, що життя у містах породжувало соціальну диференціацію мешканців, яка разом із полінаціональним складом католицького населення позначалася на становищі католицької церкви в регіоні, оскільки не існувало тісної взаємодії та порозуміння як між етнічними групами, так і всередині кожної громади [283, с. 167].

Майже всю Правобережну Україну охоплювала Луцько-Житомирська дієцезія. Число католиків у ній становило понад 760 тис. осіб, серед яких, слід зауважити, крім поляків, були й українці. Паства Римо-католицької церкви на Правобережжі, де багато католиків проживало в сільській місцевості, зокрема, навколо Бердичева, Шепетівки, Вінниці, Могилева-Подільського, відзначалася високим ступенем релігійності, згуртованості навколо костьолів, дисциплінованості, відданості своїм духовним наставникам. Та її частина, що належала до елітарних прошарків населення – великих землевласників,

аристократів, підприємців, урядовців, інтелігенції – слугувала надійною опорою своїй церкві, надаючи їй всебічну допомогу. Густу мережу костьолів на Поділлі, Волині і Київщині було збудовано й надалі утримувано переважно коштом навколишніх землевласників. Дев'яносто вісім відсотків священиків Римо-католицької церкви в цьому регіоні складали етнічні поляки. Римо-католицьке духовенство становило зовсім нечисленну групу, проте його вплив і авторитет були незрівнянно більшими, а коло обов'язків не обмежувалося суто пастирськими функціями. Досить часто ксьондз був лідером не тільки у своїй парафії, але й у всьому селі, а його садиба перетворювалася на центр громадського і культурного життя [411, с. 343; 392, с. 312-313].

Більшість німців України (близько 80 %) були протестантами, які проживали на Волині та півдні України. Базові принципи життєдіяльності німецьких поселень обумовлювалися різними версіями протестантизму, вимогливими до особистісного і громадського життя особи. Від неї вони вимагали глибинної віри, постійного духовного самовдосконалення, тісної співпраці в релігійній громаді, виваженості, порядності, працелюбності, смирення, чесності [451, с. 49]. Характерною рисою релігійного життя німців була толерантність – як у власних поселеннях, так і у ставленні до корінного населення. Найчисельнішою протестантською церквою була Євангельсько-лютеранська, за нею – меноніти. Вони, в свою чергу, поділялися на братські та церковні громади. Невелика кількість німців була баптистами [263, с. 329].

Після ліквідації Запорізької Січі та завоювання Кримського ханства на кінець XVIII ст. в Російській імперії особливо гостро постало питання колонізації Приазов'я та Причорноморських земель, яке царська влада намагалася вирішити за рахунок іноземних переселенців. Ще напередодні вказаних подій, протягом 1762 – 1763 рр., Катерина II підписала документи, в яких поселенців із Німеччини, Голландії та інших країн Європи було закликано переїжджати до України.

Іноземні колоністи розпочали перетворювати дикі степи в культурні землеробські райони. Серед переселенців була значна кількість релігійних

сектантів, бо на той час у Німеччині ще продовжувались гоніння на adeptів різноманітних і численних християнських напрямків. Це були протестантські об'єднання, велику кількість яких становили меноніти. Вони були послідовниками протестантської секти, що виникла в Нідерландах у 30 – 40-х рр. XVI ст. і засновником якої вважається Менно Симоне. Меноніти розраховували знайти в неосвоєних степах південної України пристанок для вільного влаштування життя на засадах свого віровчення [350, с. 7].

Сформовані на теренах Західної Європи віросповідні традиції вони перенесли і до Російської імперії, де знайшли досить сприятливі умови для свого подальшого розвитку. Розуміючи особливу роль релігійного чинника у житті суспільства, самодержавство максимально враховувало цей аспект при розробці переселенської політики. Усім колоністам – будь то меноніти, лютерани чи представники інших конфесій – гарантувалися належні умови організації релігійного життя, толерантне ставлення до їхньої віри. Адже задоволення віросповідних потреб розглядалося царським урядом як дієвий механізм закріплення колоністів на освоєваних землях.

На середину XIX ст. меноніти становили четверту частину німецького населення та третину всіх протестантів півдня України. Вони сформували тут три компактні анклавні: Хортицький і Маріупольський округи в Катеринославській губернії та Молочанський в Таврійській губернії [275, с. 61]. Сільська менонітська поземельна громада була колективним власником землі. На відміну від сільської громади, де повноправним членом вважався господар повного наділу, релігійна громада вважала менонітом кожного колоніста, який прийняв хрещення незалежно від соціального та майнового стану, але обов'язково зі свого етнічного середовища. Таким чином, приналежність колоністів до релігійної громади співпадала з їх належністю до сільської, в яку вони були інтегровані за конфесійною ознакою [390, с. 43].

Меноніти України входили переважно до церковних та братських релігійних громад, останні з яких мали власних попередників – гюпферів та Єрусалимських друзів. Із культової точки зору різниця між церковними та

братськими менонітами полягала у виконанні обряду хрещення. Якщо перші здійснювали його кропленням водою, то прихильники іншого напрямку надавали перевагу повному зануренню у воду бажаного похреститися [266, с. 19]. Крім того, церковні меноніти у вирішенні релігійних питань перевагу надавали пасторам та старійшинам, в братських же менонітів останнє слово належало, власне, членам общини. Такий поділ менонітів відбувся в середині XIX ст. після з'їзду духовних старшин та пасторів Молочанського менонітського округу, на якому було вирішено створити міцний централізований церковний апарат [328, с. 69].

На початку XX ст. меноніти вже мали численні громади, низку товариств, значну кількість освітніх закладів, гуртків, місій, видавали журнали та релігійно-біблійні твори, вели активну господарську діяльність [369, с. 254].

Крім менонітів з Німеччини до Російської імперії потрапляло чимало членів пієтистських громад, які на новій для себе землі не тільки продовжували дотримуватися власних традицій, але й створили нові сектантські угруповання. Пієтизм був рухом у лютеранському середовищі, що характеризувався наданням особливого значення індивідуальному благочестю та релігійним переживанням віруючих, які протиставлялися лютеранській ортодоксії, де акцент робився на незрозумілу для багатьох парафіян догматику. Виникненню баптизму серед німців в Україні посприяла проповідницька діяльність прихильників саме цього напрямку. Спочатку розпочало своє існування Братство друзів Божих, до якого належали вихідці вюртемберзьких пієтистів, що переселилися в 1817-1821 рр. до колоній Рорбах і Вормс. На розповсюдження нового релігійного напрямку також вплинув новоприбулий у 1824 р. пастор Й. Бонкемпер [416, с. 24].

Через 6 років із часу прибуття Й. Бонкемпера до пієтистів-сепаратистів колонії Нейгоффунг потрапив пастор Е. Вюст. Проповідями в дусі нового пієтизму він домогся прихильності деяких менонітів Молочанської округи. Тисяча вісімсот шістьдесят четвертий рік вважається роком заснування першої німецької баптистської громади в Україні, коли 11 менонітів, мешканців

Нового Данцига, які дотримувалися однакових поглядів з баптистським віровченням, охрестилися за відповідним обрядом [416, с. 32].

У 1887 р. було сформовано Російський союз німецьких баптистів, до якого увійшли Західноросійське та Південноросійське об'єднання баптистів, останнє з яких формували німці, що жили на українських землях. На початку ХХ ст. до нього входило 16 громад, у складі яких знаходилося 2750 чол. Від 1910 р. в рамках кампанії боротьби з «німецьким засиллям» розпочалося гоніння на баптистів. Припинив діяльність Російський союз німецьких баптистів. Під час Першої світової війни війни баптистам заборонили використовувати німецьку мову для богослужіння, припинив виходити друком журнал «Друг дому», а Волинь змушені були покинути ті німці, які не забажали отримати російське підданство [264, с. 12].

Більшість німців, для яких Україна стала другою батьківщиною, сповідувала лютеранство. Німці-лютерани чисельно переважали серед колоністів Херсонської губернії. Незначна їх кількість мешкала на Катеринославщині (компактні поселення лютеран – колонії Фішерсдорф, Йозефсталь – було розташовано поблизу губернського центру) [275, с. 59].

Організаційний устрій Євангельсько-лютеранської церкви в Російській імперії набув впорядкованого вигляду після прийняття 1832 р. «Статуту Євангельсько-лютеранської церкви», чинність якого була непорушною до 1917 р. На чолі Євангельсько-лютеранської церкви Росії стояла Генеральна консисторія, яка знаходилася в Санкт-Петербурзі і перебувала під керівництвом духовного суперінтенданта-єпископа та світського президента. Окремі общини об'єднувалися в приходи, приходи в – пробста, пробста – в консисторіальні округи, яких на території імперії (не рахуючи Прибалтики) було два – Московський та Петербурзький. На Україну поширювалася юрисдикція останнього. До нього належали громади Чернігова, Києва, Полтави, Херсона, Катеринослава, Таврії, Волині та Поділля [361, с. 46]. Приходом керував пастор та приходська рада, яка складалася з найповажніших членів громади. Євангельсько-лютеранське духовенство було зобов'язаним бездоганно

дотримуватися спеціальних правил та виконувати приписи, які містилися в «Статуті Євангельсько-лютеранської церкви». На пасторів покладалися обов'язки слідкувати за тим, аби ніхто з прихожан не ухилився від щорічного причастя, щоб кожен лютеранин, який досяг п'ятнадцятирічного віку, обов'язково пройшов конфірмацію тощо. Статутом лютеранської церкви вичерпно фіксувалося не лише правове положення духовенства, але й віровчення. Ним детально регламентувався порядок та зміст громадського і домашнього богослужіння [394, с. 21-22].

Слід сказати, що попри другорядну роль лютеранської, як і католицької, церкви в релігійному житті імперії, призначення, переміщення та звільнення духовенства цих організацій залежало від центральної та місцевої влади. До того ж лютеранські та католицькі священики, подібно царським чиновникам, отримували платню з казни [394, с. 18]. Таким чином, можна говорити про тісний зв'язок інославнох церков із державною владою.

Найбільшою етнічною меншиною України були росіяни, які разом із українцями належали до православної церкви. Однак певна їх кількість формувала етноконфесійні групи старообрядців, або, як їх ще називали, старовірів. Початок старообрядництва сягає другої половини XVII ст., коли відбувся розкол російської церкви, спричинений церковними реформами патріарха Никона. Ця реформа й деякі обрядові зміни наштовхнулися на опір частини духовенства і віруючих, які виступили на захист старих обрядів та проти офіційного православ'я, яке підтримувало уряд. Досить швидко офіційна влада почала їх переслідувати. Втікаючи від репресій, старообрядці оселялися на окраїнах Російської імперії та за її кордоном. Українські землі стали одним із осередків розселення російських старовірів, які поділилися на дві течії – попівців та безпопівців. Перші з них визнавали необхідність священиків при богослужіннях і обрядах незважаючи на присутність значного впливу мирян на церковне життя. Частина старообрядців, яка після смерті священиків старого висвячення заперечила можливість існування «істинного» духовенства, сформувала безпопівський толк [379]. Оскільки

попівці приймали до себе на службу біглих православних священиків, що «покаялися», то їх почали називати ще й біглопопівцями [405, с. 125]. За правління Миколи I старообрядцям було заборонено приймати «біглих» священиків, тому серед попівців виникла думка щодо заснування власної ієрархії. Як наслідок було створено так звану Білокриницьку ієрархію, що отримала свою назву від міста, де проживав першоієрарх [405, с. 173]. На початку XIX ст. частину попівців, яка приєдналася до офіційного православ'я розпочали називати одновірцями. Попри те, що богослужіння в таких приходах відбувалося у відповідності до старообрядницьких кононів, організаційно вони входили до складу Руської православної церкви [375, с.16].

Уже в 70 – 90-х рр. XVII ст. старовіри, вихідці з центральних губерній Росії, тікаючи від переслідувань, прийшли на Чернігово-Сіверщину й оселилися в Стародубі, у селах Біла і Синя Криниця, Замишев, Шеломи. Звідти частина їх переселилася на Правобережну Україну. У XVIII ст. вони з'явилися й на Волині. Старообрядці компактно селилися на території Житомирського, Овруцького, Новоград-Волинського повітів. У кінці XVIII – на початку XIX ст. старообрядницькі громади були досить чисельними в селах Пилипи, Андрушівці, М'ясковцях Житомирського повіту, Чоловці Овруцького та Янушівці Новоград-Волинського повітів. У 1912 р. кількість старовірів у Волинській губернії становила 13 тис. чол. [400, с. 306].

Економічне зростання та збільшення населення слобід на півночі Гетьманщини, з одного боку, та постійні конфлікти їх із місцевими дідичами й українською владою (зокрема на ґрунті збільшення державних податків) спричинилися до того, що, починаючи з середини XVIII ст., частина старообрядців із Чернігівщини (а також із сусідньої Гомельщини), отримавши від уряду ряд пільг переселилася на малозалюднені простори південної України. Вони селилися в Ново-Сербії, пізніше Слов'яносербії, а по опануванні Російською імперією всієї південної України – на Херсонщині (зокрема, в Бериславському повіті) і Таврії (особливо в Мелітопольському повіті), де 1832 р. їх налічувалося понад 7 тис. чол. [380].

Центром старообрядництва на території сучасної Донеччини стало селище Ольховатка, яке офіційно було засновано 1720 р. вихідцями з Курської губернії. Старовіри Ольховатки на початку ХХ ст. становили більш ніж 80% її населення (2614 особи) [366, с. 470]. У 1897 р. на території Харківської губернії мешкало 2100 старообрядців. Золотий вік старообрядництва припав на 1905-1917 рр. У цей час на Харківщині активно будуються багаточисельні храми, зокрема в Боровій, Гур'ївому, Козачці та Харкові [438, с. 162].

Станом на 1 січня 1912 р. в імперії налічувалося 2,2 млн. осіб, які сповідували старообрядництво. Існувало 1268 зареєстрованих громад. Безпопівці склали більшість у старообрядництві – їх нараховувалося 1,2 млн. чол., але вони були розподілені між багаточисельними згодами і толками, а тому не могли відігравати значної ролі. Серед попівців переважали представники білокриницької церкви – їх було трохи менше 0,8 млн. чол. До білокриницької церкви входило 20 єпархій, із яких 17 знаходилося в Російській імперії. Кількість прихильників біглопопівщини складала 200 тис. чол., але конкуренція з боку білокриницької церкви сприяла поступовому зменшенню їх чисельності [374, с. 61]. У 1904 р. в Україні мешкало більш ніж 185 тис. старообрядців. До 1917 р. старообрядницька громада міста Черкаси Київської губернії була найбільшою в Правобережній Україні. Тут діяло 6 храмів [427, с. 46].

Перші поселення болгар в Україні було засновано вихідцями з села Флатар біля Сілістри (400 родин) в долині річок Вись і Синюха (1752 р.) – села Ольшанка, Добре та інші Бобринецького повіту Херсонської губернії. В кінці ХVIII – перших десятиліттях ХІХ стст. під час російсько-турецьких війн болгари масами переселялися до Російської імперії, рятуючись від турецьких репресій щодо християнського населення. Вони заснували великі поселення у південній Бессарабії. На початку 60-х рр. ХІХ ст. у зв'язку з захопленням значної частини цього регіону Румунією болгари позбулися багатьох колоністських привілеїв, наданих їм царським урядом, внаслідок чого вони стали переселятися до Надазов'я, заснувавши там 38 поселень (30 тис. чол.).

Згодом утворилася чимала колонія болгар із центром у Преславі біля Приморська [380, с. 40]. Оскільки болгари сповідували православ'я, їхні релігійні громади було долучено до складу Руської православної церкви.

В останній третині XVIII ст. велика кількість кримських греків переселилася на територію Маріупольського округу. Для задоволення потреб новоприбулого населення було збудовано 24 церкви. Незабаром грецькі парафії ввійшли до складу Катеринославської єпархії. Тисяча вісімсот сімдесят третього року в усіх церквах, крім Катерининської, було замінено мову відправи служби з грецької на слов'янську. Таким чином влада намагалася прилаштувати життя етнічної меншини до умов державної системи Російської імперії [286, с. 83].

На території України проживала невелика кількість вірменів, які формували власні релігійні громади в таких містах як Одеса, Харків, Юзівка, Луганськ, Мелітополь. Вони поділялися на григоріанські, які входили до складу Нахичевано-бесарабської консисторії, центр якої знаходився у Кишиневі, та католицькі, що підпорядковувалися католицькому єпископу Саратова. Демократизм управління Вірмено-григоріанської церкви та великий вплив у її внутрішній організації світського елемента підкреслює той факт, що саме церковна громада на загальних зборах обирала священнослужителів згідно з положенням, затвердженим Католикосом усіх вірмен 1 листопада 1914 року [395, с. 300; 396, с. 349].

Неповторності конфесійній палітрі України надавали євреї. Центр культурного та економічного життя європейського єврейства у XVI ст. перемістився з країн Західної Європи на схід – до Польщі та Литви включно з їхніми українськими землями [370, с. 285]. Переважав вплив єврейської релігії в побуті. Народження, шлюб, смерть та інші події в житті віруючого супроводжувалися виконанням багаточисельних та старанно розроблених релігійних обрядів. З ними ж, а також із читанням великої кількості молитов було пов'язано весь розпорядок дня віруючого єврея. У XVIII ст. на Волині та Поділлі серед єврейського населення виник і набув поширення релігійний рух,

що став відомим як хасидизм. Він був спрямованим проти прищеплених рабинами формалізму й схоластики та наполягав на пріоритеті простої щирої віри та святості у повсякденному житті [370, с. 264, 267]. З боку ортодоксального рабинату й вищих станів єврейства хасидський рух із самого початку зустрів відвертий опір. Але з часом протистояння між ортодоксальним іудаїзмом і хасидизмом ослабло. Згодом обидві течії знайшли шляхи мирного співіснування, хасидизм став рівноправною складовою ортодоксального іудаїзму [419, с. 94]. Введення царським урядом у 1796 р. дискримінаційної смуги осілості (іудеям дозволялося жити лише в губерніях Правобережжя) призвело до того, що більшість євреїв поселилася у містечках і невеликих містах. На Правобережжі євреї, як і поляки, розселялися спорадично – окремими етнорелігійними громадами. Основу єврейської соціальної організації становила територіальна громада (кегила), яка зосереджувалася в міських поселеннях та функціонувала незалежно від інших завдяки громадському самоуправлінню (кагал), яке в межах Російської імперії було офіційно скасовано 1844 р., хоча фактично продовжувало функціонувати [380, с. 42]. Через це характерною рисою іудейських релігійних громад було те, що вони не мали чіткої структурованої організації [334, с. 134, 146]. Після розпуску кагалів уся система громадського самоуправління перейшла до рук рабинату, який забезпечував єдність, взаєморозуміння та взаємодію членів єврейських громад. Рабин був дороговказом єврейських мас у протистоянні офіційній владі та іноетнічному оточенню, соціальному, релігійному, економічному протистоянню. Водночас із звичайними рабинами від 1825 р. розпочали виконувати свої обов'язки казенні рабини. Крім релігійних функцій вони мали контролювати виконання євреями встановлених державою законів та слідкувати за рівнем прихильності віруючих до влади [394, с. 31].

Досить високою в Україні була релігійна активність єврейського населення. Тисяча вісімсот вісімдесят сьомого року в містах Подільської губернії діяло 119 синагог і молитовних будинків, у повітах – 399 синагог та молитовних будинків. Загалом із усіх культових приміщень регіону єврейські

складали 22,5%. По губернії на одне приміщення для богослужіння припадало 628 чоловік єврейського населення [419, с. 93, 96]. Тисяча дев'ятсот четвертого року у Волинській губернії діяли 194 синагоги, Подільській – 168, Полтавській – 95, Херсонській – 92, Катеринославській – 31. Загалом в Україні на 1910 р. існувало майже 1300 синагог та іудейських молитовних будинків [265, с. 19].

Події 1917 – 1921 рр. кардинально вплинули на життя всіх етноспільнот України, а особливо євреїв. Слід зауважити, що іудейське духовенство з самого початку негативно ставилося до можливості встановлення радянської влади в Україні. Тисяча дев'ятсот вісімнадцятого року Всеукраїнський з'їзд рабинів в Одесі наклав херем (анафему) на владу, яку уособлювали собою більшовики [450, с. 108]. На початку революції було відмінено смугу осілості, що надало можливість євреям мігрувати в інші губернії країни та вливатися в громадське життя суспільства. Разом із тим збройні конфлікти, спричинені постійною зміною влади в Україні, сприяли загостренню антисемітських настроїв як серед військових так і серед мирного населення. Відсутність стабільності в політичному житті України сприяла неадекватним рішенням місцевих органів влади, до складу яких входили представники різноманітних партій та національностей. Тисяча дев'ятсот сімнадцятого року Кременчуцьку синагогу Юріївського було реквізовано в іудейської громади та віддано військовим, які використовували відібране приміщення в якості казарми [290, с. 49]. За роки революційних потрясінь в Україні загинуло 75 тис. євреїв, які стали жертвами бойових дій та погромів [338, с. 442]. Погроми охопили біля 1300 єврейських містечок. На їх території було пограбовано та покалічено більш ніж 1 млн. жителів [340, с. 25]. Пізніше представники кількох іудейських громад в одному із звернень до радянської влади зазначали: «Єврейське населення багаточисельних міст та містечок рятувалося за стінами своїх синагог, і ми можемо навести багато випадків, коли в цих синагогах сотні євреїв із їх жінками та дітьми зустрічали мученицьку смерть» [171, с. 402].

Оскільки Ватикан сприйняв Лютневу революцію, як сигнал для поширення свого впливу на Схід, 1918 р. відновила діяльність Кам'янець-Подільська

дієцезія, з 1866 р. позбавлена Олександром II самостійного значення [413, с. 313]. Її єпископом 10 лютого 1919 р. було призначено ксьондза Петра Маньковського (1866 – 1933). Однак становище кліру і віруючих Римокатолицької церкви ускладнилося в результаті польсько-радянської війни 1920 р., коли на них упала підозра в шпигунстві на користь Польщі й загальній нелояльності до комуністичної влади. Через це десятки ксьондзів на чолі з єпископами, рятуючись від цілком імовірних репресій, змушені були залишити підрадянську Україну. Багато парафій опинилося тоді без духовних наставників, обезглавлено було також єпархії, оскільки упродовж 1919-1920 рр. за кордон виїхали їхні керівники – єпископи І. Дуб-Дубовський, П. Маньковський та Й. Кесслер [414, с. 234].

Негативно вплинула революція на функціонування Євангельсько-лютеранської церкви. В Україні відбувся розпад органів управління, втрапився зв'язок між общинами та центром, суперінтендантами та пасторами, внаслідок чого серед духовенства та прихильників церкви з'явилися сепаратистські настрої. Німецькі релігійні громади Таврії, які взяли участь в травні 1917 р. в Першому лютеранському синоді півдня Росії, вимагали створення власного синодального статуту та виходу із загальноросійської церкви. При цьому події в Україні, пов'язані з розбудовою національної держави, були лише зовнішнім приводом зазначеної ініціативи. У Всеросійській церкві і в консисторії домінувало міське лютеранство ліфляндського толку. Воно було орієнтованим на пасторів і теологічний факультет в Дерпті, який під кінець XIX ст. перетворився на оплот лютеранської теології. Навпаки, церковне життя селянських громад на півдні України перебувало під керівництвом красномовних, але теологічно менш освічених «вчителів-кюстерів». На початку листопада 1918 р. в селі Пришибі було оголошено створення «Євангельсько-лютеранської церкви в Україні». На цьому синоді було прийнято рішення під керівництвом пастора Г. Юнгера створити церковну колегію, яка б знаходилася в Києві. Однак прихід до влади в Києві у лютому 1919 р. більшовиків означав, що прийшов кінець тільки-но створеній церковній

організації [323, с. 83-84].

Роки революції і громадянської війни принесли тяжкі випробування для віруючих німців. Серйозні збитки було нанесено культовим спорудам у німецьких поселеннях Молочанського й Ландауського повітів та деяких інших місцях південної України. Побоюючись репресій з боку загонів Н. Махна та Червоної Армії, німецькі села залишила велика кількість священнослужителів [96, арк. 160]. У вересні 1918 р. махновці спалили німецьку католицьку колонію Марієнталь та розстріляли чимало її жителів у якості помсти за створення загонів самооборони та участі німців у каральних експедиціях [362, с. 212]. Тисяча дев'ятсот дев'ятнадцятого року більшовики розстріляли адміністратора приходу Катериненталь Одеського деканату Я. Дукарта та причетного до селянського повстання в колонії Зельц двадцятип'ятирічного вікарія К. Вейсенбургера. Тисяча дев'ятсот двадцять першого року за організацію повстання проти радянської влади разом із 270 колоністами було страчено декана Марієнтальського деканату Н. Крафта. Тоді ж у німецькому селі Єлизаветівці Одеський губернський революційний трибунал виніс смертний вирок священникові Е. Мокельке. Однак із огляду на щиросерде зізнання патера розстріл було замінено десятьма роками позбавлення волі [284, с. 177]. У маріупольських колоніях до кінця війни не було жодного католицького та лютеранського священника. Церковні служби в окремих місцевостях не проводилися місяцями, а в деяких поселеннях у цей період їх не було взагалі [263, с. 330]. У подібних ситуаціях на території України перебували релігійні громади різних віросповідань.

Отож, українські землі тривалий час були ареною інтенсивних міграційних процесів. Росіяни, поляки, євреї, німці разом із представниками інших етносів нерідко знаходили собі прихисток в Україні. Важливою складовою самоідентифікації цих спільнот була релігія. Задля проведення богослужінь віруючі об'єднувалися в релігійні громади, діяльність яких не мала порушувати встановлених урядом Російської імперії норм суспільно-політичного життя. Спричинені революційними подіями 1917-1921 рр. негаразди торкнулися

релігійного життя національних меншин України – відбувся відтік духовенства етноспільнот, зазнала пошкоджень велика кількість культових споруд.

2.2. Формування правового статусу етноконфесійних громад

Протягом 1917-1921 рр., контроль над майже всіма теренами колишньої Російської імперії, встановивши радянську модель влади, спромігся відновити лідер РКП(б) В. Ленін. Видаючи за головну мету побудову комунізму, нова влада розпочала трансформування суспільно-економічних відносин. Проте, як висловлювалися більшовики, посиляючись на теоретичні розробки К. Маркса та свого очільника В. Леніна, цьому процесу заважала реакційна, на їхню думку, сутність релігії та церкви.

Марксизм розглядав релігію в якості однієї з форм світогляду, який ґрунтувався на спотвореному відображенні у свідомості людей незалежних від них зовнішніх сил [394, с. 73]. Марксистки намагалися трактувати релігію виключно з економічної точки зору [367, с. 47]. На їх думку, релігія була ворожим типом світосприйняття для суспільства, яке мало полишити капіталістичні відносини. Вважалося, що будь-яка релігія, пропагуючи покірність експлуататорам і навіть любов до них, намагалася водночас виховати вороже ставлення до людей іншої національності [258, с. 8]. У традиційному суспільстві релігія дійсно розмежовувала людей, що належали до різних етносів та конфесій. Як приклад, багаточисельні релігійні обряди та звичаї в іудаїзмі відокремлювали євреїв від представників інших національностей. Згідно релігійних правил, віруючий єврей міг вживати лише спеціально зготоване м'ясо, так зване кошерне. Він не мав право їсти м'ясо, приготоване на олії, та вживати свинину. Враховуючи ці та інші приписи, які стосувалися харчування, можна дійти висновку, що іудеєві релігія забороняла користуватися громадськими їдальнями та бути гостем у особи з іншими релігійними поглядами [373, с. 19]. Марксистки стверджували, що кожна релігія завжди визнавала єдино істинним тільки своє віровчення, внаслідок чого

відбувалося прищеплення віруючим зневажливого ставлення до представників інших конфесій та національностей. [279, с. 40]. Тому для adeptів комуністичної доктрини подібні антагонізми стали додатковим аргументом на користь їхньої переконаності щодо несумісності релігії з ученням марксизму, в даному випадку з його принципом інтернаціоналізму [300, с. 45].

Уже в своїх ранніх працях, таких, як «До єврейського питання», «До критики гегелівської філософії права. Вступ», «Економіко-філософські рукописи 1844 року», К. Маркс висловив своє ставлення до релігії як до антинаукової та реакційної ідеології, показував її несумісність із політичною свободою та доводив необхідність відокремлення релігійних організацій від держави [262, с. 13].

Тисяча дев'ятого року у проєкті програми РСДРП В. Ленін сформулював принцип відокремлення церкви від держави і школи від церкви [373, с. 42]. А вже у програмі, прийнятій II з'їздом партії, що відбувся протягом липня-серпня 1903 р., було написано: «РСДРП ставить своїм найближчим політичним завданням знищення царського самодержавства і заміну його демократичною республікою, конституція якої б забезпечувала:... 5. Необмежену свободу совісті... 7. Знищення станів та повну рівноправність всіх громадян незалежно від статі, релігії, раси та національності... 13. Відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [353, с. 42].

Основним програмним документом партії з питань її ставлення до релігії стала стаття В. Леніна «Соціалізм і релігія», написана 1905 р. У ній було чітко сформульовано основні принципи, яких мали дотримуватися більшовики у своєму ставленні до релігії. В. Ленін вважав Марксову характеристику соціальної ролі релігії в якості «опіуму для народу» наріжним каменем усього марксистського бачення місця релігії в суспільстві [429, с. 195]. У своїй роботі В. Ленін доводив, що релігія є породженням соціальних негараздів та безсилля знедолених класів у протистоянні з експлуататорами [262, с. 22]. Посилаючись на основоположників марксизму, які обґрунтовували історично минулий характер релігії, неминучість її поступового згасання, В. Ленін закликав вести

рiшучу боротьбу проти релiгiйного свiтогляду до повного знищення його проявiв у людськiй свiдомостi [281, с. 49].

Релiгiя та належнi до неї органiзацiї, що продовжували своє функцiонування пiсля революцiї, на думку бiльшовикiв, були спадком минулих епох, який проте не мiг одразу пiти в небуття. Для них церква залишалася провiдником iдеалiстичного свiтогляду, органiзацiєю, яка iснувала за рахунок вiруючих. Бiльшовики вбачали в релiгiйних органiзацiях лише споживачiв матерiальних благ [371, с. 54, 63]. Оскiльки церква, за визначенням ленинських соратникiв М. Бухарiна та Є. Преображенського, – «це спiльнiсть людей, об'єднаних певними джерелами прибуткiв за рахунок вiруючих, за рахунок їх невігластва i темноти», тому як «iнститут експлуататорського вiдмерлого режиму» пiдлягала знищенню. На початковому етапi революцiйних перетворень В. Ленiн i його послiдовники вважали, що у разi знищення матерiального пiдгрунття (майна i засобiв до iснування) церкви, релiгiя загине природною смертю [326, с. 22, 24].

Таке iдеологiчне обгрунтування кардинально вплинуло на подальшi вiдносини держави з духовенством та вiруючими. Оскiльки бiльшовики сподiвалися, що секуляризацiя церковних земель пiдiрве могутнiсть релiгiйних органiзацiй, першим кроком радянської влади, що мав на метi значно послабити вплив церкви та релiгiї на суспiльство, можна вважати декрет «Про землю», затверджений ще восени 1917 р. Він проголошував лiквiдацiю права власностi на землю релiгiйних громад та передачу всiх церковних i монастирських земель державi: «Вся земля монастирська, церковна вiдчужується безоплатно, стає всенародним надбанням i переходить у користування всiх трудящих на нiй». Пiсля введення в дiю положень декрету лише Римо-католицька церква втратила тисячi гектарiв земельних угiдь, що належали їй. Як правило, кожна католицька громада мала вiд 33 до 120 десятин землi. На пiвднi України найбiльшi земельнi угiддя було конфiсковано у католицьких громад сiл Зельц та Йозефсталь [362, с. 185].

В основі правової бази, на якій радянська влада розпочала вибудовувати політику щодо релігії та церкви, лежав прийнятий у січні 1918 року декрет РНК РРФСР «Про відокремлення церкви від держави». В декреті йшлося про заборону видавати будь-які місцеві закони чи постанови, які б обмежували свободу совісті чи встановлювали які б то не було переваги чи привілеї на основі віросповідної приналежності [330, с. 140]. Таким чином, кожен громадянин міг сповідувати будь-яку релігію чи не сповідувати жодної, а позбавлення прав, пов'язаних із належністю до будь-якої віри, відмінялися [91, арк. 4]. Це давало змогу членам релігійних громад різних культів, серед яких слід виділити, передусім, католиків, протестантів усіх напрямків та іудеїв, які до того ж були переважно представниками некорінних етносів країни, почуватися якщо не краще, то все ж на рівні з православними у відносинах із державою. Адже творці декрету мали на меті, насамперед, дискредитувати православну церкву, яка, на думку більшовиків, виступала в якості одного з головних експлуататорів та мала привілейоване положення, в порівнянні з іншими конфесійними організаціями колишньої Російської імперії, оскільки була опорою самодержавства. Згідно декрету, всі релігійні громади позбавлялися будь-яких прав на примусові збори, а їх діяльність регламентовано загальним положенням про приватні спільноти і товариства. Від цього часу в якості сторони, яка домовлялася про отримання в користування молитовних будинків, розглядалися лише групи мирян, оскільки духовенство було законодавчо позбавлено цього права [402, с. 111].

Незважаючи на те що дія декретів РНК РСФРР розповсюджувалася й на Україну та була обов'язковою для виконання українськими більшовиками, тут власні правові акти створювалися на основі відповідних російських законів. Наприкінці січня 1919 р. робітничо-селянський уряд України, який очолював Х. Раковський, ухвалив декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», який майже повністю дублював декрет РНК РСФРР, за винятком частини дванадцятого пункту, що стосувався позбавлення релігійних громад прав юридичної особи. Тільки рішенням Політбюро ЦК КП(б)У від 1 серпня

1920 р., що було підтверджено відповідною постановою РНК УСРР від 3 серпня 1920 р., вони позбавлялися цих прав [432, с.112].

Реалізація державної політики по відокремленню церкви від держави покладалася на губернські та повітові відділи юстиції, яким надавалося право створювати спеціальні ліквідаційні відділи [24, арк. 5]. Тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року відділення з відокремлення церкви від держави (ліквідаційні комісії) були реорганізовані у підвідділи (відділи) культів, які підпорядковувалися НКВС та входили до складу адміністративних відділів.

Згідно декрету споруди, свя перебували у розпорядженні релігійних громад, як і все майно, що там знаходилось, оголошувалося народним надбанням. Матеріальні цінності церкви, створені в результаті праці багатьох поколінь віруючих, опинилися фактично у власності держави [263, с. 331]. Радянські керівники також вирішили, що необхідно скласти інвентарні описи для контролю за «народною власністю». Відповідно до вісімнадцятої статті інструкції НКЮ, НКВС, НКО «Про застосування законоположень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» від 10 листопада 1920 р. інвентаризацію необхідно було проводити з точним означенням предметів, що мають історико-художнє значення, золотих і срібних речей, старовинних меблів, картин і тому подібних цінностей; майна побутового характеру [88, арк. 121].

Крім того, бажаючи ще більше підірвати економічну основу релігійних організацій, більшовики вдалися до націоналізації пов'язаних із соціальною діяльністю церкви установ: шкіл, дитячих притулків та інших благодійних закладів. Було закрито різноманітні просвітницькі товариства, що діяли при релігійних громадах, припинили існування лікарні та каси взаємодопомоги для бідних [284, с. 176]. Вважалося, що завдання, які виконували названі установи під керівництвом конфесійних організацій, відтепер мали перейти до держави [364, с. 35].

У цьому плані 1919 р. єврейську громаду Катеринослава було позбавлено дванадцяти установ, які займалися добродійністю. За общиною було залишено

виконання виключно релігійних функцій [273, с. 22]. Навесні 1920 р. в Харкові було ліквідовано останні два єврейських філантропічних товариства. У першому з них, Езрас-Хойлімі, інвентар не було вилучено, оскільки товариство діяло при Чоботярській синагозі та використовувало предмети, які перебували в розпорядженні релігійної громади. Натомість із каси об'єднання на користь держави було забрано майже 190 тис. крб. [181, с. 26].

Духовенство національних меншин України не відразу офіційно відреагувало на утиски церкви з боку держави. Це пояснювалося думкою представників кліру, що націоналізації буде піддано лише власність колишньої державної, тобто Російської православної церкви. Та незабаром було конфісковано банківські вклади релігійних громад неправославних конфесій. Тільки рухоме майно Тираспільської дієцезії католицької церкви, за підрахунками єпископа Кесслера, перевищувало сім мільйонів золотих рублів, кошти дієцезії становили 339 900 крб. [284, с. 176].

Вилучивши церковне майно чи взявши його у своє розпорядження, радянська влада залишила у користуванні релігійних громад богослужбові будинки та предмети культового призначення. Втрата релігійними громадами прав юридичної особи, як і ліквідація їх власності позбавили конфесійні організації статусу соціального інституту [371, с. 59-60].

На початку листопада 1922 р. вийшла постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про порядок реєстрації товариств і союзів, які не мали на меті отримання прибутку і про порядок нагляду за ними», а 10 липня 1923 р. інструкція НКВС УСРР «Про порядок реєстрації релігійних товариств і надання дозволу на скликання їхніх з'їздів», у яких зазначалося, що релігійна громада не може починати свою діяльність без попередньої реєстрації у відповідних органах влади. Громадяни, які бажали стати засновниками релігійної громади, повинні були надати до відділу управління губернії чи ОВК разом із відповідною заявою, статут у 5 примірниках (з весни 1923 р. у 3) та список засновників у 3 примірниках з наданням про них особової інформації: прізвища, імені, імені по батькові, місця помешкання, соціального і службового статусу,

приналежності до того чи іншого релігійного культу. Також обов'язково додавалися списки віруючих, служителів культу, членів церковної ради та протокол загального установчого зібрання релігійної громади, що бажала зареєструватися [211]. Так, на початку 1920-х рр. на розгляд загальних зборів німецьких католиків колонії Кринички в Донецькій губернії було винесено такі питання: а) реєстрація релігійної громади; б) оформлення документів для отримання дозволу на користування молитовним будинком; в) призначення служителів культу для здійснення релігійних обрядів та вибори церковної ради [33, арк. 339]. Засновником релігійної громади міг стати кожний громадянин, який належав до відповідної релігійної конфесії і досяг повноліття, за винятком осіб, позбавлених виборчих прав у судовому порядку. До складу ради релігійної громади мали входити виключно ті особи, які виявляли лояльне ставлення до нової влади. Тисяча дев'ятсот двадцять третього року в протоколі зібрання віруючих, які відвідували лютеранську кірху Миколаєва, було занотовано заклик: «Кожний прихожанин нашого храму, який висувається в кандидати для занесення в список уповноважених громади, повинен сам відмовитися від цього, якщо відчуває за собою негативні сторони, щоб не зірвати вибори. Бажаючи користуватися храмом для молитви, ми мусимо поставитися до даного питання сумлінно, маємо виставити уповноважених поза всякою підозрою, як вимагає від нас влада» [137, арк. 5].

Реєстрацію статутів релігійних громад проводили Губернські міжвідомчі у справах товариств і спілок комісії під керівництвом Центральної міжвідомчої комісії у справах товариств і спілок, утвореної при НКВС УСРР. На вимогу органів радянської влади у статуті релігійної громади мала бути зазначеною така інформація: мета утворення общини; визначення напрямків її діяльності; порядок вступу віруючих до громади та вибуття з її складу; завдання виконавчого органу об'єднання; порядок скликання загальних зборів і виборів членів ради; функції загальних зборів і ради; порядок обрання і функції ревізійної комісії; перелік джерел прибутків, які отримує спільнота; умови і порядок ліквідації релігійної громади [109, арк. 17; 73, арк. 8].

Під пильним наглядом адміністративних відділів усі основні положення типового статуту релігійної громади відображалися у статутах кожного об'єднання віруючих. Релігійна громада звичайно не позбавлялася права розширювати його за рахунок власних доповнень. Наприклад, дозволялося більш детально викласти віровчення, якого дотримувалася община. Так, згідно статуту Леонідівської менонітської общини, що була зареєстрована в Донецькій губернії, зарахування до членів громади відбувалося після добровільного прийняття хрещення бажаною увійти до її складу особи. У справі управління громадою менонітів особливе значення надавалося духовній особі: «Духовний старшина або його заступник є представником громади і керівником її поточних справ, причому проповідники та дякони допомагають йому у справах управління і разом з ним складають управління громади, яке обговорює справи громади та подає їх на вирішення загальному зібранню». У тій частині статуту, яка пояснювала причини можливої ліквідації общини не згадувалося, на відміну від типового, про те, що вона може припинити свою діяльність у разі виходу з її складу 2/3 членів [21, арк. 728]. Наведений факт свідчив про існування переконаності серед німецьких віруючих у своїй відданості релігійній громаді. Деяким громадам видавалося важливим підкреслити своє лояльне ставлення до радянського законодавства. У затвердженому 18 березня 1923 р. статуті Балтської старообрядницької общини, яка діяла при храмі Успіння пресвятої Богородиці, зазначалося, що регулювання внутрішнього життя громади відбувалося не лише на основі Святого Письма, Святого Передання, правил і постанов семи вселенських соборів, а також завдяки декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» [25, арк. 18 зв.].

Заяви засновників релігійних громад про реєстрацію їхнього статуту завірялися нотаріально, після чого офіційні документи, що вказували на попереднє становище духовних осіб та релігійних громад, вилучалися. Після реєстрації релігійна громада, за дозволом місцевої влади задля задоволення своїх релігійних потреб отримувала право на безкоштовне використання

споруди та призначених спеціально для богослужбових цілей предметів. У богослужбових приміщеннях не допускалось вчинення дій, спрямованих проти радянської влади. Утримання культового майна здійснювалося за рахунок користувачів. Збитки, пов'язані з його втратою чи пошкодженням, теж відшкодовувалися релігійною громадою самостійно [272, с. 325].

Релігійні громади, які не зареєструвалися у зазначеному порядку, протягом тримісячного терміну з дня публікації Інструкції НКЮ і НКВС від 27 квітня 1923 р. «Про порядок реєстрації релігійних спільнот» в «Известиях ВЦИК», вважалися розпущеними [211]. Ігнорування даного положення віруючими, релігійним громадам, як правило, дорого коштувало. Двадцять першого серпня 1923 р. після категоричної відмови іудеїв міста Брацлава скласти договори на користування шести синагогами ліквідаційна комісія позбавила права віруючих євреїв користуватися цими культовими спорудами [26, арк. 184].

Процедура реєстрації громади включала цілу низку дій, майже кожна з яких регламентувалася окремими інструкціями та передбачала значні грошові витрати. Наприклад, в Одеській губернії для однієї громади вона коштувала приблизно 150 крб., а в Донецькій – 250 крб., хоча відповідно до законодавства мала бути значно дешевшою. Становище ускладнювалося бюрократичними перепонами, а то й прямим зловживанням чиновників [89, арк. 149]. Здирницька фінансова політика влади змушувала громади ухилятися від реєстрації. За офіційною статистикою, в Україні загальна кількість узятих 1924 р. на державний облік громад віруючих становила 20-30% від реальної кількості. Щоправда, в окремих регіонах показники були значно вищими. В Одеській губернії, зокрема, вони дорівнювали 52% [1, арк. 198].

Реакцією НКВС на ухилення релігійних громад від реєстрації стало запровадження в дію 1 квітня 1924 р. циркуляру за № 72 у якому місцевим органам влади пропонувалося зменшити кількість вимог до процедури державної реєстрації. Водночас головними засобами залучення віруючих до реєстрації залишалися примусові. [345, с. 141].

Шістнадцятого квітня 1924 р. з'явилася постанова ВУЦВК і РНК УСРР «Про доповнення ст. 7 постанови ВУЦВК від 1 листопада 1922 р. «Про порядок реєстрації товариств і спілок, які не мають на меті добувати зиску, і про порядок нагляду за ними», згідно з якою в Україні, на відміну від РСФРР, де існувало два види релігійних товариств – релігійні громади (не менше 50 осіб) і групи віруючих (не менше 20 осіб), законодавчо визнавалися релігійні утворення лише першого типу [184]. Саме недостатня кількість членів (45 чол.) у лютеранській громаді села Лібнехт Ново-Світловського району Луганської округи послугувала приводом для її ліквідації в середині 1920-х рр. Віруючим нічого не залишилось, як примкнути до общини, що діяла при кірсі Луганська. [54, арк. 31]. Тоді ж у Дніпропетровську офіційно припинила своє існування група євангельських християн, у складі якої налічувалося 19 єврейських віруючих, які одразу приєдналася до місцевих баптистів [54, арк. 9].

У другій половині 1920-х рр. реєстрація релігійних громад регламентувалася циркуляром НКЮ УСРР від 28 серпня 1924 р., інструкцією НКВС і НКЮ УСРР № 31 від 17 лютого 1925 р., обіжником НКВС УСРР № 81 від 27 травня 1925 р., а також обіжником НКВС УСРР № 6 від 8 січня 1925 р. [122, арк. 6]. У вересні 1925 р. на адресу всіх окружних відділів республіки надійшов таємний обіжник за № 332, в якому, аби уникнути зайвих домагань релігійних громад і не утворювати стимулів до їх виконання, пропонувалося утримуватися від реєстрації тих общин, які не мали у своєму користуванні культової споруди [62, арк. 1].

Важливою умовою для діяльності громад віруючих залишалися молитовні будинки, користування якими теж регламентувалося державним законодавством. Так, порядок передачі молитовень у користування релігійних громад було встановлено ще п'ятнадцятою статтею декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» інструкціями НКЮ, НКВС і НКО від 10 листопада 1920 р. Згідно з циркулярами НКЮ СРСР від 3 вересня 1923 р. і 19 січня 1924 р. у містах і міських поселеннях на території УСРР із релігійних громад, крім збору за страхування молитовного

приміщення, влада розпочали стягувати щорічний місцевий збір із споруд у розмірі 1,4% від вартості молитовної будівлі, якою користувалася община. Орендна плата за користування міським об'єднанням віруючих земельною ділянкою, що знаходилася в межах церковної огорожі мала вноситися з урахуванням ставок, установлених жителям міст для приватновласницьких присадибних ділянок, як того вимагав циркуляр НКЮ СРСР від 15 вересня 1923 р. [33, арк. 213].

Циркуляр НКВС від 15 грудня 1924 р. за номером 5453/т визначав ситуації за яких між державою та релігійними громадами допускалося розірвання договорів про користування культовим майном. Зазначене рішення влада могла прийняти у разі невиконання умов договору, а саме, якщо не проводився ремонт культової будівлі; не вносилися громадою страхові платежі; особи, які підписали договір про користування молитовними будівлями, вчинили контрреволюційні дії [272, с. 325].

Діяльність священників радянська влада обмежила виконанням виключно релігійних обрядів. Їм заборонялося втручатися у справи общини. Ставлячи священника в правову залежність від релігійної громади, радянська влада намагалася обмежити вплив кліру на віруючих. Священники потрапляли в залежність від прихильності віруючих; у свою чергу, нижче духовенство фактично позбавлялося впливу вищих церковних ієрархів [346, с. 14].

Протягом 1920-х рр. постійно зростала кількість законодавчих обмежень на позакультову діяльність духовенства в радянському суспільстві. Згідно з декретом ВУЦВК від 26 березня 1921 р., служителям релігійних культів було заборонено надавати роботу в органах юстиції, землеробства, продовольства, управління, повітових виконавчих комітетах сільських рад та їх органах, а також у сфері народної освіти. На Всеукраїнському з'їзді працівників юстиції 23 січня 1922 р. І. Сухоплюєв говорив: «Жоден представник духовенства не може бути прийнятим на радянську службу в жодній установі чи підприємстві ні у сільській місцевості, ні у містах, ні по НКЮ, ні по НКВС, ні

по Наркомзему, ні по Наркомпроду, ні по Наркомінспекції, ні по Наркомосвіті» [88, арк. 121].

У разі власноручного обробітку землі згідно з інструкцією НКЮ і НКВС від 19 червня 1923 р. «служителі культів і члени їх сімей наділялись або користувались землею, що фактично була у їх володінні, на загальних підставах». Відповідно духовенство мало сплачувати єдиний сільськогосподарський податок. Крім того, існував одноразовий податок, що встановлювався «загальним порядком», наприклад, на користь голодуючих. Особливий характер мав прибутково-майновий податок, яким обкладалися ті священнослужителі, які за свою службу одержували від релігійної общини «постійну винагороду». У зв'язку з цим, згідно із шостою статтею «Положення про державний прибутково-майновий податок» (листопад 1923 р.) вони потрапляли до категорії осіб «вільних професій» [176, с. 163]. Однак, за Конституцією УСРР духовенство належало до осіб нетрудових категорій, тому в справі квартирної плати служників культів прирівнювали до осіб, що живуть на нетрудові прибутки.

Священнослужителі не мали права голосу навіть у релігійній громаді. Органи влади вживали всіх необхідних заходів задля недопущення їх до участі в організаційній роботі останньої. Наприклад, представників духовенства не приймали до ліквідаційних комісій у якості уповноважених у справах громад – як осіб, що не мали законодавчого права бути обраними до складу церковних рад.

Кожен священнослужитель був змушений пройти обов'язкову реєстрацію, яка мала на меті збір вичерпної інформації щодо його минулої діяльності, а також політичної та церковної орієнтації. Окремі представники духовенства, зокрема, римо-католицького, реєструвалися не завзято, хвилюючись, щодо надання державним структурам зайвої інформації відносно себе. Взяття на облік духовенства, що передбачало здійснення постійного контролю за переїздами служителів культу, мало іншу мету: завадити збільшенню числа священників та їх проповідницькій діяльності [31, арк. 66]. Ця процедура

викликала певні незручності не лише для священиків, але й для віруючих. Бергдорфську євангельсько-лютеранську громаду, яка знаходилася на території АМСРР, після від'їзду в жовтні 1924 р. пастора Зейба на постійне місце проживання до Нікополя, непокоїла необхідність повсякчас брати дозвіл від влади на тимчасове обслуговування їхньої общини пасторами з сусідньої губернії [32, арк. 233].

Таким чином, радянська влада при розробці релігійного законодавства у правовому положенні розподілила причетних до культової діяльності осіб на три по-різному зацікавлені та часом, навіть, антагоністичні групи. До першої з них належали власне віруючі, які користувалися культовою спорудою з метою здійснення в ній богослужінь; другу формували засновники релігійної громади, котрі взяли на себе відповідальність утримувати культову будівлю; останню групу складало духовенство, яке не мало стосунку до управління громадою та виконувало обряди в культовому приміщенні за наймом [169, арк. 17]. Релігійні громади, які, на відміну від представників духовенства, отримали в рамках радянського законодавства переваги у взаємовідносинах конфесійних організацій з державою, згідно з більшовицьким задумом, мали приводити в дію відцентрові сили, які б сприяли організаційному ослабленню церкви як інституту.

Ленінський декрет «Про відокремлення церкви від держави та школи від церкви», продубльований 22 січня 1919 р. урядом радянської України, діяв на її території майже десять років, аж до прийняття Адміністративного кодексу УСРР [337, с. 35]. Затвердження нового кодексу відбулося 12 жовтня 1927 р., а введення в дію – 1 лютого 1928 р. Окремим поділом (розділом) «Правила про культу» до нього ввійшов ряд артикулів (статей), що стали певним підсумком десятилітнього процесу формування в Україні радянського законодавства у сфері релігії та церкви. Даний поділ складався з трьох розділів (підрозділів), які мали назви: «Засади», «Релігійні громади», «Культове майно». В Адміністративному кодексі було узагальнено основні положення щодо відокремлення церкви від держави та школи, визначено підстави створення

релігійної громади і правові межі її діяльності. Також для релігійних громад визначалися умови користування культовим майном та його повернення до державного фонду в разі порушення правил утримання [357]. Згідно положень кодексу, членів релігійних громад могли притягти до адміністративної відповідальності за влаштування релігійних ходів, виконання культових обрядів за межами церковної огорожі без дозволу відповідного органу влади, скликання загальних зборів громад без завчасного попередження державних органів тощо [330, с. 264].

Таким чином, з приходом до влади в Україні більшовиків розпочався напружений законодавчий процес у сфері регулювання державно-етноконфесійних відносин, у ході якого юридично було понижено статус релігійних громад, а на їх діяльність накладено численні обмеження. До того ж, члени общин, за розробленими правовими нормами, позбавлялися впливу духовенства.

* * *

Населення України здавна було поліетнічним. Причому, з часу входження українських земель до складу Російської імперії, кількість переселенців та їх нащадків, які залишилися на цій території, збільшувалася. Кожна етноспільнота мала комплекс притаманних тільки їй рис, до яких, крім мови та звичаїв, входили ще й релігійні уявлення. Всі релігійні громади віруючих етнічних меншин українських земель, крім тих, які цього не передбачали (братські меноніти, старообрядці-безпопівці, іудеї), входили до складу релігійних організацій. З метою отримання контролю над інославними та іновірницькими релігійними організаціями влада намагалася налагодити тісні зв'язки з духовенством та перетворити його, подібно священикам православної церкви, на державних чиновників. Революція 1917 – 1921 рр., що закінчилася встановленням радянської влади в Україні, негативно позначилася на діяльності релігійних громад національних меншин та системі організацій, до

яких вони входили.

Визнаючи релігію приватною справою кожного громадянина та формально декларуючи поширені у світі передові демократичні принципи у відносинах держави і церкви, одночасно радянська влада намагалася якомога краще прилаштувати законодавство в даній сфері до стратегічного завдання з конструювання атеїстичного суспільства, члени б якого, будуючи рай на землі, мали змогу вірити лише в світле комуністичне майбутнє. Тому було створено таку правову базу, яка позбавляла громади віруючих прав власності та нівелювала ієрархічну структуру релігійних організацій. Духовенство завдяки новому законодавству офіційно втратило роль лідера, яку воно відіграло в релігійних громадах до прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави». Інструкції, циркуляри, роз'яснення у реалізації церковної політики мали статус підзаконних актів, але реально дорівнювали закону. Це призводило до того, що окремі законоположення мали довільне тлумачення. З іншого боку, внаслідок утвердження радянського права у сфері релігії і церкви всі релігійні організації набули рівності в стосунках з владою, що особливо стало в нагоді для відособлених у часи існування Російської імперії релігійних громад національних меншин. Нове законодавство надало їм можливість не лише до певної міри гідно задовольняти свої духовні потреби, але й відчувати рівноправність із домінуючою в Україні православною церквою.

РОЗДІЛ 3.

РЕЛІГІЙНІ ГРОМАДИ НАЦІОНАЛЬНИХ МЕНШИН УСРР В УМОВАХ СОЦІАЛІСТИЧНОГО ЕКСПЕРЕМЕНТУ

3.1. Національні об'єднання віруючих у системі конфесійних організацій

Після утвердження влади більшовиків в Україні місцеві релігійні структури всіх конфесій перебували у скрутному становищі, яке ще більше погіршував брак вищого духовенства, частина представників якого не спромоглася встояти перед викликом революції. Як церковні інституції різних конфесій, так і окремі релігійні громади постали перед необхідністю пристосування власної організації до нових вимог влади.

Слід зазначити, що радянське законодавство з метою позбавлення міцності конфесійних структур забороняло вищому духовенству та релігійним центрам надавати релігійним громадам обов'язкові для виконання розпорядження та постанови. Їх виконання залежало від добровільного погодження віруючих. Однак ієрархічна будова не тільки залишилася у всіх релігійних організаціях, але й майже не послабилася, оскільки зберегла авторитет в очах віруючих [274, с. 17].

Територіальний устрій Римо-католицької церкви в Україні внаслідок повторного утворення на політичній карті Європи Польщі зазнав змін. Визначений на Ризькій мирній конференції в березні 1921 р. між Польщею та Росією кордон проходив через територію Луцько-Житомирської єпархії. Таким чином на польському боці лишилося 6 деканатів, що налічували 83 приходи та близько 162 тис. католиків. На радянському терені залишилося 11 деканатів: Житомирський, Овруцький, Новоград-Волинський, Старокостянтинівський, Заславський, Київський, Радомишльський, Липовецько-Бердичівський,

Сквирський, Уманський і Звенигородський, що об'єднували 98 приходів та понад 350 тис. віруючих [268, с. 137].

Незважаючи на поділ єпархії між двома державами, луцький єпископ продовжував підтримувати відносини з католицьким духовенством, що залишилося на радянському боці кордону. Саме тому на одному із політичних судових засідань у Москві, що відбулося 1928 р., волинський ксьондз Т. Скальський обвинувачувався у зв'язках з луцьким ієрархом та за організацію тісно пов'язаних із цим спілкуванням нелегальних перетинів радянсько-польського кордону католицькими священиками. Т. Скальський виправдовувався: «Сьомий розділ Ризького договору вніс якесь непорозуміння в нашу свідомість. Як одна держава може мати вплив, – думали ми, – на життя православної церкви в іншій державі, так і інша держава має право впливати на життя католицької церкви в першій» [213, с. 1].

Загалом на українських прикордонних територіях із Польщею існувало чимало випадків взаємодії місцевого католицького кліру з польським духовенством. На початку 1925 р. більшовики змусили подільського ксьондза Каковського написати відкритого листа апостольському нунцію у Варшаві. У зверненні рукою священика представники комуністичної верхівки засуджували стан речей, за якого справами Кам'янецької єпархії керував єпископ, який перебував за межами СРСР [210, с. 1].

Наведені зв'язки між католицьким духовенством України та ієрархами з сусідньої Польщі було продиктовано жорсткими умовами радянської дійсності. Від самого початку більшовики намагалися внести розлад у Римо-католицьку церкву зсередини. Багато священиків відбували покарання, деяких було вислано за кордон. Фактично Римо-католицька церква в Україні не мала ієрархії. Ватикан намагався дипломатичними каналами зв'язуватися з радянським урядом, щоб знайти вихід із створеної ситуації. Офіційні переговори успіху не мали, але посол Ватикану, єпископ д'Ербін'ї, приїжджав кілька разів до Росії у 1926 р. та зміг відновити зруйновану структуру Римо-католицької церкви, призначивши апостольських адміністраторів, а деяких

із них – єпископами. Разом із д'Ербіні таємним відновленням ієрархії безпосередньо в Україні займався висвячений спеціально для цього на єпископа священик Невю, який довго служив і жив серед шахтарів Донбасу ще на початку ХХ ст. [339, с. 149]. На території України постали такі адміністратори: в Харкові – священик В. Ільгін, який опікувався католиками Лівобережжя; в Одесі – єпископ А. Фрізон, у підзвітності якого знаходився південь України та Донбас; зверхником Житомирської дієцезії став священик Т. Скальський; Кам'янецьку дієцезію очолив священик Я. Свідерський [282, с. 72].

Євангельсько-лютеранська церква після революції залишилася без підтримки з боку влади, якою довгий час користувалася внаслідок перебування на важливих державних посадах чиновників німецького походження. Тисяча дев'ятсот двадцять четвертого року на Всеросійському з'їзді лютеранських пасторів, проведення якого було викликано як новою церковною політикою держави, так і внутрішнім станом самої церкви, Генеральним синодом було розроблено новий статут лютеранської церкви. Затвердження статуту зумовлювалося бажанням духовенства покращити функціонування Євангельсько-лютеранської церкви в радянських умовах. Із цією метою в основу церковної організації було покладено принцип виборності. Приходські зібрання відтепер обирали приходську раду, місцеві (окружні) синоди (з'їзди) – єпархіальну раду, Генеральний синод (Всеросійський з'їзд або Всесоюзний євангельсько-лютеранський з'їзд) – Вищу церковну раду. Термін обрання не мав перевищувати 6 років. На з'їздах брали участь миряни і пастори. Останні теж обиралися приходом та затверджувалися Вищою церковною радою. Консисторії було ліквідовано [271, с. 90; 361, с. 133].

Того ж року було створено Всеукраїнський синод лютеранської церкви, який одразу прийняв декларацію, що підтвердила постанови Генерального синоду. Синодом було скасовано чинну виборність духовенства та запроваджено систему призначення кїсторів і пасторів. Для підготовки нових священиків було прийнято постанову організувати спеціальні семінари. А задля

укріплення та демократизації лютеранської церкви синод ініціював створення церковних осередків, які мали належати до загальної системи управління конфесійної організації [198, с. 80].

Згідно з постановою Всесоюзного євангельсько-лютеранського з'їзду, всю територію України було поділено на 4 єпархії (пробста) з центрами в Одесі, Запоріжжі, Харкові та Києві [31, арк. 313]. До складу Запорізької єпархії входили такі приходи: Запорізький, Фріденфельський Запорізької округи, Іосифівський, Ейгенфельдський, Пришибський, Гохштедський, Нейштудгард-Бердянський Катеринославської округи, Кронауський Криворізької та Грунайський (Люксембурзький), і Людвігстальський Маріупольської округ, а також Шидловський Артемівської округи [32, арк. 250]. Одеська єпархія формувалася з 11 приходів: Одеського, Миколаєво-Херсонського, Грос-Лібентальського, Фрейдентальського, Ней-Фрейдентальського, Вормс-Іоанестальського, Кассельського, Гоффіунгстальського, Глюкстальського, Бергдорфського та Нейзацького [70, арк. 84]. Єпархії з центрами в Одесі та Запоріжжі існували вже й раніше, що ж стосувалося Харківської та Київської, то скликане зібрання представників громад, які до них входили, вирішило об'єднати єпархії в одну Північноукраїнську з центром у Харкові [31, арк. 313]. До складу об'єднаної церковної округи увійшли приходи, що знаходилися в Харкові, Катеринославі, Луганську, Сумах, Полтаві, Кременчуці, Києві, Радомишлі, Беловеші, Немирові та Дунаєвцях. Натомість було утворено Волинську єпархію, у складі якої перебували Житомирський, Новоград-Волинський, Геймтальський та Ємільчинський приходи [70, арк. 84]. До складу Волинської (Житомирської) єпархіальної ради, подібно іншим, належав благочинний, якого обирало духовенство, 4 мирянина та призначений радою секретар. Для вирішення нагальних питань рада скликала не більше ніж один раз на місяць. Вона мала контролювати духовенство та релігійне життя підзвітних приходів, оберігати віруючих від можливого впливу на їхні погляди ідей інших протестантських течій [44, арк. 47].

На зміни у підзвітності лютеранських громад вищим церковним органам вплинув не лише новий територіальний поділ церковної організації, до складу якої вони входили, але й утворення нових адміністративно-територіальних одиниць у республіці, межі яких ускладнювали переміщення духовенства та порушували зв'язок общин між собою. Члени євангельсько-лютеранських релігійних громад, що ввійшли до складу новоутвореної на території УСРР у жовтні 1924 р. АМРСР, клопотали про внесення додаткового питання до регламенту з'їзду уповноважених релігійних общин, що мав відбутися в Одесі у вересні 1925 р. Питання стосувалося надання можливості пастору, який виконував свої обов'язки в АМРСР, відвідувати громади віруючих у колонії Марієнгельм та хуторі Саратов, які залишилися на території Одеської округи [32, арк. 233].

У зв'язку з постійною полемічною боротьбою між різними течіями менонітів, їхні очільники не тяжіли до створення цілісної релігійної організації. Та все ж вирішення питань менонітських релігійних общин УСРР загального зацікавлення покладалося на Всеукраїнську комісію у справах менонітських громад із центром у колонії Лібенау Мелітопольської округи. Головами цієї комісії були А. Едігер та І. Вібе, а секретарем – А. Дік. [123, арк. 17]. Незважаючи на те що комісію певний час не було зареєстровано, це їй не заважало проводити роботу серед різних менонітських угруповань України [107, арк. 70]. Невдовзі її діяльність було легалізовано, оскільки маємо відомості, що 16 березня 1928 р. адміністративний відділ НКВС задовольнив прохання комісії провести засідання [83, арк. 1]. Найбільш стійкою менонітською організацією була група громад, що знаходилися в Хортицькому районі Запорізької округи. Очолював ці громади старшина, який здійснював інструкторські поїздки районом. Йому підпорядковувалися проповідники окремих менонітських об'єднань, які час від часу збиралися для спільного обговорення релігійних питань [407, с. 57].

Невелику кількість громад євангельських християн в Україні склали євреї, а баптистами була незначна частина німців. Радянська влада не визнавала

права німецьких баптистів на створення самостійної національної релігійної організації. Тисяча дев'ятсот двадцять другого року в селі Гюндердольф біля Одеси відбувся з'їзд німецьких баптистів, який прийняв рішення приєднати німецькі громади до Союзу російських баптистів (1926 р. Союз російських баптистів перейменовано на Федеративний союз баптистів, а ще пізніше в Союз баптистів СРСР) [264, с. 12]. Вирішальним в організаційному оформленні баптистського руху в Україні став Четвертий Всеукраїнський з'їзд, що пройшов 12-17 травня 1925 р. в Харкові. Замість української об'єднаної ради церков баптистів з'їзд проголосив утворення Всеукраїнського союзу об'єднань баптистів. У жовтні того ж року в Одесі відбувся з'їзд німецьких баптистів, делегати якого вирішили інтегрувати власні релігійні громади до складу цього об'єднання на правах автономії. Тисяча дев'ятсот двадцять восьмого року рада секції німців-баптистів складалася з Г. Веліаса, К. Ціммермана, Д. Брауна, Ф. Германа, І. Пріцкау. Її повноваження поширювалися на територію Одеської, Миколаївської, Волинської та Житомирської округ [345, с. 37]. Німецькі баптисти формували два об'єднання – Волинське та Причорноморське [264, с. 13]. Проте, підпорядкування їхніх громад вищим релігійним органам в очах влади мало невиразний характер. У квітні 1926 р. адміністративний відділ Харківського ОВК не задовольнив клопотання Всеукраїнського союзу баптистських релігійних об'єднань з приводу проведення з'їзду делегатів німецьких баптистських громад. На дане рішення вплинуло пояснення НКВС щодо особливостей статуту об'єднання. Адже в документі не згадувалося про знаходження у його складі секції німців-баптистів. Натомість представникам німецьких баптистів було запропоновано звернутися зі своїм проханням до НКВС самостійно [55, арк. 5].

Припинення існування Російської імперії поклато край дискримінації старовірів, що сприяло змінам в попівському напрямі старообрядництва, які полягали в подоланні різниці між його окремими відгалуженнями. Біглопопівці 1923 р. нарешті спромоглися створити власне архієпископство та встановили трьохступінчасту ієрархію. Однак вони вже не склали конкуренції

білокриницькій церкві. Більше того біглопопівська церква розпалася на дві течії: «общинників», які визнавали реєстрацію в радянських органах влади та «необщинників», що її заперечували. Білокриницька згода продовжувала переважати серед попівців, залишаючись при цьому найбільш масовим та організованим напрямком у старообрядництві [374, с. 74]. До того ж білокриницька церква поглинала громади старообрядців-одновірців, особливий статус яких утратив свою актуальність після скасування самодержавства. Наприкінці 1924 р. старообрядці-одновірці Харкова після закриття храму на Воскресенській площі міста стали прихожани Успенської церкви, громада якої належала до білокриницького напрямку [39, арк. 14].

Іудейські громади були незалежними утвореннями. На відміну від общин найбільших християнських напрямів, які були структурними одиницями єпархій, вони не входили до складу ієрархічної організації. Незважаючи на специфіку самодостатності та певної відособленості, іудейські громади задля повноцінного виконання релігійних практик у межах окремих єврейських осередків усе ж вимагали єдиного центру. У всіх єврейських поселеннях існували рабини, різники, які задовольняли потреби віруючих та не були залежні від окремих громад, що діяли при синагогах. Саме проведений владою поділ іудейських об'єднань, які були цілісними структурами в межах єврейських поселень, на окремі релігійні громади чи не найбільше турбувало віруючих. Адже прихожани будь-якої синагоги були в змозі піклуватися про потреби власної громади, рада общини могла видати платню канторам та служникам, здійснити підготовку до опалювального сезону, але віруючі в жодному разі не вимагали окремого різника чи власну мікву [56, арк. 45].

Тому єврейські релігійні громади, всупереч пасивній поведінці іудейського духовенства, в межах міст намагалися створювати комітети, які б наглядали за похованням віруючих, благоустроєм кладовищ, виконанням обрядів у міквах, приготуванням кошерного м'яса і випічкою маці. Потребуючи координаційного центру, на який би покладалося виконання названих функцій, у лютому 1924 р. євреї Житомира створили релігійне товариство.

Для виконання взятих на себе обов'язків воно запрошувало на службу духовних осіб, які мали право здійснювати обряди вінчання, обрізання тощо [35, арк. 23]. З подібним питанням у травні 1926 р. до адміністративного відділу Херсонського ОВК зверталися представники управлінь синагог та єврейських молитовних будинків міста [60, арк. 13]. У кінці 1925 р. в Прилуках, де нараховувалося сім іудейських громад, відбулася нарада віруючих щодо їх об'єднання в одну. На зборах обрали групу уповноважених, які мали втілити в життя дану пропозицію [50, арк. 123]. Трактуючи по-своєму запити іудеїв, влада не квапилася їх задовольняти, побоюючись у разі прийняття привабливого для віруючих рішення посилення впливу духовенства на єврейське населення [181, с. 83].

До товариств, які консолідували релігійне життя розрізнених іудейських громад, можна віднести поховальні братства. Розуміючи необхідність утворення такого об'єднання в Житомирі, місцеві євреї заснували братство «Хевра-Кадиш». До його складу входило кілька працівників для здійснення омовіння та поховання мерців. Іудеї отримали можливість користуватися послугами та інвентарем товариства [35, арк. 20]. Слід сказати, що деякі братства були далеко не бідними далеко не бідними, а це забезпечувало повноцінне виконання покладених на них функцій. Тисяча дев'яносто двадцять другого року в незатвердженому статуті Київського поховального товариства зазначалося, що воно має гаражі; це в той час, коли ще не втратила дію заборона на утримання приватними особами автомобілів, а отже й спеціальних споруд для їх схову [90, арк. 53].

Неспокійний час перших пореволюційних років не тільки загострив хіліастично-есхатологічні настрої в суспільстві, але й відобразився на всій церковній структурі різних релігійних течій.

У середині 1920-х рр. із лютеранської громади колонії Ліски Володарського району Маріупольської округи вийшла група віруючих у складі 43 осіб, які приєдналися до євангельських християн. У колонії Миколаївка Новоград-Волинського району Житомирської округи лютеранську громаду

залишило 14 чоловік, які створили групу братів-євангелістів [50, арк. 4 зв.]. У другій половині 1926 р. в Миколаївській окрузі також помічалися неприємні стосунки між баптистами-німцями та представниками лютеранської церкви, що постали на ґрунті міжконфесійних непорозумінь спричинених переходом віруючих з одних громад до інших [50, арк. 264 зв.]. Зростаюча кількість випадків виходу общин із ортодоксальної Євангельсько-лютеранської церкви виявилася їхньою реакцією на апокаліптичні, як думали віруючі, ознаки часу. Крім того, певну роль у цьому процесі відігравали історико-теологічні причини та психологічні настрої селянських громад. Свій відбиток на них наклали й давні традиції існування в німецьких колоніях багаточисельних сект та релігійних угруповань. Якщо баптизм та адвентизм вважалися самостійними домінаціями в протестантизмі, то велика кількість малих протестантських сект офіційно відносилися до лютеранства чи менонітів. Серед них можна назвати гюпферів, шпуденгенгерів, сепаратистів та ін. Усі ці угруповання відрізнялися у релігійному відношенні лише незначними деталями культу [361, с. 195].

У середовищі німців-менонітів між представниками окремих релігійних напрямків постійно велася боротьба. Тому збільшення або скорочення членів у таких релігійних громадах залежало переважно від успіху проповіді того чи іншого проповідника [198, с. 129]. У 16 менонітських колоніях, що знаходилися у Велико-Олександрівському районі Херсонської округи, існувало три релігійні угруповання: власне меноніти, баптисти та євангелісти. В ході постійного суперництва між адептами релігійних течій, якось представники баптистської молоді села Олександрівки прийшли до сусідньої Озерівки, де протягом двох годин співали, молилися та плакали під вікнами жителів, намагаючись таким чином навернути місцевих менонітів у свою віру [124, арк. 170].

Сектантський та сепаратистський рух із приходом більшовиків до влади в Україні почав розповсюджуватися навіть серед тих етнічних релігійних громад, де подібні тенденції не були особливо поширеними. У середині 1920-х рр. старообрядницьку громаду села Залізники Троянівського району Волинської округи залишила невелика група осіб. У той же час органами влади згаданої

округи було виявлено секту богошукачів, яка «мала на меті об'єднання всіх релігій, нібито пристосовуючи таким чином своє вчення до умов існування в радянській республіці». Більшість складу секти становили поляки, які жили в селах Луки, Млинище, Пулин, Горбельов, а також містах Житомирі та Бердичеві Волинської губернії. Керувала даним об'єднанням місцева інтелігенція. Секта мала «пророка Іллю» (характерно, що цих «Іллів» було 5 чоловік) та «сина Божого» – десятирічного хлопчика. Члени сектантського угруповання намагалися «скликати збори та здійснити похід з метою обрання «князя світу» [50, арк. 197-198].

Діяльність певної частини духовенства спрямовувалася на пристосування релігійних організацій, культової діяльності та навіть деяких елементів віровчення до наявних суспільних умов [399, с. 53]. Процес оновлення релігії відобразився в церковних розколах, які радянська влада тільки підтримувала та поглиблювала [228, с. 70].

Лютеранські «обновленці» входили до складу Вільної Євангельсько-лютеранської і реформатської церкви конгрегаційного положення. В Україні лютерани, які ввійшли до складу цієї релігійної організації, мешкали в трьох німецьких колоніях неподалік від Житомира, а також під керівництвом Е. Люфта формували 19 громад на півдні України, найбільші з яких знаходилися у колоніях Пришиб-Молочна, Георгсталь, Рорбах, в Одесі та Мелітополі. [361, с. 198]. Послідовники «живої церкви» зберігали основні положення та обрядовість євангельсько-лютеранської конфесії, однак відкинули необхідність теологічної освіти для пасторів та закликали віруючих підтримати рішення радянського уряду про відокремлення церкви від держави і школи від церкви й висловили готовність «узяти посильну участь у культурних починаннях радянської влади» [360, с. 767].

Прикладом обновленства серед польського католицького населення України слугувала громада Полтавського костьола, ксьондз та церковний комітет якої знаходилися під цілковитим контролем ДПУ. Незважаючи на те що діяльність настоятеля храму суворо засуджувало вище духовенство, громада

продовжувала підтримувати священика та вирішила й надалі не підкорятися керівництву. Аби скріпити авторитет обновленства серед польських віруючих, влада намагалася сприяти поширенню подібних настроїв серед членів сусідніх приходів [123, арк. 49]. Також у місті Погребище та селі Дзюнькове Бердичівської округи, на ґрунті критики інституту папства, від офіційної католицької церкви відокремилася група віруючих на чолі із ксьондзом Гуминським, члени якої назвали себе євангельськими християнами-католиками [232, с. 12].

У Полтаві існував осередок іудейського варіанту обновленства, який, однак, не користувався особливою прихильністю віруючих євреїв. Прихильники «живої синагоги» задля підвищення впливу на єврейське населення намагалися використовувати аналогічні більшовицьким методи агітації, які мали допомогти залучити до синагоги частину невіруючого населення [122, арк. 94].

Окремо слід розглянути внутрішній устрій релігійних громад, визначити у них роль старост, рад та зборів віруючих.

Староста релігійної громади виконував подвійну функцію – вважався представником віруючих у відносинах із владою та виконував господарчі функції. Так, менонітський староста, подібно очільникам громад інших релігійних напрямків, мав піклуватися про заготівлю для обігріву молитовної будівлі палива, слідкувати за своєчасним проведенням необхідних ремонтних робіт, чистотою богослужбового приміщення та контролювати своєчасне сплачення страхових внесків. Будучи в громаді головою її ради, староста укладав з місцевими органами влади договір про користування молитовним будинком. У менонітів староста обирався загальним зібранням громади терміном на один рік. Офіційно за свою роботу він не отримував матеріальної винагороди [79, арк. 36]. У лютеранських церковних громадах існувала посада кірхенформунда («церковного опікуна»). До його обов'язків належав збір коштів для ремонту та обслуговування церкви, який проводився в стінах культової споруди, а в деяких випадках і поза храмом. Серед іншого

лютеранський староста займався розподілом місць на кладовищі для поховань. Кірхенформунд за необхідності відвідував хворих членів громади. Можна припустити, що під час таких зустрічей недужий отримував не лише духовну, але й матеріальну допомогу [74, арк. 16]. Староста іудейської громади називався габе. Таку посаду обіймав обраний прихожанами найбільш заможний член общини, який зазвичай займався торгівлею [443, с. 29]. У Києві на чолі синагог Хейрус, Тіферес-Ісроель, Ашкеназіс, Бейс-Неемон знаходилися особи, безпосередньо пов'язані з зазначеною діяльністю [383, с. 11]. Посада габе, на відміну від аналогічних їй в інших конфесіях, законодавчо відносилася до категорії служника культу.

Оформленням документації, що висвітлювала процес функціонування релігійної громади займався секретар. Ця посада була виборною та могла оплачуватися [149, арк. 2].

Староста у своїй роботі покладався на церковну раду. Рада керувала справами релігійної громади, виконувала функції, пов'язані з користуванням культовим майном та грошовими витратами. Даний орган був підзвітний лише загальному зібранню віруючих [274, с. 17]. Переважно до складу рад входили писемні чоловіки, які належали до найбільш заможних та шанованих членів громади [227, с. 17]. Однак із середини 1920-х рр. серед польських католицьких громад набрала обертів тенденція вводити бідняків до костельних рад або навіть ставити їх на чолі цього органу, що, як вважалося, мало забезпечити релігійні общини від можливого зазіхання влади на права віруючих [105, арк. 35].

Головна роль у керівництві релігійної громади, як того вимагало радянське законодавство, належала зібранню прихожан. У лютеран загальні збори віруючих скликалися церковною радою. Про їх проведення членів громади попереджали заздалегідь.

На загальних зборах вирішувалися найрізноманітніші справи, пов'язані з життям громади: прийом нових членів, обрання церковної ради та делегатів на з'їзд релігійних громад, вибір та затвердження священнослужителів,

призначення збору добровільних пожертв на утримання церкви та обслуговуючого персоналу, питання надання допомоги нужденним тощо [43, арк. 116]. Наприклад, 26 квітня 1926 р. загальне зібрання єврейської релігійної громади Великої синагоги в Шепетівці постановило обрати голову, скарбника та секретаря. А в протоколі зборів лютеранської громади Судилківського району Шепетівської округи від 2 червня 1926 р. зазначалося про продовження повноважень кістера ще на один рік та встановлення йому платні, яка б за вказаний термін його перебування на службі общини не перевищувала 100 крб. [42, арк. 56].

Чи не головну роль у керівництві релігійної громади незважаючи на дискримінаційне законодавство продовжувало виконувати духовенство. У документах 1920-х рр. для характеристики церковнослужителів і священнослужителів всіх конфесій вживався термін «служителі культу». Згідно з поясненням НКВС від 15 лютого 1926 р.: «Служителі культу є особи, що приймають ту чи іншу безпосередню участь при виконанні релігійних обов'язків незалежно від того, чи мають вони будь-яку духовну посвяту чи не мають або ж займаються виконанням цих релігійних обрядів як своєю професією, маючи від того засоби для життя, чи не одержують за виконання обов'язків служника культу жодної матеріальної або грошової нагороди» [199, с. 102].

Приналежність населення УСРР до різноманітних конфесій вносила плутанину в роботу тієї частини радянського апарату, яка займалася релігійними справами. Окружні відділи культів у своїх зверненнях до НКВС часто прохали пояснити, кого вважати за служників культу в неправославних конфесіях. Особливу складність викликала класифікація тих духовних осіб в іудейській та протестантських релігійних організаціях, які, з точки зору влади, мали незначні повноваження або культові посади яких не були широко розповсюдженими. На периферії Волинської округи існувала певна кількість іудеїв – магідів, яких місцеві органи влади вагалися визнавати службовцями культу, оскільки вони, як і звичайні члени громади в синагозі, читали Тору.

Однак, на відміну від простих віруючих, магіди мали право тлумачити членам громади Талмуд та твори рабинів, коментарі до яких часто супроводжували повчальними прикладами з життя. Часом, навпаки, до служителів культу органи радянської влади намагалися зарахувати членів релігійних громад, які не виконували характерної для духовенства роботи [79, арк. 86].

Щоб позбутися подібних непорозумінь, владою було укладено перелік духовних посад, які відповідали поняттю «служника культу». У попівському напрямку старообрядництва як і в православному віросповіданні до служителів культу радянська влада відносила таких осіб: єпископів, архієреїв, священників - протопресвітерів і протоієреїв, архідияконів, протодияконів, дияконів, псаломщиків. У старообрядників-безпопівців до них належали наставники та начотчики; у католиків – ксьондзи, прелати, біскупи, органісти та клерики; у лютеран – пастори (пропсти), кістери, органісти; в іудеїв – рабини, габе, різники, кантори та магіди. Духовенство в сектах складало пресвітери, диякони, благовісники, всі особи, які на постійній основі виконували проповідницьку функцію на молитовних зібраннях [180, с. 33].

Тисяча дев'ятсот двадцять сьомого року на території УСРР нараховувалося близько 170 католицьких священників, 135 лютеранських та 830 іудейських духовних осіб, кількість яких у порівнянні з 1914 р., незважаючи на міцність угруповань, які вони очолювали, скоротилася більш ніж на 20% по кожному релігійному напрямку [228, с. 74]. Як наслідок, чимало релігійних громад було позбавлено прямої та постійної опіки духовенства. Наприклад, вакантний лютеранський приход Нейзац в Одеській окрузі обслуговувався лише шість разів на рік, чотири рази з боку Рорбахського пастора Зейба і два рази Нейфрейдентальським пастором Штейнандом. Причому протягом року священники обов'язково мали здійснити дві конфірмації [70, арк. 94].

Як бачимо, проблема кадрового забезпечення перед релігійними громадами національних меншин України стояла досить гостро. До того ж антиклерикальна позиція влади ще більше її ускладнювала. З огляду на це, перенесена 1919 р. з Саратова до Одеси католицька семінарія проіснувала

всього 5 років [362, с. 203]. З метою поповнення складу католицького духовенства до Риму було надіслано прохання перевести до УСРР певну кількість священників, хоча б і не польської національності. Крім того прелат Т. Скальський, посилаючись на сьомий пункт Ризького мирного договору безрезультатно звертався до НКВС із вимогою надати дозвіл відкрити духовні курси [123, арк. 50]. Та все ж, у супереччя небажанню влади йти назутріч, у Києві при костьолі св. Олександра протягом 1924 – 1929 рр. діяла організована прелатами Т. Скальським та К. Наскрєнцьким конспіративна римо-католицька духовна семінарія. Викладали в ній самі ксьондзи-організатори, а також кілька священників, які приїздили з провінції [310, с. 120].

Тисяча дев'ятсот двадцять п'ятого року в Одесі при німецькому баптистському молитовному будинку було організовано спеціальні курси з теоретичної та практичної підготовки проповідників. Навчання розпочиналося восени, викладання велося німецькою мовою. Головними предметами були: Старий Заповіт, богослов'я Нового Заповіту, гомілетика, церковна історія, географія, археологія, церковний спів, музика, психологія [37, арк. 42-43]. Для підготовки менонітських проповідників на короткий час у молочанській колонії Орлово було відкрито біблійну школу. Тут викладалися не лише богословські науки, але й такі предмети, як математика, фізика, хімія, біологія [407, с. 61]. Двадцять дев'ятого травня 1926 р. ЦБ німецької секції КП(б)У заявило, що вважає за можливе організацію біблійних духовних семінарій вищого типу для німців-баптистів у Києві та Харкові, а для менонітів – у Москві. Навчання в семінаріях мало тривати один рік, а кількість слухачів не перевищувати 30-40 чол. [263, с. 336].

Головним лютеранським церковним органам за відсутності на території СРСР богословських університетів від вимоги здобуття духовенством вищої освіти довелося відмовитися. Пасторів обирали з числа осіб, які закінчили семінарію та склали необхідні екзамени [271, с. 90].

Влада визнавала відсталість власної роботи серед національних меншин, проведенню якої не в останню чергу заважав високий ступінь освіченості

католицьких ксьондзів та лютеранських пасторів, який суттєво конкурував не лише з рівнем знань віруючих, але й сільських активістів [243, с. 19]. Навіть звичайні кістери мали добру освіту, не кажучи вже про обов'язкове дотримання ними суворих моральних норм у повсякденному житті [70, арк. 98].

Більшовиків хвилювало те, що духовенство, «вміло використовуючи національні моменти» в районах проживання представників етнічних спільнот, ще й у другій половині 1920-х рр. продовжувало чинити опір заходам радянської влади, особливо в сфері культурного будівництва [126, арк. 22].

Тисяча дев'ястсот двадцять п'ятого року представники ДПУ звітували агітаційно-пропагандистському відділу ЦК КП(б)У: «Встановлено, що католицьке духовенство намагається тримати під своїм впливом польську масу, впливати на польську молодь через створені ним же релігійні гуртки з метою відриву від радянської громадськості та комсомолу. Свою діяльність ксьондзи розпочали поширювати і на радянські школи. Щоб ослабити відвідування польсько-радянських шкіл, ксьондзи створили сітку підпільних шкіл, де вивчався Закон Божий. Ксьондзи всюди намагаються підвищити релігійність та свій авторитет серед польського населення шляхом масових проповідей та влаштуванням різних святкувань у густонаселених поляками пунктах» [123, арк. 48].

Неабиякий вплив на протестантські конгрегації, природно для релігійних об'єднань даного типу, здійснювали їх очільники, які у взаємовідносинах із радянською владою брали на себе роль захисників общин від зовнішніх впливів. Релігійними громадами німців-менонітів керували духовні старшини та проповідники, які обиралися з-поміж членів общини й обіймали свої посади довічно. З огляду на те, що менонітські священнослужителі виконували свої обов'язки без будь-якого винагородження, на них не накладалися спеціальні податки, які, згідно радянського законодавства, мали сплачувати на користь держави духовні особи [28, арк. 80]. Представники цієї духовної еліти користувалися в спільноті віруючих великою владою: розв'язували суперечливі питання, визначали покарання за провини, мали право виключати з общин тих,

хто порушував її моральні норми [328, с. 69]. У Молочанському районі Мелітопольської округи, де на серпень 1927 р. мешкало 22,2 тис. німців-менонітів, які становили 62,2% від загальної кількості жителів адміністративно-територіальної одиниці, проповідники багато в чому визначали політичні погляди та регулювали економічне життя населення [97, арк. 84]. Релігійні лідери менонітів у будь-який спосіб намагалися підтримувати замкнений спосіб існування общин, ізолювати їх від участі в «радянському будівництві» та насадженого владою громадського життя [112, арк. 26].

Менонітське духовенство намагалося якомога міцніше згуртувати населення навколо молитовного будинку. В Миколаївській сільській раді Залізнянського району Артемівської округи нараховувалося 1,5 тис. менонітів, релігійні потреби яких задовольняли 13 проповідників. Вони мали неабиякий вплив на громаду, яскравим доказом чого було те, що кількість присутніх на богослужіннях становила 75% від загального числа жителів, з яких 20% припадало на молодь [100, арк. 33]. У селі Половиці (Кронсгартен) Карл-Марксівського району Катеринославської округи нараховувалося 97 менонітів, але й ця маленька громада не залишалася без духовної опіки. Функції релігійного лідера колонії було покладено на кістера Классена [98, арк. 143].

Загалом серед німецького населення всіх християнських напрямів духовенство користувалося авторитетом та мало чималий вплив на віруючих. У колонії Люксембург, на території якої знаходилося 4 лютеранські культові споруди та 1 баптистський молитовний будинок, протягом 1927 р. кількість віруючих збільшилася на 200 осіб завдяки тому, що «пастор Фелл повів посилену агітацію через свої ради» [100, арк. 33]. На одному зі з'їздів представників Євангельсько-лютеранської церкви відзначалося, що особливо добре відвідувалися ті богослужіння, які здійснювали пастори. В таких випадках миряни не залишали церкви протягом усього дня [70, арк. 97]. Попри високий авторитет німецького духовенства окремі його представники були занепокоєні відцентровими тенденціями серед підзвітних їм релігійних громад. Проблеми вказаного типу часто поставали перед протестантськими

служителями культу. Так, 1923 р. лютеранські священники Волинської губернії вели боротьбу з розвитком сектантства [28, арк. 11]. З метою уникнення подібних тенденцій на лютеранських пасторів покладался обов'язок спостерігати, аби кожен віруючий щорічно причащався, щоб жоден з лютеран, який досяг 15 років, не ухилився від конфірмації, а над новонародженими дітьми обов'язково було здійснено обряд хрещення [271, с. 74].

Іудейська релігія зі специфічним для неї консерватизмом, великою кількістю казуїстичних нагромаджень, деталізацією та суворим формалізмом нашттовхувала віруючого єврея на низку запитань. Для їх вирішення в кожній іудейській громаді існував рабин, який, крім функцій релігійного керівника, виконував ще й роль консультанта [408, с. 330]. У єврейській громаді рабин користувався неабиякою повагою, без його благословення жоден іудей не розпочинав важливої справи. Ця функція рабина для віруючих була чи не найважливішою, оскільки священнодійства в синагозі покладалися на хазана, а виголошення проповіді на магіда [255, с. 48]. Колишня жителька єврейського містечка Фрамполь на Поділлі пригадувала: «У Євгенії Наумівни Бернштейн батько був рабином. У свята хасиди урочисто вели батька Євгенії до синагоги. Коли було свято Сімхат Тора, то вони, танцюючи та співаючи, вели його додому» [245, с. 167].

Іудейське духовенство було пов'язаним між собою культовою практикою. У Дарницькій скотобійні Києва, яку обслуговували два шохета (релігійні різники) та помічник із наглядачем, відбувався забій скоту з метою виготовлення кошерного м'яса для державних та приватних торговельних закладів Петровського району міста. Два рази на тиждень бійню відвідували рабини [78, арк. 5]. Щоб забезпечити собі дохід, вони уклали спеціальну угоду з шохетами, незважаючи на те що подібна практика заборонялася владою [181, с. 82]. Згідно з цією домовленістю різники стягували додаткову плату з іудеїв, покупців м'яса, частина якої мала йти на утримання рабинату [233, с.94].

Неминуче на цьому ґрунті серед іудейських служителів культу виникали суперечки, до яких втягувалися й члени релігійної громади. У місті Первомайську Одеської губернії задля матеріального забезпечення рабина, який 1925 р. розпочав виконувати належні йому релігійні функції в місцевій іудейській громаді, було вирішено позбавляти частини доходу різника, який виготовляв кошерне м'ясо. Такий стан речей аж ніяк не міг задовольнити останнього. Тому виникло непорозуміння між цими двома служителями культу, вирішення якого додатково ускладнилося протистоянням прихильників рабина і різника. Апогеєм конфронтації стало звернення віруючих до Первомайського ОВК допомогти розв'язати проблему. На це представники влади відповіли, що вирішення вказаного непорозуміння перебуває поза межами компетенції державної установи [37, арк. 116-117].

Частина духовенства, будучи в лещатах економічного та адміністративного тиску радянської влади, не витримувала такого знуцання та відмовлялася від виконання своїх обов'язків. Маємо відомості, що кістери А. Геліман та Г. Штребелевський, які служили на території колонії Єлезаветполь Баришівського району зреклися свого сану. Склавши з себе повноваження служника культу, деякі особи не поспішали змінювати колишній спосіб життя. Старообрядницький проповідник Максименко з села Человка Ушумирського району Волинської губернії, як зазначалося в одному з документів, «відмовився від духовного сану тільки на словах, а фактично продовжує працю ледве не попа». [41, арк. 35-36].

Більшовицька партія була зацікавленою у фактах переходу священнослужителів на бік радянської влади, оскільки оприлюднення подібних випадків можна було використати з агітаційно-пропагандистською метою. Саме тому на вимогу НКВС у плані антирелігійної роботи заяви про зречення пропонувалося друкувати в періодичних місцевих та республіканських виданнях [26, арк. 11]. Заяви про відмову від сану лютеранських священнослужителів П. Ногеля та Р. Клишора, які мешкали в Ємільчинському районі Коростенської округи, 20 грудня 1928 р. було опубліковано в газеті

«Нове село». У них зазначалося про бажання цих осіб займатися виключно хліборобською працею в своєму господарстві [79, арк. 30].

З метою внесення розладу в релігійні громади органи ДПУ вербували представників кліру. Загалом по Україні у другій половині 20-х рр. ХХ ст. лише серед німецького католицького населення служило десять священників, які були співробітниками ДПУ. У кошторисі витрат на таку роботу серед римо-католицького духовенства тільки на перше півріччя 1928 р. передбачалася досить-таки кругленька сума: на виплату 20 агентам у польських селах – 2700 крб. [112, арк. 92].

Більшовицька партія, не гребуючи залучати священнослужителів до співпраці з органами ДПУ, в свою чергу, звинувачувала останніх в шпигунській діяльності на користь інших держав. Окрім виконання духовенством прямих обов'язків, які вже самі по собі призводили до арештів (виконання треб, які не визнавалися радянською владою, захист церковного майна), їх контакти з іноземними дипломатами та консулами були об'єктом пильної уваги влади. Такі стосунки інкримінували священникам як контрреволюційну діяльність [363, с. 104].

Двадцять шостого травня 1926 р. відповідно постанови Волинського губерньського відділу ДПУ в Коростишівському районі Житомирської округи на підставі несанкціонованого переходу польського-радянського кордону було заарештовано та надіслано до місцевого відділу міліції ксьондза В. Кривенчика, через що тринадцять тисяч католиків втратили можливість відвідувати месу. Польські віруючі у проханні до влади про звільнення священника з-під варти вказували на свою приналежність до найбільш бідної частини населення, задля покращення життя якої радянська влада нібито й втілювала програму побудови соціалізму, та наголошували на випадках матеріальної допомоги, яку їм надавав ксьондз [58, арк. 14].

Таким чином, після остаточного закріплення радянської влади в Україні відбулися певні трансформації в устрої конфесійних організацій, до складу яких входили релігійні громади етноспільнот. Духовенство та віруючі

намагалися прилаштувати церковні інституції до створених більшовицьким режимом умов шляхом проведення організаційних та адміністративно-територіальних реформ. Якщо говорити про структуру релігійних громад, то на чолі об'єднань віруючих кожної з етноспільнот продовжували перебувати священнослужителі, які у своїх діях покладалися на старосту та раду общини.

3.2. Базові вектори діяльності етнічних релігійних громад

Головною сферою активності релігійних громад, задля якої власне й об'єднувалися віруючі, була культова діяльність. Відправа богослужінь вимагала наявності спеціального приміщення, тож культова споруда відіграла важливе значення для забезпечення належного функціонування релігійних громад кожної з етнічних спільнот України.

Основну роль у житті єврейської громади відіграла синагога (в перекладі з грецької – «зібрання»), що слугувала не лише молитовним будинком, але й осередком вивчення іудаїзму та місцем вирішення найрізноманітніших питань. [293, с. 285]. Синагогою переважно була достатньо велика будівля з випаленої цегли, вкрита залізом або черепицею [291, с. 154]. У великих містах, таких, як Одеса, Бердичів, Катеринослава, Харків існували синагоги, що вміщували близько тисячі віруючих. Побудовані за європейським зразком у другій половині XIX ст., вони мали галерею для жінок та спеціальний балкон для хору, внаслідок чого отримали назву хоральних [265, с. 20]. Та все ж більшість синагог, що розташовувалися в штетлах, виглядали досить просто, а головним матеріалом, який використовувався при їх зведені, було дерево. Деякі іудейські релігійні громади, як можна побачити на прикладі общини Шнеєрсон в Овручі, прилаштовували для проведення богослужінь кімнати житлових будинків [65, арк. 200]. В Одесі обладнаних у такий спосіб іудейських молитовень більшість була ще з дореволюційних часів. Керуючись тим, що подібні приміщення повністю були відокремленими від житлової частини будинку, а також мали окремий вхід, влада передавала їх у користування

релігійним громадам на загальних підставах. Одночасно площа цих молитовень перебувала у розпорядженні житлових кооперативів, які вимагали з віруючих квартирну платню за користування приміщеннями. На цьому ґрунті між радами уповноважених релігійних громад та представниками житлкоопів досить часто виникали непорозуміння [49, арк. 102]. Лише з кінця 1920-х рр. практика здачі в оренду релігійним громадам приміщень, що знаходилися в націоналізованих державою житлових будівлях, припинилася [65, арк. 200].

Кожен єврей шукав собі місце не просто для молитви, але й для спілкування. Поділ відбувався за соціальною ознакою: багаті, середній прошарок та бідні за можливості молилися в окремих синагогах [441, с. 17]. Крім того, розподіл місць у кожній окремо взятій синагозі також відбивав соціальну ієрархію. Уздовж східної стіни сиділи найбільш поважні люди – рабин, знавці Талмуду, заможні євреї. Щодалі поважність місць зменшувалася, а біля західної стіни знаходився нужденний люд [293, с. 264]. У деяких місцевостях серед єврейського населення було поширено традицію кожному віруючому мати особисте місце, яке передавалося у спадок [441, с. 17]. На початку 1920-х рр. у деяких хоральних синагогах оплата за користування таким місцем доходила 600 крб. золотом на рік [449, с. 48].

Оскільки центральне місце в іудейському культурі займає Тора, то в кожній синагозі обов'язково знаходився ковчег для збереження Священного Сувою, який мав назву «арон кадеш» [291, с. 154]. У суботу і на свята читання Тори було центром богослужіння, якому передувала церемоніальна хода навколо синагоги до моменту, коли Сувій викладали з футляру [397, с. 232]. Читання священного тексту відбувалося за розташованою посеред молитовної зали кафедрою, що звалася «біма». Кількість сувоїв із текстом Тори в кожній із синагог була різною. Наприклад, у Новомиколаївській синагозі Херсона налічувалося 32 сувої, в інших релігійних громадах міста по 15, 27 і навіть 40 [158, арк. 61]. У іудейському молитовному будинку Халім-Мойше, що знаходився в Білій Церкві, нараховувалося 23 Тори та 200 примірників Талмуду [135, арк. 6].

Тичяча дев'ятсот вісімнадцятого року ксьондз С.-М. Войцеховський так охарактеризував зовнішній вигляд більшості подільських католицьких храмів: «Наші костьоли, за небагатими винятками, це чотирикутні споруди з причіпленою інколи вежею, без жодних архітектурних окрас і стилю, структурою своєю нагадують скоріше зернохновища, ніж храми Божі» [410, с. 905]. Католицький храм св. Анни, збудований із каменю в селі Мотовилівка, що на Київщині, мав підвал, купол, 7 вікон та 5 дверей [134, арк. 5]. Говорячи про внутрішнє наповнення католицьких церков, можна навести перелік основних предметів, що знаходилися в приміщенні храму, який перебував у користуванні німців села Костирка на Херсонщині: 9 дерев'яних скульптур, 14 ікон, бюст Ісуса Христа, 4 хрести, щити для сповіді, орган, 27 лав та 28 підсвічників [160, арк. 56]. У костьолі Миколаєва знаходилися орган, 5 скульптур, 14 статуеток Христа, Мадонни та святих, велика кількість ікон [354, с. 61].

Богослужіння у католиків відбувалося щонеділі зранку. Службу також правили в інші дні тижня, але вже ввечері. Священику в її проведенні допомагали чоловіки, які входили до складу релігійної громади. Під час релігійної відправи співав хор. До костьолу віруючі йшли зі своїми молитовниками. Перед богослужінням чоловіки та жінки сідали по різні боки [261, с. 150].

Крім церковних богослужінь серед католиків було поширеним проведення позахрамових культових процесій, які приурочувалися до певних свят та могли охоплювати одразу кілька населених пунктів. Так, 29 червня 1924 р. з Бердичева на храмове свято до костьолу в Браїлові, читаючи молитви, вирушили польські віруючі, до яких поступово приєднувалися католики з навколишніх сіл. [31, арк. 171]. Невдовзі відбулися хресні ходи католицьких громад із Старої Котельні в Кодню та з Чернецької Слободи до Бердичева. Церемонію супроводжував ескорт вершників у білих кашкетах. На правому плечі в них знаходилися червоні стрічки, а на місці поясу – білі. Таким чином підібрані кольори дублювали польську національну символіку [31, арк. 5 зв.]. В цей же час хресні ходи проводили не лише польські, але й німецькі католики.

Так, члени релігійних громад Карл-Лібнехтського району на Миколаївщині порушили перед владою питання, щодо надання дозволу провести масштабну релігійну процесію, яка б охопила всі німецькі поселення округи. Хоча у проханні було відмовлено, віруюча частина німецького населення все ж провела хресні ходи в межах церковних огорож [31, арк. 264 зв.].

Як можна здогадатися, комуністи були вкрай незадоволеними такою активністю віруючих, внаслідок чого з'явилася постанова: «Визнати, що будь-які хресні ходи, які окремі групи людей організують за межами чього місця проживання, не є необхідною традицією, а насправді є спробами під виглядом релігійного культу поширювати недовір'я до радвлади та відтягання захоплених релігійною дурійкою селян від роботи в полі та культосвітньої роботи, при чому масові походи сприяють поширенню заразливих хвороб та антирадянській пропаганді, а тому на такі походи не можна надавати дозволу» [31, арк. 171].

У кожній німецькій колонії, як католицькій, так і лютеранській, знаходилася збудована ще в часи заснування поселення церква. В найбільших населених пунктах поряд із храмом розташовувалася дзвіниця. За певних умов кошти на будівництво культової споруди виділялися з державної казни Російської імперії. Однак багато кірх постало за рахунок пожертв і церковного податку [355, с. 91]. Проте траплялися випадки, коли німецькі віруючі змушені були влаштовувати богослужінні в будівлях, які не мали культового призначення. Німецькі лютерани поліконфесійної колонії Фішерсдорф, як і католики села Біллерсфельд Карл-Марксівського району на Катеринославщині, задовольняли релігійні потреби в молитовній залі, яка розміщувалася в приватному будинку [98, арк. 152, 160].

Лютеранські кірхи та молитовні будинки були переважно дерев'яними будівлями. Зовнішній інтер'єр лютеранських храмів відзначався простотою, строгістю готичних форм та добротністю роботи. Всупереч тому що лютерани відхиляють поклоніння Богоматері, ангелам та Божим угодникам, їхні церкви називалися на честь святих (у Києві існувала кірха св. Катерини) [352, с. 16].

Надзвичайна простота відзначала і їх внутрішній інтер'єр. Усередині для віруючих, подібно до того як у католицьких костьолах, знаходилися лави. В центрі напроти дверей розташовувався стіл, на якому стояли хрест та свічі. Незважаючи на те що вшанування ікон у лютеранській церкві було відсутнім, неподалік знаходилося зображення Спасителя [342, с. 205]. Крім того, в лютеранських храмах розміщувалася кафедра для пастора та амвон для кістера, а також орган або гармоніум, музика яких супроводжувала спів хору. Ось лише кілька найменувань предметів із вказівкою їх кількості, які потрапили до інвентарного опису лютеранської кірхи Херсону: Біблія, 15 нотних книг, 30 пісенників, футляр та прибор для Святих Таїн, образ Ісуса Христа, 4 чавунні підсвічники, 2 підсвічники з білого металу та 32 лави [158, арк. 24].

На відміну від католиків, у лютеран богослужіння проходили значно рідше, зазвичай щонеділі та у святкові дні, а причастя відбувалося раз на місяць. Поряд із спільними для лютеранства та католицтва структурними елементами літургії, такими як привітання пастви, спільна сповідь гріхів, читання молитов «Отче наш» та «Символу віри», лютеранське богослужіння мало власну специфіку. В ньому велике значення надавалося проповіді, яка була обов'язковою та основною його складовою. Участь усіх прихожан у богослужінні досягалася за рахунок спільного виконання релігійних пісень. Відвідування церкви не становило суворого обов'язку лютеранина. Воно займало другорядне місце, порівняно з дотриманням особистої віри [352, с. 17].

Одним із найурочистіших свят у німців була Паска. У передвеликодні дні німці скликали до церкви віруючих спеціальними торохкалами. З ними ходили селом підлітки, сповіщаючи піснями про настання свята. Церкву німці відвідували зі збірками гімнів. Жінки – обов'язково з білими носовими хусточками в руках [309, с. 24].

Меноніти, ще з більшою суворістю ніж лютерани дотримувалися принципів своєї віри. Внутрішньообщинні й сімейні стосунки, трудова етика, оформлення житла та одяг – усе це так чи інакше мало на собі відбиток їхніх

релігійних уявлень [275, с. 61]. Кожна менонітська громада була незалежною у своїх внутрішніх справах та формально керувалася загальним зібранням, яке скликалося за необхідності [347, с. 150]. Богослужіння менонітів містило спів духовних гімнів, молитви, читання Слова Божого. Віруючі не мали кодексу обов'язкових молитов, під час богослужіння члени громад вдавалися до живої імпровізації. Важливу роль у менонітів відігравала проповідь, із якою під час молитовних зборів почергово могли виступати кілька осіб [338, с. 358]. Релігійні відправи у менонітів відбувалися щонеділі у першу половину дня. Однак на практиці протягом тижня проходило не одне молитовне зібрання, що скликалося за ініціативи самих віруючих. Наприклад, на загальних зборах Хортицької релігійної громади, що відбулися на початку 1925 р., віруючі вирішили збільшити кількість річних богослужінь [198, с. 78]. Крім богослужінь, меноніти кількох населених пунктів збиралися разом задля проведення спеціальних біблійних бесід. Для цього обирався молитовний будинок, до якого було найзручніше дістатися одновірцям із сусідніх колоній. Керували тлумаченням Біблії одна або дві особи за активної участі слухачів. Такі бесіди з перервами могли тривати два, а то й три дні [81, арк. 20].

Задля зручності культова споруда у менонітських колоніях розташовувалася в центрі поселення. Саме керуючись цим принципом, 1928 р. громада села Самойлівки Олександрівського району звернулася до адміністративного відділу Артемівського ОВК з проханням перенести молитовний будинок до сусідньої колонії Шостеківки. Адже протягом майже сорокарічного періоду розширення німецьких поселень та виникнення нових хуторів, центр менонітського анклаву змістився і деяким членам общини було незручно відвідувати богослужіння [81, арк. 11].

Менонітський молитовний будинок можна охарактеризувати на прикладі того, який знаходився в селі Орлово Херсонської округи. Довжина споруди становила 19 м, а ширина 7 м. Згідно опису, всередині будівлі знаходилася кафедра, стоячи за якою проповідник читав та пояснював віруючим Євангеліє. Члени громади слухали його, сидячи на лавах, яких нараховувалося 44. Також

у приміщенні було два столи. У розпорядженні прихожан знаходилися обладнані для кашкетів вішалки та полички для взуття. Узимку приміщення для богослужіння опалювалося за допомогою залізної печі. Поряд із молитовнею, територію якої було огорожено кам'яним парканом, розташовувалася конюшня розмірами 32 м на 6,5 м [160, арк. 63].

У центрі віровчення євангельських християн та баптистів перебувало Євангеліє, яке слугувало орієнтиром морально-релігійного вдосконалення. Різниця між цими двома напрямками полягала в тому, що у баптистів відбувалося хрещення шляхом покладання рук. Цього не визнавали євангелісти, які вважали, що Святий Дух не може сходити через рукопокладення [121, арк. 1]. Раціоналістичні моменти віровчення створювали умови для пробудження активності членів подібних громад. Кожен віруючий брав участь у богослужінні, проповіді, сам читав, тлумачив та обговорював священні тексти [225, с. 8]. Баптисти однієї місцевості, як і євангельські християни, утворювали помісну церкву – громаду, яка для проведення молитовних зборів могла й не потребувати спеціальної будівлі [376, с. 216].

Старообрядницькі громади свої релігійні потреби, в залежності від напрямку, задовольняли по-різному, частина з них мала молитовні будинки, священиків, а частина відправляла службу в окремо виділеному приміщенні приватного будинку когось із одновірців [400, с. 308].

Важливим вектором діяльності релігійних громад була організація з'їздів із метою вирішення широкого кола нагальних проблем кожної з них. У з'їздах брали участь надіслані кожною громадою делегати. Перед початком з'їзду організатори попередньо затверджували в адміністративному відділі теми доповідей, що мали пролунати під час засідання. Так, предметом роботи з'їзду лютеран в Одесі, запланованого на останню третину вересня 1926 р., мало бути вирішення низки питань, пов'язаних зі станом церковного життя в єпархії та його впорядкуванням у відповідності до розпоряджень влади. Планувалося розглянути проблему об'єднання вакантних приходів із тими, які мали постійного пастора. Крім того, в порядок денний пропонувалося внести

питання, пов'язане з річними фінансовими звітами громад та асигнуванням коштів на утримання вищої церковної ради в Москві, а також єпархіальної ради в Одесі [57, арк. 21 зв.]. Того ж року відбувся з'їзд представників громад та груп німецьких баптистів Донбасу, засідання якого пройшло в молитовному будинку колонії Біловеж Люксембурзького району Маріупольської округи. Під час засідання було порушено питання щодо обсягів пожертв, проведення біблійних співбесід для членів релігійних общин та організації хорового співу [55, арк. 6]. Делегатів одного зі з'їздів представників менонітських релігійних громад Артемівської округи цікавили оренда, ремонт і страхування молитовних будинків. Після незначних суперечок було ухвалено постанову, згідно з якою кожна громада мала самостійно вирішувати фінансові питання пов'язані з користуванням культовими спорудами [191, с. 103]. Тисяча дев'ятсот двадцять сьомого року лютеранські громади Одещини мали провести з'їзд, присвячений регламентації діяльності пастора. Зокрема, планувалося розглянути питання призначення священнику заробітної платні та порядок обслуговування ним громад [138, арк. 50].

Кожне об'єднання людей, яке створювалося з метою проведення певної діяльності, що витікала з потреб осіб, які його формували, не могло повноцінно функціонувати без матеріальних засобів. Із цього правила не могли бути виключеними й громади віруючих національних меншин України, які збиралися для задоволення власних релігійних потреб.

Об'єднання віруючих здобували необхідні для власного функціонування кошти на території культової будівлі шляхом «кружкового» або, як його ще називали, «тарілкового» збору пожертв «на храм». Додаткові гроші під час молитовних зібрань община отримувала за рахунок продажу віруючим речей культового вжитку [72, арк. 131]. Крім того, подекуди існували нестандартні засоби одержання коштів. Інколи іудейські громади здавали в оренду власні культові споруди для проведення в їх приміщеннях різноманітних заходів [59, арк. 3].

Збір коштів за межами культової споруди на користь причту та хору законодавчо заборонявся, оскільки громада мала повне право витратити на ці потреби гроші, отримані від віруючих усередині молитовних будівель під час богослужіння. Проте за надзвичайної необхідності і в разі встановлення владою того, що громаду було позбавлено будь-якої можливості отримання інших засобів задоволення власних потреб у цьому напрямі, місцевим виконавчим комітетом надавався такий дозвіл. Із боку влади встановлювався контроль за цим процесом, оскільки після закінчення збору коштів община мала надати її представникам відповідний звіт [31, арк. 83]. Попри це, члени релігійних громад ішли на хитрощі. В кінці 1925 р. в німецькій колонії Олександрфільд, яка знаходилася на території Одеської округи, члени релігійної громади Я. Лер, К. Супюр та Ф. Кірш під приводом включення жителів колонії до складу общини провели збір коштів на користь духовенства [146, арк. 6].

Релігійні общини несли відповідальність за дотримання грошової та матеріальної звітності, належне ведення касових книг. У разі порушення встановлених державою вимог громаду могли притягти до карної відповідальності, як це трапилося 1925 р. з Фастерівською іудейською та Кандельською католицькою общинами на Одещині [145, арк. 6]. Попри загрозу покарання, не всі релігійні громади належно ставилися до фінансової звітності, а деякі з них, навіть, вдавалися до відвертого зловживання. Досить часто общини не дотримувалися взятих на себе зобов'язань – у якості касової книги використовували звичайний, навіть не пронумерований зошит, до якого, не додержуючись будь-якого порядку, записувалися видаткові та прибуткові суми. Траплялися випадки, коли члени громади, витративши гроші на особисті потреби, знищували зошити, в яких велися записи [87, арк. 183]. Ксьондз одного з католицьких приходів Полонського району Шепетівської округи протягом 1928 р. вів таємну книгу прибутків очолюваної ним громади. За цей період прихована від влади, а згодом витрачена на ремонт костюлу сума склала 763 крб. [84, арк. 85].

Обсяг прибутків та витрат кожної громади знаходився у залежності від багатьох факторів, основними з яких були кількість віруючих та місцезнаходження культової споруди. У 1920 р. прибутки лише двох з більш ніж двадцяти синагог Херсона, якби не спричинена економічним спадом інфляція, склали б чималі суми – 1885211 крб. та 501282 крб., втім, як і витрати – 1764895 крб. і 368335 крб. [159, арк. 5зв., 15зв.]. Фінансові звіти середини 1920-х рр. польської католицької громади Старокостянтинова та іудейської общини в Ізяславі відображають загальну тенденцію, що полягала у зрівнянні дебету з кредитом релігійних громад. Так, у першій ці показники за 1926 р. склали – 659,91 крб. і 651,85 крб. відповідно. В іудейській громаді вони взагалі стали тотожними і склали по кожному з них суму у 89 крб. [72, арк. 86, 132].

На релігійних громадах лежав чималий перелік витрат, пов'язаних, перш за все, з оплатою пастирської діяльності духовенства та послуг, надаваних їм різними прислужниками (наприклад, органістами чи церковними сторожами). На території АМСРР в селі Бергдорфі Григоріопольського району місцева лютеранська громада на утримання пастора виділяла 1900 крб. на рік, не враховуючи витрат, пов'язаних із виконанням його прямих зобов'язань. У Глікстальській парафії, до складу якої входили населені пункти Нейдорф, Колосово та Кронталь, на кожен з перелічених колоній припадало 900 крб. річних виплат представникам кліру [219, с. 69].

Чимало грошей у громад ішло на утриманням культових будівель. Так, частина коштів, зібраних релігійною громадою лютеранської кірхи Миколаєва протягом перших дев'яти місяців 1924 р., було витрачено на ремонт даху і водостічних труб (3112 крб.), електроенергію (799 крб.), догляд храму та прилеглої до нього території (725 крб.), канцелярські товари (210 крб.) [137, арк. 30]. Громади витрачали гроші для придбання найрізноманітніших товарів: вино для причастя, свічки, керосин, білило, скло для освітлювальних ламп, віники, водоноси, простирадла, квіти, тощо [72, арк. 86].

Общини, які були зареєстровані у містах, на відміну від сільських, протягом 1920-х рр. мусили на користь держави здійснювати додаткові відрахування коштів за право користуватися культовою спорудою. Наприклад, польська католицька громада в Ізяславі з цією метою сплачувала 207,44 крб., а Миколаївська лютеранська – 575 крб. [72, арк. 186; 137, арк. 30].

Влада слідкувала за технічним станом культових споруд і за необхідності наказувала членам громад здійснювати ремонт, погрожуючи їм розірванням угоди про користування храмом. Особливо це стосувалося тих будівель релігійного призначення, які розташовувалися в селах, оскільки віруючі населених пунктів вказаного типу знаходилися в гіршому матеріальному стані ніж міщани, тому не могли витратити значну кількість коштів на утримання храмів, прихожанами яких були. Тисяча дев'ятсот двадцять шостого року в Одесі за наказом влади ремонт власних культових будинків мали провести греки та старовіри. Певна поступка в цьому питанні надавалася старообрядницькій громаді, яка складалася з прийнятних для радянської влади категорій осіб – робітників та кустарів-одинаків. Натомість грецька громада, яку формували працівники торгівлі та власники кав'ярень, такого «привілею» не отримала [142, арк. 18 зв.]. Цікавий випадок трапився 1924 р. в Мангеймському районі на Одещині, де влада відібрала культову споруду в Біцилівській католицькій громаді, задля її переобладнання у трудову школу. Оскільки будівля потребувала капітального ремонту, на здійснення якого у РВК бракувало коштів, храм вирішили повернути німецьким віруючим, але за умови негайного покращення технічного стану споруди [145, арк. 6]. У випадках, коли грошові суми, необхідні для проведення ремонту були надто великими, релігійним громадам дозволялося проводити збір необхідних коштів за межами храмів [144, арк. 49]. Тисяча дев'ятсот двадцять п'ятого року задля реконструкції костюлу на території Городського району Проскурівської округи за різними даними віруючими було зібрано від 2 до 10 тис. крб. [124, арк. 218].

Масовий збір коштів серед населення проводився не лише з метою покращення зовнішнього вигляду та інтер'єру богослужбових споруд, але

часом і для зведення нових культових будівель. Так, у першій половині 1926 р. всі католики, які мешкали на території, підзвітній Колтсько-Кривотинській сільській раді в Коростенській окрузі, для побудови костьола мали виділити гроші [106, арк. 23]. Другого серпня 1926 р. громадяни Марггорт і Ворбус від імені баптистів села Ватерлоо Карл-Лібкхнєтського району Миколаївської округи звернулися до місцевої влади з проханням надати дозвіл збудувати молитовний будинок. Запланований обсяг витрат мав скласти близько 10 тис. крб. [140, арк. 24]. Однак землевпорядне товариство певний час не погоджувалося виокремити наділ для зведення культової будівлі, мотивуючи своє рішення тим, що територія, на якій планували розпочати будівництво, «використовується для прогону скоту» [140, арк. 28]. Попри це, адміністративний відділ Миколаївського ОВК надав дозвіл релігійній громаді зводити споруду [140, арк. 23].

Траплялося, що віруючі витрачали чималі суми грошей намарно. Тисяча дев'яносто двадцять шостого року уповноважений католицької громади села Морозова Бучковський звернувся до адміністративного відділу Кам'янець-Подільського ОВК аби отримати дозвіл на устаткування предметами культового призначення купленого громадою будинку з метою проведення в ньому молитовних зібрань. Проте клопотання не було задоволено з таких міркувань: «Комісія мала право продавати сарай тільки земельній громаді для її власних потреб, а ні в якому разі не мала права продавати сараю релігійній громаді, оскільки вона не має права юридичної особи. Залишити кам'яний сарай на території колгоспу з тим, аби зробити з нього костюл, – неможна, бо колгоспи існують не для того, щоб розповсюджувати релігійні забобони, а для того, щоб допомагати трудовому селянству звільнитися від всілякого визиску» [59, арк. 30]. Схожі випадки траплялися неодноразово. Тому працівники НКВС у міжвідомчому листуванні пояснювали, що громади не стають власниками майна після його придбання віруючими. Майно переходило у державну власність, а об'єднання віруючих отримували лише право користування ним. Не були виключенням із цього правила і релігійні громади,

які складалися з осіб польської національності [43, арк. 47]. Католики намагалися опротестувати дане положення. З цією метою віруючі поляки посилалися на положення Ризького мирного договору. Адже сьома стаття цього міжнародного договору гарантувала невтручання радянської влади в релігійне життя поляків на підконтрольній більшовикам території України [177, с. 588].

Від матеріального забезпечення релігійних громад напряду залежав іще один напрям їхньої діяльності – благодійництво. Тільки-но в Україні ствердилася радянська влада, державою одразу було націоналізовано всі установи, які знаходилися під опікою релігійних громад, у тому числі й благодійницькі. Незважаючи на це, 1923 р. до Одеського ГВК з Миколаєва надійшла інформація про існування в місті при іудейській релігійній громаді «комісії допомоги голодуючим», яку очолював рабин Шнеєрсон. Згідно повідомлення, «комісія» утримувала їдальню та будинок, у якому доглядали похилих та бідних євреїв [136, арк. 20].

Як можна побачити на цьому маленькому прикладі, серед євреїв неабияк було розвиненим благодійництво. Для утримання різноманітних єврейських організацій, на зразок «товариства допомоги бідним нареченим», віруюче населення виділяло певні кошти [324, с. 81]. Подекуди напівлегально й надалі продовжували діяти товариства піклування про хворих – Езрат Холім, нічні притулки – гедеші. Нерідко заможні представники релігійних громад обходили віруючих бідняків з метою видачі їм коштів із каси взаємодопомоги – гмілісхесід [443, с. 26].

У багатьох сільських лютеранських приходах для тих, хто мав потребу в грошах, теж влаштовувалися каси допомоги [261, с. 94].

У менонітських громадах певні особи координували благодійницьку діяльність. Як правило, такі люди наділялися зазначеними обов'язками пожиттєво. Вони мали матеріально допомагати бідним членам общини за рахунок коштів, що складалися з добровільних пожертв віруючих і збиралися в спеціальних, призначених для цього скарбничках, що розміщувалися у молитовних будинках. Інколи, всупереч заборонам влади, збір

коштів для нужденних членів громади відбувався за межами молитовних будинків [50, арк. 43].

Бідні члени іудейських громад отримували матеріальну допомогу від своїх одновірців з-за кордону, які мешкали у країнах Західної Європи та Північної Америки. Проте, частина переданих із благодійницькою метою коштів використовувалася для утримання єврейських закладів та синагог, іще частина розподілялася між духовенством та наближеними до нього віруючими [324, с. 81].

Задля допомоги нужденним членам католицьких релігійних громад їхні одновірці з Америки, подібно євреям, надсилали благодійницькі кошти до німецьких колоній. Проте, як і в попередньому випадку отримані гроші не завжди використовувалися за призначенням, оскільки витрачалися на ремонт церков та йшли на формування платні духовенству [198, с. 81].

Існували випадки, коли уповноважені релігійних громад особисто вирушали за матеріальною допомогою до бажаючих її надати. З цією метою німецькі лютерани та баптисти села Данціг Миколаївської округи відвідали релігійні громади відповідних конфесій у «Донській країні» (на жаль, не пощастило дізнатися, який саме географічний об'єкт мав на увазі автор документу). Повернувшись із поїздки, лютерани привезли 2 тис. крб. та 3 вагони різного збіжжя, а баптисти близько 700 крб. Під час розподілу благодійницьких коштів не обійшлося без ексцесів – між членами лютеранської громади виникли сварки і навіть бійка [50, арк. 265].

Усі благодійницькі надходження з-за кордону, як запевняв у вересні 1926 р. гість з'їзду представників євангелісько-лютеранських громад Одеського регіону Московський єпископ Майєр, потрапляли до рук лютеран виключно легальним шляхом – через державний банк. На думку ієрарха, причиною скрутного становища релігійних громад, вихід із якого віруючі вбачали в отриманні зовнішньої допомоги, були неврожаї, що погіршували економічне становище землеробів німецьких колоній. Додатковим чинником, який негативно позначився на фінансовому становищі релігійних громад, за

висловом єпископа, «став занепад релігійності та, як наслідок, зменшення кількості присутніх на богослужіннях» [57, арк. 11].

Обсяг грошей, витрачених релігійною громадою з благодійницькою метою, відображався у фінансових звітах. У вересні 1920 р. члени Херсонської синагоги Хабад задля покращення стану здоров'я хворих приходу, які перебували в лікарні, внесли до її каси 100 тис. крб. [160, арк. 15]. За НЕПу, коли було подолано інфляцію та проведено грошову реформу, числа, які відображали подібні витрати, скоротилися на кілька цифр. За період із 1 січня 1925 р. по 30 червня 1926 р. одеські німці-баптисти відрахували з благодійницькою метою 44 крб. 2 коп. Протягом цього ж часу єврейська євангельсько-християнська громада міста, піклуючись про трьох своїх членів, витратила 60 крб. [142, арк. 17].

Релігійна діяльність віруючих у місцях компактного проживання етнospільнот часто не узгоджувалася з політикою більшовицького режиму у сфері державно-церковних відносин, внаслідок чого деякі її вектори мали нелегальний характер. Протидіяти впливові атеїзму та комуністичній пропаганді і зберегти національну і релігійну культуру народів можна було, лише консолідуючись. Ці намагання як католиків, так й представників інших віросповідань атеїсти вбачали навіть у традиційно притаманних церкві формах організації віруючих [313, с. 143]. У тезах доповіді агітаційно-пропагандистського відділу ЦК КП(б)У з питань антирелігійної пропаганди, складених 1927 р., вказувалося, що відхід від релігії населення країни, в першу чергу, робітників, спонукає духовенство до винайдення та удосконалення методів своєї діяльності. Нові форми роботи нібито передбачали перенесення на релігійний ґрунт більшовицької політосвітньої практики, яка виявлялася у влаштуванні різноманітних театралізованих молитовних зібрань, спеціальних заходах із закріплення за собою пастви у вигляді гуртків, сестринств, спробах релігійної організації молоді [126, арк. 12]. Дійсно, занепокоєність більшовиків була не безпідставною. Наприклад, у Снитківській парафії на Поділлі вдома

у ксьондза Соколовського збирався хор, де також для польської молоді влаштовувалися ігри і танці [215, с. 3].

У міжвоєнний період широку просвітницьку діяльність розгорнула велика кількість незареєстрованих молодіжних громад релігійного спрямування. Серйозними супротивниками радянзації польського населення України були релігійні гуртки польської молоді, серед яких необхідно виокремити ружинців і терціан. Терціани були членами мирського чернечого ордену, який мав власний статут. Існували правила вступу до нього та термін іспиту. Терціани об'єднувалися в групи за місцем проживання та не мали обмежень у кількості членів. У повсякденному житті вони суворо дотримувалися настанов місцевого ксьондза [332, с. 30]. Терціани мали носити спеціальний одяг – рясу (шкаплерж) та пояс. Крім того, у кожного члена гуртка був спеціальний молитовник – «Часослов терціанський», який друкувався у Варшаві [392, с. 172]. Деякі польські католики практикували особливий спосіб покаяння, який передбачав групове читання молитов. Члени такої організації називалися ружинцями. Вони мали ієрархічну побудову керівництва, яке складалося з кількох ланок управління – від єпархіального директора до зеляторів, тобто керівників гуртків. Останні призначалися виключно з ордену терціанів [332, с. 32].

Католицькі гуртки діяли майже в кожному польському селі. Особливо багато їх знаходилося в Коростенській, Шепетівській та Житомирській округах. Загалом до складу релігійних гуртків у даному регіоні входило близько 3 тис. молодих осіб, 75% з яких були дівчатами. Священик Квасневський, який був настоятелем Проскурівського храму, стверджував, що в його приході до братства ружинців належало 2 тис. осіб, тоді як терціанами себе називало 750 чол. [392, с. 172].

У Кам'янецькій окрузі при католицьких релігійних громадах поряд із братствами ружинців існував ще й гурток сестриниць. Ці угруповання обирали власних проповідників та скарбників, які розпоряджалися коштами кожного з об'єднань. Члени гуртків обох типів влаштовували зустрічі, під час яких провадили розмови релігійного змісту, а також займалися організацією та

проведенням богослужінь біля хрестів та капличок обабіч доріг. Зазвичай такі спілки віруючих користувалися особливою популярністю серед населення сіл, у яких не існувало храмів [31, арк. 350].

Головною метою охарактеризованих напівлегальних утворень було виховання молоді в релігійно-національному дусі, прищеплення їй ідеї національної єдності, загладження національних суперечностей серед польського населення. Крім Біблії, в гуртках вивчали польську мову. Товариства мали досить складну організаційну структуру. В деяких із них видавалися навіть членські квитки. Кількість членів у гуртках не перевищувала 15-30 осіб; групу очолював староста, який проводив усю організаційну роботу і підтримував зв'язок із ксьондзом [403, с. 45].

Поряд із молодіжними релігійними гуртками в окремих місцевостях із переважаючим польськомовним населенням функціонували ще й дитячі. В Городському районі Проскурівської округи в середині 1920-х рр. діяло близько десяти об'єднань зазначеного типу. Їхнім засновником та керівником була колишня монахиня Зегурська, якій допомагали виконувати організаційну роботу сестри Барановські [124, арк. 218].

Органи ДПУ повідомляли про негативний вплив на молодь великої кількості польських релігійних гуртків, які знаходилися під зверхністю костьолів [123, арк. 51]. Відзначалася антирадянська налаштованість членів подібних товариств. Так, син одного з керівників об'єднання ружинців під час виконання «Інтернаціоналу» в школі, постійно залишав клас [30, арк. 92]. ДПУ наполягало на необхідності якнайшвидше виявити, здійснити облік, а потім розкласти всі існуючі гуртки або перетворити їх на щось подібне до релігійних громад, при цьому скоротити їх кількість до мінімуму. Члени ДПУ вказували на необхідність проведення даної операції в контактi з НКВС, на який покладалося вироблення відповідного циркуляру з реєстрації об'єднань [123, арк. 51].

Із цією метою в середині 1920-х рр. радянська влада розпочала збір інформації про діяльність релігійних гуртків Римо-католицької церкви. Так,

у селі Баранівка Полонського району Шепетівської округи було виявлено 5 гуртків ружинців. У таких групах молилися чоловіки та жінки, дорослі та діти: М. Бачинська очолювала гурток ружинців з одинадцятирічного віку, а тридцятип'ятирічний Ф. Пелюшкевич керував гуртком уже двадцять років. У селі Тадеушпіль того ж району існувало 3 гуртки ружинців, які об'єднували жінок, у селі Добрі Лози – два жіночих, а в селі Бустін – один чоловічий [392, с. 173].

У грудні 1925 р. з метою полегшення контролю за діяльністю польських релігійних гуртків Всеукраїнська конференція політбюро КП(б)У нарешті прийняла рішення про їх легалізацію [403, с. 46]. Проте, вже влітку 1926 р. на засіданні Політбюро ВКП(б) було відзначено хибність партійної лінії в Україні, яка дозволила легалізувати існування релігійних товариств виразно антирадянського характеру [381, с. 99].

Реєстрація гуртків проходила досить кволо. Адміністративний відділ Кам'янецького ОВК повідомляв, що з усіх польських релігійних гуртків вдалося легалізувати лише один ружинський, що діяв у селі Дреганівка Лянцкоронського району та складався з 53 членів [59, арк. 12]. Католицькі гуртки відмовлялися від реєстрації з огляду на приналежність їх членів до легальних релігійних громад, що діяли при костьолах [50, арк. 197]. Натомість представники українських вищих органів влади, бажаючи мати під контролем релігійне життя поляків регіону, вказували, що статuti польських релігійних громад Кам'янецької округи не передбачали діяльності при них будь-яких інших організацій, таких як товариства сестриниць або ружинців, які, проте, існували при римо-католицьких костьолах на Поділлі. Через це НКВС наголошував на необхідності гурткам надати в короткий термін свій статут для реєстрації на рівні з усіма релігійними громадами [31, арк. 349].

Радянська влада змушувала зареєстровані релігійні гуртки складати протоколи своїх засідань та надавати вичерпну інформацію про своїх членів: вік, стать, соціальний статус та матеріальне становище [392, с. 174]. Однак задовольнити цю вимогу члени об'єднань у повному обсязі не могли. Відповіді

віруючих на поставлені з цього приводу запитання були схожими між собою: «Я сам є членом гуртка, але кількості нас я не знаю, оскільки це є особистий спосіб моління, склад якого текучий, та обліку членів якого не ведеться» [59, арк. 12]. Незважаючи на те що владі вдалося установити певний контроль над діяльністю релігійних гуртків, більшовики й надалі вбачали в ружинцях, терціанах та інших подібних угрупованнях серйозну перешкоду радянзації польської етноспільноти [403, с. 46].

Схожі релігійно-просвітницькі об'єднання створювалися й серед німецького населення усіх віросповідань. У Маріупольській окрузі 1924 р. для німецької молоді та дітей католицька церква організувала гуртки святої Марії, які існували нелегально [198, с. 81]. На території Карл-Лібкхнетського району Миколаївської округи в колоніях Зульц, Шпеєро, Карл-Сруе теж існували релігійні товариства схожого типу, до кожного з яких входило близько 50 осіб жіночої статі віком від 16 до 35 років. Ксьондз раз або двічі на місяць збирав дівчат у приміщенні костьолу чи у себе вдома з метою проведення тематичних лекцій, присвячених життєвому шляху Діви Марії. Священик повчав жінок бути відданими своїм чоловікам та забороняв читати книги антирелігійного змісту [138, арк. 29]. Незважаючи на те що головною метою таких товариств було релігійно-моральне виховання підростаючого покоління, влада, як і у випадку з поляками, вбачала у їх діяльності «боротьбу з радянською громадськістю і відрив молоді від нового побуту» [313, с. 144].

Подібну функцію для німецьких баптистів відігравав так званий бапсомол. Ця форма організації дозволяла надавати можливість підростаючому поколінню займатися спортом, влаштовувати екскурсії, вечірки і танці. До значних зусиль задля залучення до релігійних молодіжних об'єднань жіночої частини населення колоній вдавалися баптистські проповідники. На відміну від КСМ, де чисельність дівчат-німкеней була дуже низкою (у Всесоюзному масштабі 1926 р. – 9%), у деяких осередках бапсомолу їх частка досягала 90% [296, с. 75].

У розпорядженні німецької менонітської молоді також було чимало гуртків, основне завдання яких зводилося до вивчення Біблії. Для того, аби заняття були цікавішими, їх урізноманітнювали художніми формами роботи, такими як спів, гра на музичних інструментах та постановка вистав [407, с. 60]. У самому лише Молочанському районі Мелітопольської округи діяло 26 музичних та хорових об'єднань [348, с. 24]. Менонітська молодь Запорізької округи щонеділі спеціально для участі в подібних гуртках збиралася в молитовних будинках [407, с. 194]. Перебування молоді у подібних товариствах відбивалося на її повсякденному житті: навіть у вільний час члени гуртків виконували пісні релігійного змісту [248, с. 184].

Проходили й урочисті з'їзди релігійної, організованої в гуртках молоді, під час яких відбувалися святкові зібрання та виголошувалися проповіді. Зокрема, такий з'їзд менонітів відбувся весною 1929 р. на Хортиці, куди прибули віруючі з навколишніх колоній [407, с. 60].

Про неабияку роль релігійних гуртків у житті лютеранської церкви було відзначено на з'їзді представників євангельсько-лютеранських релігійних громад Одеського єпархіального округу, який проходив з 19 по 21 вересня 1926 р. Доповідач констатував: «Потрібно визнати, що церковні братства є головною опорою церковного життя, вони ж є ініціаторами пожвавлень у церкві, як то в організації біблійних співбесід, хорового співу. Загалом братства є безпечними для церкви. Між ними та пасторами панує обопільна злагода. Однак серед братств існують гуртки з явно сепаратистськими тенденціями» [70, арк. 97].

А ось як прокоментував тенденцію поширення релігійних гуртків серед німецького населення один із представників радянської влади: «Для того щоб відволікти молодь та все населення від сільбудів та хат-читалень створюються церковні хори, оркестри, проводяться святкові богослужіння» [198, с. 81]. Дійсно, розглянуті об'єднання молоді, стрижнем діяльності яких було релігійне виховання, становили серйозну конкуренцію штучно утвореним для ідеологічної обробки населення організаціям, передусім ВЛКСМу. Існували

випадки, коли духовенство забороняло вступати молоді до створюваних за ініціативою влади різноманітних об'єднань. У серпні 1926 р. в селі Кандель Фрідріх-Енгельсівського району на Одещині католицький священик у проповіді змушував молодь відмовитися сформувати гурток фізкультурників [143, арк. 56].

Для того аби зменшити вплив на місцеве населення протестантських громад, у середовищі яких особливо популярною була діяльність інструментальних (духових і струнних) та хорових музичних гуртків, згідно обіжника НКВС за № 3783/т від 15 вересня 1928 р, подібні організації при релігійних общинах належало ліквідувати [78, арк. 24]. Представники окружних адміністративних відділів викликали уповноважених релігійних громад для того, щоб ті забороняли діяльність музичних об'єднань при власних общинах. Боячись переслідувань із боку влади, керівники громад наказували гурткам саморозпускатися. Проте не всі віруючі відступали перед вказівками радянської влади. Представники Волинського Крайового Об'єднання німецьких баптистських громад у кінці зими 1929 р. писали до НКВС: «Ми від священних і потрібних обрядів відмовитися не можемо, а тому просимо цю заборону (на діяльність музичних гуртків) зняти, оскільки виконати це громади не в змозі» [78, арк. 37]. До вимог Волинського Об'єднання долучилося прохання Всеукраїнського Об'єднання німців-баптистів, яке вважало розпорядження влади таким, що не відповідало свободі совісті, наданої Конституцією СРСР [78, арк. 39].

Серед мешканців німецьких колоній, як і в спільнотах, які формували інші представники національних меншин України, незважаючи на приписи декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», продовжував існувати продиктований вимогами віровчення тісний зв'язок освіти з релігійними громадами. Підтвердженням цього можуть бути спостереження, здійснені представниками влади 1926 р. Так, в одному з німецьких поселень на Волині, дві третини жителів якого були лютеранами, а решта баптистами, як констатував спостерігач, існував значний вплив релігійних громад обох

християнських течій на діяльність школи та хати-читальні [123, арк. 114]. У менонітських колоніях впритул до 1926 р. школи утримувалися за рахунок населення, а діти в них продовжували вивчати Закон Божий. У дні релігійних свят нелегально влаштовувалися вистави релігійного змісту [312, с. 72].

Учитель перебував у матеріальній залежності від общини віруючих, до якої так чи інакше були причетними всі або майже всі чоловіки та жінки, що складали етноконфесійний осередок певного населеного пункту. Так, учитель-меноніт села Половиців Карл-Марксівського району Маріупольської округи Ремпель протягом 1920-х рр. отримував від сільської громади майже 5 т зерна на рік. Школа, в якій він викладав, знаходилася під одним дахом із молитовним будинком. Учитель був власником бібліотеки, основний фонд якої складала книги релігійного змісту. Тож незважаючи на заборону викладати християнське вчення, він часто давав дітям до написання диктанти релігійної тематики [248, с. 192]. У менонітських поселеннях існували випадки, коли на вимогу населення НКО дозволяв викладати в місцевих школах навіть проповідникам [311, с. 72].

Віруючих не задовольняло радянське освітнє законодавство. У Кальчинівській сільській раді Дмитрівського району Конотопської округи, де мешкало більш ніж 1 тис. німців, дві сім'ї забороняли своїм дітям відвідувати школу через те, що в ній не викладався Закон Божий [99, арк. 6]. Уповноважені представники менонітських релігійних громад України на початку 1924 р. в проханні до НКВС відзначали: «Відмова від релігійно-морального виховання наших дітей загрожує повному знищенню менонітського сповідання з тої причини, що в активні члени наших громад приймаються виключно міцно підготовлені до цього особи, а підготовка ця є науковим дослідженням і критикою догматів віри, що є можливим лише на базі досконалого вивчення священної історії та Закону Божого. Про таке вивчення в сім'ї і мови не може бути» [36, арк. 38]. Щоб хоч якось задовольнити запити населення у сфері духовного навчання, поряд з діяльністю державних шкіл у приватних будинках колишніх учителів недільних шкіл виникали нелегальні навчальні заклади, в

яких продовжувалося релігійне виховання дітей [407, с. 61]. Крім того, щонеділі та у дні релігійних свят менонітські проповідники після молитовних зборів шляхом адаптованої проповіді прищеплювали дітям християнське віровчення [348, с. 24].

Таким чином, у менонітських колоніях відбувалися суттєві порушення радянського законодавства щодо відокремлення школи від церкви. Неможливість відкритого релігійного виховання дітей стала одним із чинників, який змушував менонітів виїжджати за кордон [28, арк. 80].

Лютерани Гросс-Лібентальського району Одеської округи мали мережу релігійних навчальних закладів, на чолі яких перебували пастор Кох та кістери релігійних громад навколишніх колоній. Недільну школу, яка знаходилася в районному центрі, відвідувало 60 осіб. Кожен її учень мав приносити з собою Новий Заповіт, уривки з якого почергово читалися протягом уроку. Кістер або пастор, які керували навчальним процесом, коментували прочитане та ставили учням питання, пов'язані з євангельською історією. Курс релігійного навчання було розраховано на 3 роки для молоді віком від 18 до 21 року [147, арк. 6]. В селі Бергдорф Григоріопільського району АМСРР за посередництва кістера Лайхта в лютеранській кірсі також відбувалося вивчення дітьми Біблії. Використовуючи відповідну риторику, кореспондент «Безвірника» на шпальтах журналу стверджував: «До тих, що ухиляються од відвідування цієї школи, вживають також метод психічного впливу. Дівчата певні, що за невідвідування вони не вийдуть заміж, бо піп їх не повинчає». Незважаючи на мету автора дискредитувати релігійну освіту, до навчання обидві сторони даного процесу дійсно ставилися досить відповідально, підтвердженням чого може бути хоча б практика ведення обліку присутності учнів на заняттях [209, с. 69].

У селах, де проживали німці-баптисти, також існували підпільні недільні школи. Тільки на території АМСРР за 1928 р. представниками радянської влади було віднайдено два навчальних заклади вказаного типу, де під керівництвом трьох учителів навчалися діти шкільного віку.

Особливого значення віруючі поляки і німці надавали конфірмації (у католиків це таїнство, а в лютеран обряд) – публічному акту молодих людей, який був вираженням свідомого прийняття ними віри в Ісуса Христа та включення їх до складу релігійної громади, після чого відбувалося перше причастя Святих Таїн новопосталих повноправних членів общини [352, с. 15]. Католики напередодні першого причастя, яке відбувалося переважно у віці від 7 до 12 років, мали вивчати катехізис. Адже віруючі, які приступали до цього таїнства, повинні були отримати достатню підготовку, знати Символ віри, основні молитви та заповіді [37, арк. 56]. У лютеран кожен підліток допускався до конфірмації у віці не раніше 15 і не пізніше 18 років, лише витримавши своєрідний іспит на вміння читати релігійні тексти і на знання основних християнських догматів [342, с. 172]. З огляду на дискримінаційне радянське освітнє законодавство, серед віруючих виникали нарікання щодо позбавлення молоді права підготуватися до конфірмації та першого причастя. Навесні 1925 р. до адміністративного відділу Одеського ГВК надійшло одразу кілька прохань від імені польських католиків Одеси та членів Роштадської, Мюнхенської, Зульцької, Шпейеровської та Катеринентальської німецьких католицьких громад Ландауського району Миколаївської округи про надання їм дозволу провести релігійне навчання дітей напередодні першого причастя. Натомість владою було запропоновано кожній сім'ї самостійно навчити дітей християнських азів, і аж ніяк не у формі групових занять під наглядом священика, як прохалося [37, арк. 53]. Та незабаром, щоб хоч якось запобігти численним випадкам невдоволення віруючих із цього приводу, влада змушена була піти на поступки. НКВС 16 лютого 1926 р. видав циркулярне розпорядження за № 28, згідно якого підготовка до конфірмації дозволялася неповнолітнім, які досягли п'ятнадцятирічного віку, групами по троє осіб у молитовному приміщенні за посередництва священнослужителя [64, арк. 3]. Крім того, на початку 1927 р. з Москви до відома НКВС союзних республік надійшла інформація про дозвіл особам лютеранського віросповідання, які досягли 15 років, протягом двотижневого терміну в години, не пов'язані

зі шкільними учбовими заняттями, ознайомлюватися з молитвами та вченням Євангельсько-лютеранської церкви [352, с. 212]. Священнослужителі намагалися якомога краще пристосувати надану радянською державою поступку до запитів лютеранської німецької громадськості. У колонії Фрейденталь Гросс-Лібентальського району Одеської округи кістер Ліндесман, посилаючись на статтю в газеті «Das Neue Dorf» з інформацію про безперешкодну підготовку до конфірмації осіб, які досягли повноліття в листопаді 1927 р., відкрив школу. Під приводом приготування до конфірмації, яке зазвичай триває три тижні, в Гросс-Лібенталі з грудня того ж року розпочала діяти школа для конфірмантів, незважаючи на те, що сам обряд мав відбутися аж восени наступного [147, арк. 6].

Попри те, що радянська влада законодавчо відмежувала служителів культу від віруючих, передавши важелі управління організаційними справами в релігійній сфері до рук релігійних громад, вплив німецьких проповідників різних протестантських течій на прихильників даного релігійного напрямку не зменшився. Духовенство всіляко підтримувало діяльність недільних шкіл у яких відбувалося релігійне навчання дітей, водночас піддаючи нищівній критиці комсомол та організований більшовиками дитячий рух [97, арк. 84].

Крім інститутів сім'ї та синагоги, які брали участь у формуванні традиційного єврейського товариства – громади, чималу роль відігравали виховні заклади – талмуд-тора, хедер та ієшива. Практика іудаїзму вимагала перш за все знання. Тому вивчення Тори прирівнювалося єврейським законом до найвищої заповіді. Тож, у єврейському суспільстві, ідеалом якого було збереження релігійної традиції, інститути освіти слугували збереженню традиційних цінностей та їх передачі новому поколінню [292, с. 172]. Згідно висновків, зроблених у ході обстеження єврейських містечок, яке відбулося 1925 р., лише 30-35% єврейських дітей навчалось в державних школах, а з них тільки 5-6% навчальний матеріал отримували рідною мовою [124, арк. 120]. За відсутності шкіл велика кількість єврейських дітей відвідували хедери – нижчі релігійні навчальні заклади, які всупереч позиції влади продовжували

нелегально функціонувати в місцях проживання євреїв [30, арк 34]. В деяких хедерах учні діставали їжу та одяг, що спонукало бідну частину єврейського населення віддавати до них своїх дітей [241, с. 5]. Заняття в хедері відбувалися у домівці меламеда, оскільки утримання школи в окремому обладнаному для цього приміщенні, хоча б і при молитовному будинку, могло викликати негативну реакцію з боку влади. Як правило, умови були незадовільними: діти вивчали єврейські мови (іврит та ідиш), тексти Тори і Талмуду, математику в тій же кімнаті, де жили господарі, або навіть в підвальному приміщенні [290, с. 15]. Проте в другій половині 1920-х рр. єврейських навчальних релігійних закладів стало обмаль. Заняття в них, порівняно зі школою, проходили в'яло, нецікаво. Хедери один за іншим припиняли своє функціонування не лише під натиском зверху, але й через постійне зменшення кількості бажаючих їх відвідувати [252, с. 60]. З огляду на те, що хедер не користувався особливим авторитетом серед євреїв, через що незабаром, на думку більшовиків, мав припинити своє існування, боротьба з навчальними закладами цього типу проходила досить повільно або ж узагалі не проводилася [324, с. 79]. Проте, до середини 1920-х рр. у владних колах переважала протилежна думка. Так, лише протягом останніх двох місяців 1923 р. і тільки на території Черкаської округи органи влади виявили і ліквідували 4 іудейських навчальних заклада [30, арк 34]. А в липні 1925 р. в Києві відбувалися судові процеси над організаторами таємних єврейських релігійних шкіл – рабином Гросманом та його сподвижниками Винарським і Майзліком [445, с. 12].

Таким чином, релігійні громади етноспільнот України вели жваву богослужбову діяльність. Слід відзначити зв'язок між культовим життям общин та їх фінансовою активністю, від якої залежав розвиток благодійництва. Крім легальних видів діяльності, національні об'єднання віруючих займалися небажаним для більшовицького режиму релігійним просвітництвом молоді та дітей.

3.3. Чисельність і соціальний склад релігійних общин нацменшин України

Соціально-політичні та економічні зміни, що відбулися в Україні з початку 20-х рр. XX ст., мали безпосередній вплив на становище релігійних громад національних меншин України. Це був час відходу більшовиків від політики воєнного комунізму та відносної лібералізації державно-церковних відносин, пов'язаний із реалізацією декрету «Про відокремлення церкви від держави» й впровадженням у життя елементів НЕПу та політики коренізації. На тлі цих перетворень відбувалися певні зміни, як у чисельності релігійних общин нацменшин України, так і в їх соціальному складі.

Складовою частиною радянської політики щодо релігійного життя етноспільнот України було поступове зменшення кількості існуючих релігійних громад шляхом закриття культових споруд, якими вони користувалися. З метою виправдання таких дій комуністи, використовуючи стандартні шаблони атеїстичної складової марксистсько-більшовицької ідеології, пов'язували їх із питаннями національного характеру. В звіті про роботу Бюро нацменшин при Катеринославському ГВК за 1924 р. зазначалося: «Національно-шовіністичний дух досить сильно розвинено серед усіх національних меншин, що частково пояснюється їх надмірною релігійністю» [93, арк. 94].

Початок кампанії з позбавлення віруючих споруд для богослужіння припадає на 1921 – 1922 рр. Проводилася ж вона під прикриттям відповідей на звернення трудящих щодо закриття тих або інших будинків різних релігійних культів.

Аби підтвердити, що закриття молитовного будинку проводиться на прохання народу, а не на вимогу місцевих партійних і державних органів, міліція часто змушена була шукати ініціаторів серед молодих робітників, будівельників, військових та інших [334, с. 141]. В одному з таких звернень говорилося: «Ми, робітники міськмлина імені тов. Зінов'єва, заявляємо відділу національних меншин, що вже настав час закрити синагогу Бродського, яка

стала останнім часом біржею спекуляції і контрреволюційно-агітаційним центром. Тому ми просимо закрити її і замість неї відкрити робітничий клуб, орган, де буде гартуватися червона спайка робітників і селян» [94, арк. 13].

За підрахунками НКВС, у 7 губерніях України на 1 вересня 1924 р. кількість закритих молитовних споруд складала 4,7% від загальної кількості функціонуючих у дореволюційний час. Припинилося богослужіння в 12 костьолах, 1 кірсі, 3 менонітських та 4 старообрядницьких молитовних будинках. Чотирнадцять з половиною відсотків від усіх закритих культових споруд становили 52 синагоги, 29 із яких знаходилися лише в Одеській окрузі та 12 у самій Одесі [34, арк. 74]. Чимало закритих молитовних приміщень становили так звані домові церкви, тобто, як це було зазначено у спеціальному роз'ясненні НКЮ УСРР, такі культові споруди, що розміщувалися в приміщеннях державних установ, лікарнях, казармах, учбових закладах, місцях ув'язнення тощо. Через те що до приходу більшовиків вони переважно належали Російській православної церкві, релігійні інтереси представників неправославних національних меншин УСРР у цьому питанні порушувалися значно рідше [302, с. 6]. Але й тут прикладом може послугувати каплиця в селі Війтівка на Вінниччині, яка розміщувалася на території цукрового заводу. Незважаючи на те що місцеві католики мали дозвіл користуватися нею протягом п'яти років, Літинська ліквідаційна комісія 31 січня 1923 р. закрила і передала каплицю адміністрації заводу для влаштування в її приміщенні клубу або читальні. В Києві 1923 р. було закрито ряд іудейських культових споруд – на вимогу закладів, на території яких вони знаходилися: синагогу Нахлес-Ісроель у садибі Кожтресту, Тіферес-Ісроель при дитячій бібліотеці, синагогу Зайцева в лікарні [34, арк. 40].

Разом із тим, протягом 1920-х рр. влада позбавляла релігійні громади культових споруд, головним чином, там, де не було відповідної кількості віруючих для реєстрації общини. Наприклад, «через відсутність віруючих» 1924 р. закрито католицькі каплиці в селах Калинівка та Черепашинці Вінницької округи. Але подібні заходи особливо не позначилися на чисельності

католицьких общин, оскільки на той час тільки при 11 зі 106 каплиць на Поділлі діяли релігійні громади [410, с. 905].

Інколи віруючим вдавалося відстояти культові споруди. Так, 4 листопада 1921 р. ЦК КП(б)У прийняв спеціальну постанову за фактом реквізиції синагоги в місті Золотоноша. Підкреслювалося, що зайняття молитовного будинку під лікарню в даному випадку було неправомірним, і визнано за необхідне підтвердити постанову ВУЦВК про відміну цієї реквізиції [302, с. 6; 334, с. 142].

Представники радянської влади 1927 р. констатували, що іудейських культових споруд, у порівнянні з їх кількістю за 1917 р., зменшилося на 23,28% (з 1400 до 1034), а римо-католицьких храмів – на 14,9% (з 322 до 274). Пояснювався цей процес більшовиками таким чином: «Зменшення числа функціонуючих молитовних будинків є природнім наслідком згасання релігійності в УСРР. Зменшення кількості членів релігійних громад сприяло зменшенню матеріальних прибутків релігійних організацій, а отже скоротило потребу в молитовних будинках і спроможності щодо їх утримання» [76, арк. 20]. Скоріш за все, необхідну для складання статистичних даних інформацію навмисно було спотворено. На час формування та аналізу інформації, необхідної для звіту, просто не було враховано частини громад, а отже, й молитовних споруд, які знаходилися в їх користуванні. Таким чином, неправомірно збільшуючи цифру закритих культових споруд, представники радянської влади мали на меті унаочнити досягнення певного успіху у виконанні поставленої комуністичною партією задачі щодо боротьби з церквою та релігією. Підтвердженням цього є те, що на 1 жовтня 1929 р. іудейських культових будівель нараховувалося близько 1200, а католицьких – 320, що суттєво відрізняється від вказаних цифр, хоча слід відзначити, що й ці дані є неточними і завищеними [85].

Порушуючи питання загальної чисельності релігійних громад національних меншин у міжвоєнний період, слід зауважити, що на сьогодні ми не маємо достовірних даних щодо їх кількості. Статистичні відомості щодо

числа общин вимагають критичного ставлення до себе, оскільки з метою насадження атеїзму влада свідомо занижувала показники релігійності населення. Також слід додати той факт, що наявні статистичні джерела не є повними за своїми інформативними можливостями, представлені в них дані відзначаються спорадичністю та суперечливістю. Варто зауважити, що на початку 1920-х рр. робота ліквідаційних комісій щодо обліку релігійних громад велася на низькому рівні та мала фрагментарний характер. До того ж, під час обліку місцеві органи влади враховували переважно зареєстровані общини, натомість досить часто у статистичних звітах були відсутніми дані щодо чисельності незареєстрованих громад.

У радянській Україні 1924 р., за даними НКВС УСРР, було зареєстровано 1026 іудейських громад, які об'єднували 138583 віруючих євреїв [334, с. 146]. Звичайно, вказані цифри дають приблизне уявлення про релігійність єврейського населення, оскільки за офіційними документами цієї ж державної структури на 1 січня 1925 р. кількість зареєстрованих іудейських релігійних общин в Україні зросла до 1242, які формувало 243333 чол. Найбільше таких релігійних громад було в Подільській губернії – 362, Волинській – 225 та Київській – 208 [34, арк. 141]. Двісті дев'яносто дві іудейські громади, тобто 23,5% від їх загальної кількості, містилися на території лише Одеської та Катеринославської губерній. Це пояснюється тим, що євреї становили вагомому частку міських жителів та формували населення землеробських колоній регіону. За результатами перепису 1926 р., євреї склали 41% населення Одеси, 37,7% – Зінов'ївська, 33,1% – Херсона, 32,8% – Первомайська, 26,6% – Миколаєва, 20,3% – Запоріжжя. Частка євреїв у загальному складі населення округ також була помітною: в Одеській – 23,1%, в Миколаївській – 11,1%, Єлисаветградській – 9,1%, Балтській – 7,1% тощо [315, с. 810]. Однак, у деяких регіонах їх частка від загальної кількості населення була порівняно незначною. Зокрема, в Запорізькій окрузі існувало 16 общин, що об'єднували 3212 членів, або 40% усього дорослого населення. У найбільшій єврейській сільській раді округи, Новозлатопільській, нараховувалося 3 громади, які користувалися

двома молитовними домами. Кількість членів цих релігійних громад становила 191 особу, серед яких 113 були чоловічої статі [387, с. 73]. На території колишньої Донецької губернії в цей час існувало 25 громад, що об'єднували 6045 осіб [341, с. 42]. Незважаючи на це, синагоги даної адміністративно-територіальної одиниці були не тільки у великих містах, таких як Юзівка (з 1924 р. – Сталіно), Маріуполь, Бахмут, Єнакієве, Горлівка, Слов'янськ, але й у невеличких робітничих поселеннях (Лозова, Дружківка, Костянтинівка тощо) [365, с. 172]. Найбільше число, яке відображає кількість євреїв, що заявили про свою приналежність до іудейських релігійних общин, було встановлено органами влади 1 липня 1925 р. Воно сягало 337360 чол., розподілених поміж 1213 громад [52, арк. 4]. На початку 1928 р. кількість узятих на облік іудейських громад знову скоротилася, їх число становило 1076 зі 124264 членами, а до жовтня 1929 р. ще раз зросла до більш ніж 1200, які формувало 110 тис. членів [76, арк. 3; 85]. Необхідно зауважити, що числові показники кількості релігійних громад та членів у їх складі на жовтень 1929 р., наведені тут і далі у тексті роботи щодо інших конфесій, бачаться дещо завищеними, а у випадку менонітів, скоріш за все, заниженими.

Слід пригадати, що невелика кількість євреїв була євангельськими християнами. Так, 1 січня 1928 р. існувало 4 зареєстрованих громади вказаного типу, до яких зараховувало себе 260 осіб єврейської національності [76, арк. 2], тоді як влітку 1925 р. кількість таких общин із єврейським складом віруючих становила 23, 20 із яких функціонувало в Черкаській окрузі [34, арк. 138].

За офіційними відомостями НКВС, в Україні станом на 1 липня 1925 р. до 332 католицьких громад, зареєстрованих, головним чином, у Правобережних губерніях, входило 118265 членів: у Подільській – 104 громади і 33752 членів у них, Волинській – відповідно 65 і 21102, Київській – 52 і 19029. Тоді як на рік раніше католицьких общин налічувалося всього 252. [52, арк. 4]. Переважну більшість громад складали поляки. На обліку в НКВС знаходилося 85 ксьондзів, а вже через два роки ця кількість скоротилася до 70 чоловік. Від офіційних помітно відрізнялися дані польських дипломатичних

представництв в Україні, які базувалися на тодішніх костьольних відомостях. Згідно з цими даними, лише у Житомирській дієцезії 1927 р. було 350 тис. віруючих, 107 костьолів і 68 священників, у Кам'янецькій – 350 тис. віруючих, 114 діючих костьолів (100 парафіяльних, 1 непарафіяльний та 13 філіальних), 42 священники [371, с. 17]. Впродовж 1920-х рр. чисельність римо-католиків південної України, порівняно з дореволюційним періодом, коли південноукраїнські католицькі парафії нараховували 156954 чол., скоротилася в 4 рази. Значне скорочення кількісного складу парафіян Римо-католицької церкви було спричинено низкою як політичних, так і демографічних факторів. Серед причин зменшення кількості віруючих були: початок Першої світової війни та пов'язані з нею утиски місцевого німецькомовного населення, значну частину якого складали німці-католики; еміграційні процеси революційних років (римо-католики України виїжджали за межі колишньої Російської імперії в пошуках мирного життя); «червоний терор» проти «контрреволюційних елементів», до числа яких більшовики відносили духовенство та паству Римо-католицької церкви; голод 1921-1922 рр. та інші [282, с. 70]. Та все ж на півдні України продовжували існувати 92 релігійні громади, що становили 30% від усіх католицьких общин УСРР, які формувало населення німецького етнічного походження. На початок 1925 р. найбільше таких громад діяло в Одеській губернії – 62, дещо менше – в Катеринославській – 19 та Донецькій – 9 [313, с. 142]. В цей час у Люксембурзькому районі Маріупільської округи більш ніж 80% населення складали німці-колоністи (23,7 тис. чол.), які свої духовні потреби задовольняли в 13 храмах, 5 із яких були католицькими. В Республіканському районі тієї ж округи діяло 6 католицьких храмів. У Бахмутській (Артемівській) окрузі Донецької губернії знаходилося 11 католицьких колоній. На 1 вересня 1925 р. у Ландауському німецькому національному районі Нікопольської округи було зареєстровано 20 релігійних громад, серед яких 9 були католицькими [411, с. 347]. На 1 січня 1928 р. в Україні кількість зареєстрованих польських католицьких громад скоротилася до 284 (166628 членів), німецьких налічувалося 5 (1510 членів) та 1 французька

[76, арк. 3]. Наведені цифри, що базуються на статистичних даних НКВС щодо кількості німецьких католицьких релігійних громад, не можуть бути вичерпними і точними, оскільки ще 1924 р. і лише в Одеській окрузі нараховувалося близько 30 католицьких общин [150]. А 1928 р. влада ще не вдавалася до масової ліквідації релігійних громад та репресій щодо німецькомовного населення. Першого жовтня 1929 р. загальна чисельність католицьких громад знову зросла до 320, які формувало більш ніж 162 тис. чол. [85].

Майже всі євангельсько-лютеранські громади в Україні склалися з представників німецької національності. Кількість лютеран на 1 вересня 1924 р. становила 19362 особи, які формували 137 громад, але вже до кінця року їх стало налічуватися 38431 особа, які входили до 192 громад, із яких найбільша кількість знаходилася у Житомирській (58 общин) та Коростенській (43 общини) округах; також чимало їх нараховувалося в Одеській окрузі та Катеринославській губернії [34, арк. 31]. На 1 січня 1928 р. кількість німецьких лютеранських громад дорівнювала 188 із 62928 членами: чехи мали 1 общину з 76 особами в ній, шведи – 1 з 407 членами [76, арк. 3]. Першого жовтня 1929 р. загальна кількість лютеранських общин збільшилася до 217, які формувало майже 50 тис. осіб [85].

Стрімке зменшення кількості членів у менонітських релігійних громадах протягом 1920-х рр. відбувалося за рахунок еміграції етноконфесійної спільноти, викликаній втручанням радянської влади в економічне життя колоній [95, арк. 173]. Протягом 1924 р. до Канади виїхало 5048 осіб, наступного року – 2452 чол. Тисяча дев'ятсот двадцять шостого року Україну залишило рекордне число менонітів – 5940 чол. Впродовж наступних двох років українські землі покинуло ще 1358 осіб. Більшість переселенців раніше мешкало на території Молочанських поселень, незначна частина була вихідцями з Хортиці [389, с. 161]. Попри це, з 1 травня 1924 р. по 1 вересня 1924 р. кількість німецьких менонітських релігійних громад в Україні, у зв'язку з реєстрацією общин вказаної течії в Катеринославській губернії, зросла з 24

до 48, які формувало 38237 членів [34, арк. 24]. Найбільші зареєстровані общини даного християнського напрямку були в Мелітопольській (15 громад із 15780 членами) та Бердянській (6 громад з 16439 членами) округах. Певна кількість релігійних громад менонітів, але зі значно меншою кількістю членів у їх складі знаходилася в Сталінській окрузі Донецької губернії (11 громад із 1328 членами), Херсонській окрузі Одеської губернії (2 громади з 1825 членами) та Ізюмській окрузі Харківської губернії (5 общин з 614 членами). Отож, на одну менонітську громаду в середньому припадало 797 членів [34, арк. 18-19]. Кількість релігійних громад менонітів влітку 1925 р. збільшилася ще до 81 (42974 членів), із яких найбільше було в Катеринославській (52 громади), та Донецькій (20 громад) губерніях [34, арк. 138]. За статистичними даними на 1 січня 1928 р. кількість общин скоротилася до 63 із 20153 членами в них, а вже на 1 жовтня 1929 р. ще до 38, які формувало близько 13 тис. чол. [76, арк. 2; 85].

Серед німецького населення України була невелика кількість євангельських християн, які станом на 1 січня 1928 р. входили до 8 громад (усього членів – 233 чол. і 234 жін.), та баптистів, що формували 18 громад (тоді як 1 серпня 1925 р. останні мали 6 зареєстрованих общин) [76, арк. 2; 34, арк. 138]. Тисяча дев'ятсот двадцять шостого року 60% усіх німецьких баптистів СРСР мешкало в УСРР: 7056 чол. Об'єднувалися в 30 громад [264, с. 13]. За даними НКВС 1924 р., чимала кількість німецьких баптистів знаходилася у Волинській губернії, зокрема, в Коростенській (7 громад) та Житомирській (8 громад) округах [30, арк. 89]. Крім того, в Одеській окрузі, станом на осінь 1929 р., проживало 1300 прихильників даного релігійного напрямку, які входили до складу 14 громад [85, арк. 47].

На 1 січня 1925 р. в Україні нараховувалося 72 російських старообрядницьких громади попівців (29103 члена), найбільша кількість яких знаходилася в Подільській губернії (20 об'єднань віруючих) та 29 общин старовірів-безпопівців (3908 членів), 10 із яких знаходилося тільки у Волинській губернії [34, арк. 141]. На 1 лютого 1927 р. кількість

зареєстрованих громад попівців становила 63, а вже на 1 січня 1928 р. сягнула 101 з 25219 членами, тоді як кількість общин безпопівців на цей час, порівняно з 1925 р., скоротилася до 16 з 2288 членами [76, арк. 3, 16]. На 1 жовтня 1929 р. нараховувалося 43 громади попівців (10,5 тис. чол.), 10 громад безпопівців (1,5 тис. чол.), 17 громад (3,2 тис. чол.) у статистичних звітах подано як просто «старообрядницькі», без уточнення напрямку [85]. Насправді старообрядницьких релігійних громад в Україні було більше, оскільки такі старовірські угруповання, як поморці, феодосіївці та пилипони деякі радянські працівники через спрощений підхід до формування статистичних даних неправильно відносили до сектантських угруповань [333, с. 3].

Вірменські церковні громади існували практично на всій території Лівобережної України, де проживали представники даної національної меншини. Найбільша Вірмено-григоріанська церква знаходилася в Харкові. Її статут було зареєстровано 1924 р. на засіданні Міжвідомчої комісії щодо товариств і союзів. У складі цієї громади налічувалося 570 осіб, із них 320 чоловіків і 250 жінок. Середній вік віруючих – від 30 до 50 років [395, с. 300]. Найменша вірменська релігійна громада знаходилася в місті Ногайську Бердянської округи, яка нараховувала всього 9 чоловік. Із огляду на незначну кількість віруючих, її не було зареєстровано, тому в першій половині 1920-х рр. влада позбавила її права на користування церквою [40, арк. 235]. Станом на 1 січня 1928 р. в Україні налічувалося 5 вірменських громад із 864 членами в них, тоді як трьома роками раніше їх було 8 [34, арк. 141]. Серед них такі великі, як у Харкові, і зовсім невеличкі – в Мелітопольському окрузі (47 осіб) [46, арк. 3, 9]. Можна стверджувати, що для виникнення вірмено-григоріанських громад кількість віруючих не мала великого значення, головною була їх наявність.

Відповідно до перепису населення 1926 р., в Україні мешкало більш ніж 100 тис. греків, більшість яких було зосереджено в Маріупольській та Сталінській округах. Тисяча дев'ятсот двадцять п'ятого року в Донецькій губернії нараховувалося 27 церков, парафіянами яких були переважно греки

[427, с. 93]. Вдвічі більше в УСРР проживало болгар, які становили 0,6% від загальної кількості населення країни; 80% болгар були віруючими. Тільки в Царедворівському болгарському національному районі 1924 р. діяли 22 церкви і 1 молитовний будинок, існували 23 церковні громади, з яких 17 були православними та 2 баптистськими [391, с. 143].

Більшість католицьких, лютеранських, менонітських, старообрядницьких, болгарських і грецьких православних громад функціонували в сільській місцевості. Тільки 1 із 17 об'єднань католицьких віруючих та 1 із 8 лютеранських Миколаївської округи знаходилися в місті. Серед досліджуваних релігійних громад лише іудейські об'єднання переважали в містах. На 1 жовтня 1929 р. сукупна кількість зареєстрованих у містах Артемівської, Бердичівської та Білоцерківської округ іудейських громад становила 136, тоді як у селах названих адміністративно-територіальних одиниць їх нараховувалося лише 21. Попри це, в деяких округах ці числа були майже тотожними. Так, у Шевченківській окрузі міських іудейських общин нараховувалося 21, а сільських 20. У Первомайській окрузі, де містилися єврейські землеробські колонії, існувало 49 сільських громад і тільки 11 міських.

Релігійні громади національних меншин України суттєво відрізнялися одна від одної за кількістю в них членів. До католицьких громад у середньому входило більше віруючих, ніж до іудейських. Так, на кожен костьол, розташований на території Коростенської округи, припадало приблизно 625 віруючих, тоді як на одну синагогу лише 60 іудеїв. Проте, в регіонах, де мешкала незначна кількість євреїв, цей показник був вищим. У Лубенській окрузі в іудейських громадах налічувалося по 100 євреїв, а в Прилуцькій – більше 200. Невелика кількість віруючих перебувала в старообрядницьких громадах України, за виключенням Кременчуцької округи, де на одне таке об'єднання припадало майже 400 віруючих. Не були малими й лютеранські громади. Середня кількість членів у їх складі на Коростенщині становила 187 осіб. [85]. На території окремого села чи міста могли співіснувати релігійні

общини різної величини. Так, на початку 1920-х рр. кількість віруючих у 23 іудейських громадах Херсона коливалася від 80 до 2000 осіб. Деякі з цих об'єднань мали у своєму складі 150, 250, 300, 500 і більше членів [157, арк. 17].

У 27 католицьких приходах Бердичівської округи нараховувалося 12724 осіб, 6468 з яких були чоловіками та 6256 жінками. Члени громад назаної адміністративно-територіальної одиниці за національністю були поляками. До одних із найбільших округ, як за кількістю католицьких громад, так і за числом членів у них, належали Волинська та Кам'янецька. Загалом, склад католицьких громад, які знаходилися на цій території, формувало 7811 чол. і 8176 жін. та 7231 чол. і 7962 жін. відповідно. Чоловіків, які входили до складу міських католицьких громад Проскурівської округи, нараховувалося 10650 осіб, тоді як у селах їх було 7361; жінок у містах знаходилося 11100, а в сільській місцевості – 8190 [85]. В Одеській губернії існувало 44 католицькі релігійні громади. Майже всі вони формувалися вихідцями з німецьких земель. Костьоли на території Мангеймської та Ельзаської сільських рад Фрідріх-Енгельсівського району відвідувало 312 і 387 чол. та 343 і 488 жін. Найбільші католицькі громади регіону знаходилися в цьому ж районі у селах Кандель та Зельц. До першої з них належало 598 осіб чол. та 653 жін. статі, до другої – 543 чол. і 693 жін.[150]. Згідно з наведеними статистичними даними, число жінок, як у сукупній кількості католицьких громад певного регіону, так і в окремо взятих общинах, у більшості випадків було вищим, у порівнянні з чоловічим складом. Така ж тенденція простежується й серед лютеранських громад, причому як міських, так і сільських. Вона легко виявляється на співставленні зібраної статистичної інформації щодо гендерного складу релігійних громад у тих округах, де знаходилася найбільша кількість євангельсько-лютеранських об'єднань. До складу 35 таких громад Одеської округи з числа міського населення входило 172 чол., а сільського 4037 чол., тоді як жінок в них було 309 та 4296 відповідно. Ще більший відрив між кількістю осіб жіночої та чоловічої статі демонструють дані, зібрані на Маріупольщині. Загальна кількість жінок у 9 лютеранських громадах німецьких колоній округи

становила 5163 особи, тоді як чоловіків нараховувалося лише 3768 осіб [150, арк. 38]. Загалом перевага в релігійних громадах жінок була характерною для багатьох конфесій. У 26 менонітських об'єднаннях Мелітопольської округи знаходилося 4446 чол. та 5407 жін. [84, арк. 64]. Дане явище можна пояснити перевагою жінок у гендерному складі населення України, а також їх вищим рівнем релігійності у порівнянні з чоловіками.

На цьому тлі суттєво вирізнявся гендерний склад іудейських общин, більшість у яких становили чоловіки, а не жінки. У Бердичівській окрузі сукупна кількість єврейських чоловіків, які формували іудейські громади складала 2751 особу, тоді як жінок було лише 1494. Із близько 6100 членів синагог Кам'янецької округи майже 4 тис. були чоловіками [85, арк. 4]. У складі іудейських громад Волинської губернії знаходилося 81,2% чоловіків і лише 18,8% жінок, тоді як лютеран і католиків у гендерному співвідношенні було приблизно порівно, з незначною перевагою осіб жіночої статі [34, арк. 90]. Дані засвідчують домінування в іудействі патріархальних традицій та міцність релігійних приписів, за якими жінці відводилася другорядна роль у житті громади [229, с. 71]. Навіть після десятилітнього досвіду взаємодії єврейських віруючих із владою на Дніпропетровщині єврейські чоловіки не бажали включати до п'ятдесятки власних жінок, унаслідок чого релігійна громада Бет Янкель ледве не втратила синагогу. Лише після того як, усупереч власному бажанню, рада синагоги все ж дозволила увійти до об'єднання кільком жінкам, громаду було успішно зареєстровано [65, арк. 67].

Загалом по Україні релігійні громади склалися переважно з осіб середнього та похилого віку. Особи до 20 років займали в громадах лише 5,2%. Однак це співвідношення не стосувалося молоді нацменшостей, зокрема, польської, де відсоток її членства у релігійних громадах був значно вищим [232, с. 11]. Під час обстеження 1928 р. Хортицького району Запорізької округи було встановлено, що до складу менонітських релігійних громад уходило чимало молоді віком від 18 р. до 30 р. [101, арк. 124]. Осіб віком від 18 до 20 р. у складі релігійних громад, можливо, мало бути менше, оскільки батьки

впливали на рішення власної дитини щодо вступу до громади. Це припущення підтверджує те, що членів віком від 21 до 25 р. у громадах було вже менше, порівняно з попередньою віковою групою. Крім того, до складу общин інколи включали осіб, які не досягли повноліття. Можливо, значна кількість молоді у складі релігійних громадах пояснюється ще й свідомим заниженням власного віку засновниками общин [229, с. 73].

Римо-католицькі громади Вінницької округи мали такий віковий склад: молоді віком 18-20 р. – 1183 чол., 20-25 р. – 1993 чол., 25-30 р. – 2176 чол., віруючих середнього віку – 5542 чол., осіб за 50 р. – 3259 чол. Серед старообрядців Вінниччини нараховувалося 306 чол. віком від 18 до 20 р.; від 20 до 30 р. – 1207, від 30 до 50 р. – 1445 чол., понад 50 р. – 978 чол. До синагог в окрузі ходило лише 36 осіб 18-20 р., 570 чол. – 20-30 р., 2321 чол. – 30-50 р. та 2489 осіб, які мали більше ніж 50 років [51, арк. 2]. Серед лютеран Волинської округи був такий віковий розподіл віруючих: 18-20 р. – 1297 чол., 20-25 р. – 2194 чол., 25-30 р. – 2201 чол., 30-50 р. – 5013 чол., від 50 р. – 2587 чол. [51, арк. 5]. Характерною ознакою вікового поділу членів іудейських громад було те, що значна їх частина мала за 50 років. Лише 39 з 82 осіб, які склали одну з іудейських громад у Снігурівському районі Херсонської округи, були молодшими за 50 років. Ще в одній громаді району, яку формувало 54 члени, знаходилося аж 34 особи похилого віку. Більше того, на території району існувала єврейська релігійна община, де всім 37 її членам уже виповнилося по 50 років [152, арк. 70].

Серед католицьких громад Волинської губернії найменший відсоток віруючих спостерігався у віковій групі 31-35 р., а у лютеранських найбільший розрив між віруючими жінками і чоловіками простежувався у віковій групі 36-40 р. [34, арк. 90].

Окремо, для прикладу, слід розглянути віковий склад костьольних рад релігійних громад Житомирської та Коростенської округ. Двісті шістьдесят членів рад 13 католицьких громад Житомирської округи за віком розподілялися таким чином: до 20 р. – 4 особи, від 20 до 40 р. – 139 чол., 40-50 р. – 64, від 50 р.

– 54 чол. З 680 засновників 36 лютеранських громад округи віком до 20 р. було 20 осіб, від 20 до 40 р. – 418 чол., від 40 до 50 р. – 164 чол., від 50 р. – 78 чол. Серед 520 засновників іудейських громад віком до 20 р. було лише 5 чол., від 20 до 40 р. – 134 чол., 40-50 р. – 120 чол., від 50 р. – 164 чол. У Коростенській округі з 280 засновників 14 католицьких громад 15 чол. були віком до 20 р., 166 осіб від 20 до 40 р., 73 чол. – 40-50р., більше 50 р. – 26 чол. Із 720 засновників 36 лютеранських громад Коростенської округи 20 чол. були віком до 20 р., 484 чол. – 20-40 р., від 40 до 50 р. – 155 осіб, від 50 р. – 61 чол. [53, арк. 4].

Незважаючи на високий рівень освіченості віруючих деяких конфесій, на думку більшовиків, антирелігійна пропаганда повинна була йти в ногу з ліквідацією неписьменності. Саме тому при зборі інформації щодо членів релігійних громад влада звертала увагу на такі критерії, як писемність та освіта [256, с. 45]. При оцінці освітнього рівня віруючих потрібно враховувати загальний рівень письменності в країні. Як зазначає О. Данильченко, на 1920 р. близько половини населення України залишалось неписемним. На 1926 р. рівень освіченості населення України досяг 63,6%, проте, серед міського населення він сягав 82,1%, а серед сільського 38,7% [295, с. 84]. Слід зазначити, що здобуття освіти мало важливе значення для adeptів протестантизму та іудаїзму, адже обидва віровчення наголошують на особливому значенні для віруючих самостійного осмислення священних текстів.

У Волинській округі на середину 1920-х рр. із 13222 членів лютеранських громад 10472 особи мали початкову освіту, середню – 155 чол. і ще 12 чол. – вищу. З 5578 членів іудейських громад Вінницької округи 4 особи отримали вищу освіту і 163 середню. У той же час із 348 безпопівців округи тільки 113 осіб уміли писати, а з 588 попівців трохи більше половини. З 13369 членів католицьких громад Бердичівської округи вищу освіту мало 100 осіб, середню – 411 чол., а початкову – 9774 чол. Усі члени німецької громади баптистів, що функціонувала на території округи, вміли писати [51, арк. 5].

Радянська пропаганда поширювала переконання про значний майновий статок членів, а особливо очільників протестантських та іудейських громад [227, с. 67]. Дійсно, лютеранські громади на селі формували переважно заможні селяни, серед яких значний відсоток був ремісниками [271, с. 93]. Тому владою підтримувалася думка, що кірхою керують «куркулі», не втратити позиції яким допомагало, з одного боку, релігійне вчення, що заперечувало класову боротьбу, а з іншого – ізолюваність німців від інших національностей [218, с. 115]. Подібне ставлення влади спостерігалось і щодо іудейських громад. У якості прикладу можна навести єврейську релігійну общину міста Нижньодніпровська чисельністю у 64 особи, більша частина яких були крамарями, позбавленими права голосу. Дописувач журналу «Безвірник» запевняв, що під дахом синагоги влаштовано тіньову біржу, де «спекулювали валютою, за відсотки міняли гроші, ховали та перепродували крам» [242, с. 27]. А ось як влада охарактеризувала склад старообрядницьких общин: «Більшість громад формують середняки, непманівські куркульські елементи, попівських прихвостні й особи, які по своєму старому віці тримаються старої традиції» [85, арк. 18].

З огляду на спроби влади розглядати релігійні громади як збіговиська багатіїв, які намагаються задовольняти виключно свої інтереси, віруючі послідовно намагалися показувати громаду такою, в якій би чільне місце відводилося біднякам та робітникам. Саме тому до складу п'ятдесятки включали осіб, які належали до найбільш сприйманих, із точки зору влади, категорій населення. Разом із цим відбувалося приховування тих віруючих, які мали певні статки та займалися підприємництвом [229, с. 71].

Зайнятість та спосіб отримання матеріальних благ віруючих залежали від їх місця проживання. Наприклад, у 26 менонітських громадах, які формувало 9638 осіб, перебувало 194 робітника, 74 наймита, 117 службовців, 182 чол. інших занять, 317 селян-бідняків, 407 заможників та 8346 середняків [85, арк. 42].

Попри часткову достовірність статистичних даних з обліку релігійних громад, можна зробити висновок, що майже протягом всього першого десятиліття існування радянської влади кількість релігійних общин нацменшин України, як і молитовних будинків, якими вони користувалися, суттєво не змінилася. Більшість релігійних громад, що зникли протягом 1919 – 1929 рр., нова влада ліквідувала саме на першому етапі свого існування, початок другої хвилі закриття співпав із згортанням політики НЕПу в кінці 20-х рр. ХХ ст. Як сільські, так і міські релігійні громади за соціальним складом були досить строкатими. Їх формували різні за віком та майновим станом особи чоловічої та жіночої статі.

* * *

Отож, із приходом більшовиків до влади релігійні структури, в межах яких задовольняли духовні потреби віруючі національних меншин України, зазнали змін: католицька церква мала проблеми з відсутністю ієрархів, лютерани намагалися демократизувати власну церковну організацію, іудеї не могли впоратися з подрібненням релігійних громад. Суспільні трансформації, спричинені громадянською війною та приходом більшовиків до влади, сприяли зміні релігійних поглядів у певної частини полінаціонального населення України. Як наслідок, формування сектантських відгалужень та оновлення релігійних практик негативно позначилося на цілісності релігійних організацій. Крім цього, обрання старости та церковної ради зборами віруючих, а головне, їхнє право на останнє слово в прийнятті будь-якого рішення, на думку влади, мало унезалежнити релігійні громади від духовенства та сприяти подальшій фрагментації релігійних структур. Незважаючи на розширення участі мирян у церковному житті, у більшості випадків духовенство всіх конфесій залишалося керівником громади. Ступінь участі духовенства у парафіяльному житті залежав як від сили дії традиції, так і від професійних та моральних якостей служителів церкви.

Незважаючи на достатнє забезпечення національних релігійних громад богослужбовими спорудами та належні умови для проведення культової діяльності, деякі з них, зокрема іудейські, через брак потрібної кількості молитовних будинків у місцях скупчення етнічного населення, влаштовували богослужіння в приміщеннях житлових будинків. За функціонуванням релігійних громад слідкувала влада. Не лише такі види діяльності, як влаштування з'їздів та масове благодійництво, але й задоволення культових потреб у разі виходу останніх за межі храму, стикалося з прискіпливою увагою її представників. Релігійні громади національних меншин України для належного свого функціонування отримували матеріальні засоби від місцевих віруючих. Як грошові надходження, так і витрати релігійних общин теж контролювалися з боку влади, що надавало їй можливість корегувати фінансову активність громад. Серед етнічного населення України були розповсюдженими «неформальні» релігійно-просвітницькі об'єднання молоді, що мали тісні зв'язки з представниками кліру. Товариства польської та німецької молоді, що діяли в сільській місцевості при християнських храмах, запобігали розповсюдженню більшовицької ідеології в національних районах УСРР. Особливо радянську владу непокоїло існування широкої мережі польських католицьких гуртків. НКВС навіть намагався встановити контроль над цими нелегально діючими утвореннями, провівши їх реєстрацію. В безпосередній близькості з релігійними громадами перебувала діяльність конфесійних шкіл, значне поширення яких відзначалося серед єврейського та менонітського населення.

Позбавлення віруючих будинків для богослужіння фактично означало ліквідацію релігійних громад, які діяли при них. Кількість культових будівель на 1924 р. від тих, що функціонували напередодні більшовицького перевороту, скоротилася менш ніж на 5% (причому найбільше будівель, у яких віруючі розглянутих національних меншин змушені були припинити задоволення власних духовних потреб, було відібрано у єврейського населення, переважно Одеської округи), а протягом 1928-1929 рр. – ще на 5%. У різних за кількістю

членів релігійних громадах етноспільнот України переважали особи жіночої статі. Винятком були іудейські общини, де більшість становили чоловіки. Крім того, до єврейських релігійних громад, як частково і до російських старообрядницьких, уходила значно менша кількість молоді, ніж до аналогічних об'єднань інших національних меншин. Найбільша кількість писемних віруючих належала до протестантських конфесій. Незважаючи на те що майновий стан членів громад залежав від їх місця проживання та професійних умінь, більшовицькі пропагандисти вдавалися до спроб дискредитації віруючих, насамперед, єврейської та німецької національності, шляхом акцентування суспільної уваги на скупченні значної кількості матеріальних благ у руках останніх.

РОЗДІЛ 4.

ПОЛІТИКА КОМУНІСТИЧНОЇ ВЕРХІВКИ ЩОДО НАЦІОНАЛЬНИХ РЕЛІГІЙНИХ ГРОМАД УКРАЇНИ

4.1. Взаємини влади з національними меншинами України в релігійній сфері у 20-і рр. XX ст.

Трансформація громадського життя, до якої після здобуття влади вдалися більшовики, мала супроводжуватися культурною революцією. Її розгортання передбачало формування особистості нового типу. Найважливіший аспект культурної революції полягав у заміні релігійного світогляду, притаманного більшості багатонаціонального населення тогочасної України, науково-матеріалістичним, а отже атеїстичним [371, с. 55].

На початку 1920-х рр., потребуючи коштів для конструювання нового суспільства та намагаючись позбутися повоєнних та пореволюційних економічних негараздів, радянська влада розпочала вирішувати дане питання шляхом пограбунку релігійних громад, діяльність яких після ліквідації матеріальної підоснови їх існування мала б, як вважалося, зійти нанівець.

Другого січня 1922 р. Президія ВЦВК прийняла положення «Про ліквідацію церковного майна». Державна кампанія з вилучення культових цінностей проходила під гаслом збору коштів для допомоги голодуючим Поволжя. Насправді більшовицьке керівництво просто вирішило скористатися надзвичайною ситуацією з продовольчим забезпеченням населення для «переможного завершення війни з релігією» [277, с. 30]. Радянські засоби пропаганди в даному випадку спрацювали на «відмінно». Негативне ставлення віруючих до вилучення церковного майна представниками радянської влади при поясненні мети подібних конфіскацій у більшості випадків змінювалося на бажане для більшовиків [92, арк. 62].

Політбюро ЦК КП(б)У на засіданні 21 січня 1922 р. ухвалило постанову, в якій зазначалося: «Дати директиву губкомам п'яти губерній (Донецькій, Катеринославській, Запорізькій, Миколаївській та Одеській) провести агітацію за збір золота й срібла з церков для закупівлі зерна для голодуючих» [108, арк. 12]. Двадцять третього лютого 1922 р. ВЦВК, а 8 березня ВУЦВК ухвалили постанову про передачу церковних цінностей у фонд допомоги голодуючим [429, с.121].

Двадцять шостого лютого 1922 р. в газеті «Известия» ВЦВК розмістив постанову, в якій пропонувалося місцевим радам у місячний термін вилучити з церковного майна, наданого у користування громадам віруючих усіх релігійних напрямків за описами згідно угод, усі дорогоцінні предмети з золота, срібла та коштовного каміння, конфіскація яких не могла суттєво зашкодити інтересам культу [257, с. 199].

Беручись безпосередньо до вилучення майна, влада вирішила її методику першочергово випробувати на синагогах. Боячись масового опору та невдоволення з боку віруючих, комісії розраховували, що євреї, які не склали більшості населення, не зможуть підійняти хвилю масового протесту [449, с. 46]. Осіб для формування спеціальних комісій, які б займалися вилученням культових предметів виготовлених з дорогоцінних матеріалів, радянська влада обирала відповідно до національної приналежності: вилученням цінностей із синагог займалися «трійки», що склалися з євреїв [434]. Не випадково старости і прихожани синагог найбільших міст СРСР у доповідній записці до РНК від 20 липня 1923 р. пояснювали: «Гоніння на єврейську синагогу йде, головним чином, від євсекцій і місцевих єврейських комсомольських груп, дуже незначних в чисельності і досить юного віку їх учасників. Ці групи юнаків перебувають в антагонізмі зі своїми батьками, фактично керують на місцях релігійною політикою, надають повну волю своїм дитячим прагненням та почуттю роздратованості та помсти» [171, с. 403].

Існувала особлива інструкція для комісій, які здійснювали вилучення церковних цінностей на користь голодуючих. У ній зазначалося: «На основі

описів та інших даних, що знаходяться в розпорядженні комісії, встановлюється порядок вилучення коштовностей, причому в першу чергу підлягають вилученню цінності з найбільш багатих храмів, монастирів, синагог. Представники груп віруючих мають право вносити до протоколу всі свої зауваження з приводу передачі на користь голодуючим предметів, без яких проведення богослужіння є неможливим, та заміни їх іншими, менш цінними. У випадку, коли серед вилучених цінностей буде знайдено речі музейного значення, вони передаються на зберігання у відділ музеїв» [92, арк. 76].

Які саме цінності та в яких обсягах було вилучено з користування тих релігійних громад, що були сформовані представниками національних меншин України, встановити важко, але, очевидно, їх треба шукати в тих загальних зведеннях, що надходили до центральної влади. Вже на травень 1922 р. На території України було зібрано близько 45 кг золота та майже 8 т срібла [318, с. 236]. Протягом квітня 1922 р. органи влади неодноразово проводили вилучення коштовностей у костьолах Кам'янця-Подільського, Ямполя, Оратова, Китайгорода, Нової Ушиці. Однак, крім дорогоцінних культових предметів, із костьолів забирали навіть звичайні лави [423, с. 18]. Найчастіше з католицьких храмів радянська влада вилучала позолочені та срібні чаші, ківорії, посріблені підсвічники, лампи, хрести, кадильніці, кропила, нікелеві дзвоники, старовинні корони, срібні обрамлення, які прикрашали ікони та вівтарі. Крім того, конфіскації підлягали килими, скатертини, покрівці та хоругви. Забирали також із церковних скарбничок грошові пожертви [392, с. 92].

Відомий діяч комуністичної партії О. Ярославський у статті «Що можна взяти в синагогах» («Известия», 1922 р.) писав: «Досить часто кажуть, що в синагогах немає жодних цінностей. Синагоги не мають ікон, стіни голі. Але семисвічники бувають срібними» [317, с. 50]. Тридцять першого березня 1922 р. Харківською губернською комісією з вилучення церковних цінностей у релігійної громади хоральної синагоги Харкова було відібрано 23 фунти срібних речей: підсвічники, корони для Тори та ін. [277, с. 31]. Через десять

днів те ж саме спіткало вже німецьку євангельсько-лютеранську громаду міста [417, с. 35]. В інструкціях, які надходили з центру, вказувалося, що при реквізиції цінностей із синагог не слід давати згоди в тих випадках, коли віруючі будуть пропонувати здати взамін культових речей, які належало конфіскувати, відповідну кількість срібла [449, с. 47]. А в телеграмі від 28 квітня 1922 р., що надійшла з Житомира до НКВС в Харкові, вказувалося на успішне завершення кампанії з вилучення цінностей із місцевих синагог, у ході якої було зібрано близько 50 кг срібла. Відзначалося, що кількість зібраних дорогоцінностей у синагогах була задовільною, а їх передача віруючими в руки комісії відбулася добровільно [92, арк. 55]. У звіті Кременчуцької губернської комісії з вилучення цінностей зазначалося, що з 29 березня по 17 травня 1922 р. передача коштовних культових предметів відбулася в 4 з 55 синагог, 3 із 4 костьолів та однієї кірхи губернії [92, арк. 62].

Місцеві органи влади під час вилучення культових цінностей піклувалися про збереження громадського спокою, розміщуючи неподалік від операції загони міліції [92, арк. 80]. Незважаючи на вказані превентивні заходи, сильний опір конфіскації церковного майна все ж був відчутним у місцях компактного проживання польського населення. Одним із центрів спротиву став Кам'янець-Подільський разом із прилеглими селами. Вісімнадцятого квітня 1922 р. З метою запобігання грабунку католицького кафедрального собору міста біля стін храму зібралося близько 600 віруючих. Коли наступного дня комісія з конфіскації церковних цінностей у складі трьох чоловік зажадала ключі від храму, то наštтовхнулася на жорсткий опір прихожан. Одного з членів комісії, який погрожував віруючим револьвером, було побито жінками. За такої ситуації місцевий виконавчий комітет видав постанову силовим методом розігнати віруючих поляків. Надісланий загін козаків, так звана «охоронна сотня» особливого відділу, застосувала щодо віруючих фізичний примус. Було заарештовано кілька прихожан. Ще протягом 10 днів представники конфіскаційної комісії не змогли відновити роботу. І лише 27 квітня розпочалося вилучення церковного майна [392, с. 91].

Намагалися, за можливості, протистояти конфіскаціям церковних цінностей і священники, що особливо непокоїло більшовиків: «Духовенство в більшості, якщо не цілком, приховано вороже ставиться щодо вилучень, вдається до різних махінацій (втрата описів чи інвентарної книги, підміна предметів і навіть інсценування крадіжок у культових приміщеннях)» [92, арк. 62].

Більшовики миттєво реагували на подібну поведінку священнослужителів. Священника А. Надзельського, який служив у Кам'янець-Подільському храмі, було заарештовано в кінці 1922 р. за обвинуваченням у приховуванні церковно-костельних цінностей [392, с. 91].

Двадцять другого квітня 1922 р. комісія з вилучення церковних цінностей прибула до Вінницького католицького храму з метою конфіскації у громади коштовних предметів культового вжитку. Члени комісії отримали опис церковного майна, складений 1921 р, тоді як старих інвентарних книг, як того вимагала інструкція, громадою надано не було. Настоятель костьолу І. Левицький пояснював, що влітку 1920 р. він поїхав у відпустку до Польщі, а повернувся лише через півроку, після укладення між Польщею та Україною мирного договору. Залишений заступник, ксьондз Галензовський, із відступом польських військ змушений був тікати, тому майно костьолу залишалося без нагляду до прибуття настоятеля. Коли ж священник приїхав, то кілька разів шукав старі інвентарні описи, але безрезультатно. Незважаючи на це, І. Левицького було притягнуто до відповідальності за нібито умисне приховання інвентарних книг із метою запобігання передачі в руки держави культових цінностей храму [25, арк. 8-9].

Як бачимо, РКП(б) з самого початку перебування при владі не могла задовольнити ухвалена політика декларованого відокремлення церкви від держави та школи від церкви. На VIII з'їзді більшовиків 1919 р. до програми партії було додано ще один важливий пункт, у якому зазначалося, що справжній комуніст повинен відстоювати непримиренну позицію відносно будь-яких проявів релігії. Комуністична партія прагнула організувати

найширшу антирелігійну пропаганду. Керувати пропагандистською роботою було доручено агітаційно-пропагандистським відділам, організованим при партійних комітетах усіх рівнів. Тридцять першого жовтня 1920 р. такий відділ було створено при ЦК КП(б)У, його завідувачем став М. Попов [431, с. 129-130].

Із самого початку антирелігійну більшовицьку пропаганду було спрямовано на створення негативного образу священнослужителя – «дармоїда і контрреволюціонера». Однак, ці агресивні методи боротьби досить часто викликали не відвернення населення від віри і церкви, а зворотну реакцію співчуття і підтримки зневажаваного владою духовенства та, відповідно, – антибільшовицькі настрої [414, с. 229]. У зв'язку з цим академік С. Єфремов зауважував: «Напевне можна сказати, що антирелігійна пропаганда в тих формах, у яких провадиться, досягає протилежних наслідків, викликаючи скрізь, насамперед, обурення проти некультурности пропагаторів» [247, с. 53].

На 1921 р. стало зрозумілим, що насадити соціалізм силовими методами більшовикам не вдалося. Не дала результатів і антирелігійна атака – багатонаціональне населення країни продовжувало відчувати потребу в релігійній справі. Чимало комуністів стало розуміти, що необхідно змінити тактику боротьби з церковними інституціями та релігійним світоглядом, покінчити з використанням «воєнних методів та прийомів». Так, у квітні 1921 р. на зборах у російському місті Ямбург присутні комуністи ухвалили резолюцію з приводу антирелігійної боротьби. В резолюції говорилося: «Боротьба з релігійними віруваннями потребує виключно обережного підходу до психіки та настроїв народних мас, тоді як, часом, грубі наступальні прийоми окремих, недостатньо підготованих членів нашої партії лише шкодять справі, викликають у масах відчуття релігійної образи». Основна думка документу співпадала з поглядами більшовиків України [256, с. 27].

У проведенні антирелігійної політики комуністи відчули потребу врахувати зв'язок між релігійною та національною приналежностями. Тому на одному з пленумів ЦК РКП(б) 1921 р. було вирішено не лише позбутися

вузького спрямування антирелігійної агітації, що мала на меті дискредитацію певного культу, але й уникати всього, що надавало б привід представникам будь-якої національності думати, що партія переслідує людей за їх релігійні вподобання. Підкреслювалося, що РКП(б) вела боротьбу не з окремими конфесіями, а з релігійним світоглядом як таким [192, с. 56].

На XII з'їзді РКП(б) навесні 1923 р. в Москві влада визнала відсталість агітаційно-пропагандистської роботи серед національностей, для яких російська мова була не рідною. Крім нестачі коштів, великим гальмом у роботі була відсутність належно підготованих працівників, не досить уважне ставлення до роботи серед національних меншин з боку деяких парторганізацій. До того ж, засвоєнню атеїстичної ідеології, на думку більшовиків, заважала недостатня класова диференціація етноспільнот та незначна кількість серед них індустріального пролетаріату [196, с. 118].

Тисяча дев'яцять двадцять третього року після остаточного налагодження економічних відносин в Україні войовничість більшовиків-атеїстів у порівнянні з 1921 р. ще більше послабилася [192, с. 63]. На думку працівників агітаційно-пропагандистського відділу КП(б)У, методи покладеної на гуртки безбожників антирелігійної роботи потребували пом'якшення. [118, арк. 5]. Одночасно у стінгазетах, що створювалися на замовлення цього ж відділу, пропонувалося виділити місце для матеріалів, пов'язаних із боротьбою проти «релігійних забобонів» [118, арк. 174]. Священиків, які виявляли стійкість і не піддавалися на провокації, продовжували дискредитувати в очах пастви, поширюючи інформація компрометуючого характеру, оскільки партійним комітетам приписувалося «викривати, розвінчувати і таврувати» польських та єврейських клерикалів, «боротися за повне припинення їх впливу на маси» [302, с. 5].

Повертаючись до початку 1920-х рр., маємо сказати, що цього часу головне вістря більшовицької антирелігійної пропаганди було спрямовано не лише на православних віруючих, але й на єврейське населення. У квітні 1922 р. в Прилуках відбувся театралізований «суд над хедером», який тривав чотири дні. Процес викликав неабияку цікавість у всіх прошарків населення.

Щоб відвідати дійство, необхідно було витратити певні кошти. Якщо факт купівлі додаткових 200 квитків учнями трудової школи можна потрактувати як примусовий захід, то факт вилучення квитків на суму в 150 тис. крб. скупниками з метою їх повторної реалізації говорить про непідробний інтерес публіки. Тоді ж відбувся подібний суд у Пирятині, що, як і у попередньому випадку, проводився рідною для євреїв мовою [116, арк. 23].

Влада звинувачувала духовенство «всіх мастей та національностей» у тому, що воно, використовуючи такі «ударні кампанії», як Паска та Різдво, підпорядковує релігійному впливу населення. Через це в дні релігійних свят більшовики пропонували місцевим органам влади проводити антирелігійні заходи [237, с. 64].

У вересні 1922 р. працівники єврейської секції Одеського губернського комітету КП(б)У організували в місті кілька заходів антирелігійного спрямування. У зв'язку з іудейськими святами в клубі імені Рози Люксембург на взуттєвій фабриці та серед транспортників Одеси було прочитано доповіді антирелігійного змісту. На свято Судного дня місцева влада влаштувала показовий «суд над Судним днем», який відвідало 800 робітників. Тоді ж у місті відбулася й антирелігійна демонстрація. У пропагандистській ході взяло участь кілька тисяч єврейських робітників, а також сотні дітей із профшкіл та інтернатів [115, арк. 95-96]. Тисяча дев'ятсот двадцять п'ятого року під час одного з іудейських свят серед єврейського населення Луганської округи було розповсюджено антирелігійні листівки [122, арк. 76].

Комуністи й надалі не припиняли відпрацьовану практику влаштування альтернативних релігійним святам дійств. Тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятого року, згідно з планами єврейських секцій окружних комітетів КП(б)У, було організовано грандіозну антипасхальну кампанію. Заходи Запорізького окружного комітету з цього приводу виявилися найрізноманітнішими. Педагогічна рада єврейської трудової школи спеціально розглянула на своєму засіданні питання «Про проведення антипасхальної кампанії»: в день єврейської Паски було показано вистави антирелігійної спрямованості, в кінці

кампанії відбулася демонстрація «з закликами та плакатами», а потім у залі індустріального технікуму з антирелігійними доповідями виступали єврейські письменники, які приїхали спеціально для цього з Харкова [387, с. 74]. Протягом цього року неодноразово організовувалися масові антиїудейські демонстрації та карнавали. У Сталіно в подібних заходах взяло участь до 9 тис. чол. У Києві відбулася демонстрація, на яку прийшло 10 тис. школярів. Учасники мітингів, що охопили Зінов'ївськ, Артемівськ, Кременчук, Одесу, Миколаїв, вимагали закриття «гнізд релігійного дурману» – синагог. У Кам'янець-Подільську кілька артилей з єврейським складом робітників «уклали умову» про працю під час свят у порядку соціалістичного змагання. За версією більшовиків, клерикали, почувавши своє безсилля, намагалися оббрехати учасників потужної антирелігійної кампанії. У Крюкові рабини втішали віруючих тим, що «скоро прийдуть китайці, а за ними західноєвропейські держави і вони наведуть порядок» [222, с. 59].

Ще напередодні революції серед єврейського населення незброєним оком помічався низький рівень релігійності. Саме тому, незважаючи на певний примус до участі в антирелігійних діях, усе ж знаходилося широке коло охочих відвідати їх добровільно.

Антирелігійна пропаганда серед національних меншин мала виявляти антирадянську спрямованість церковних організацій та перешкоджати їх єдності. Причому зміст та методи атеїстичної діяльності мали бути чітко продуманими, оскільки етнічне населення сприймало спроби зазіхання на авторитет релігії як національну образу [122, арк. 166]. Так, на відміну від єврейських робітників, яких у більшості випадків уже було позбавлено релігійного світогляду, проведення антирелігійної пропаганди серед поляків, особливо на прикордонних із Польщею територіях, відзначалося поміркованим характером [196, с. 127]. Щоб налагодити належний рівень проведення антирелігійної пропаганди серед національних меншин, радянська влада розуміла необхідність вивчення релігійного життя, залучення до роботи вчителів та природознавців, а також потребу в належній підготовці агітаторів

[122, арк. 166]. Неабияке враження, на думку організаторів антирелігійних заходів, справляли ті лектори, які були колишніми священиками. Тисяча дев'ястсот двадцять сьомого року проскурівський католицький ксьондз Перкович, який тільки-но зрікся духовного сану, роз'їжджав західними округами УСРР з метою антирелігійної пропаганди серед польського населення [126, арк. 5]. Лише 1927 р. за його участі відбулося 57 таких виступів у 52 населених пунктах, за 1928 р. розстрига виступив перед публікою понад 60 разів [412, с. 108] .

Із серйозними труднощами зіткнулася радянська влада під час проведення атеїстичної роботи серед польського населення на півдні України. Спроба створити антирелігійні гуртки при польському клубі в Миколаєві провалилася. З жовтня 1925 р. по липень 1926 р. тут було прочитано польською мовою всього дві доповіді про походження релігії та три лекції, присвячені виникненню життя на Землі, які відвідали лише кілька десятків поляків. Не виявилася ефективною войовнича атеїстична пропаганда більшовиків і в польських селах. Нерідко вона викликала зворотну реакцію. Так, у селі Іваницьке на Миколаївщині внаслідок його віддаленості від костьолу протягом майже трьох років не було помічено жодних спроб щодо хрещення польських дітей. І лише після відвідин села завідуючим польського бюро Ржепинським та проведення ним антирелігійних лекцій і бесід розлючені батьки, тільки-но в селі з'явився німець-ксьондз, негайно охрестили дітей [343, с. 295].

Протягом 1924 р. найкращі результати антирелігійної роботи серед населення Донбасу було отримано в Маріупільській окрузі. Але це не стосувалося німців округи, її ефективність серед населення колоній зводилася до мінімуму. Лише в одному з німецьких поселень регіону проведення лекції на тему «Чи існував Христос?» виявилось успішним. Серед головних причин невдачі кампанії виділялися такі: замкнутий спосіб життя німецької громади, значний авторитет пастирів, високий рівень заможності колоністів, а також незнання агітаторами німецької мови [120, арк. 13].

Інформація про незначні результати антирелігійної пропаганди серед німецького населення України внаслідок відсутності належно підготованих агітаторів змусила ЦБ німецької секції КП(б)У 1925 р. відмовитися від наступальної атеїстичної роботи в німецьких поселеннях. У резолюції пленуму вказувалося: «Відкрита антирелігійна пропаганда лише скріплює релігійний фанатизм серед колоністів» [124, арк. 189].

Отож, незважаючи на стратегічні кроки, які намагалися здійснити більшовики у напрямку антирелігійної пропаганди, її вплив на польське та німецьке населення виявився мінімальним.

Відсутність широкої підтримки антирелігійних більшовицьких гасел серед населення послугувала причиною заснування осередків непартійних і недержавних організацій, на які можна було б покластися в ході реалізації політичних заходів. У квітні 1925 р. в Москві було проголошено створення «добровільної громадської організації» Спілки безвірників (СБ). Аналогічну структуру більшовики змушені були створювати й в Україні. В листопаді 1926 р. ЦК КП(б)У в листі до окружних партійних комітетів уже радив посилити атеїстичну пропаганду через створення мережі осередків СБ. наприкінці 1926 р. ініціативна група на чолі з Д. Ігнатюком утворила Тимчасову Всеукраїнську раду СБ [314, с. 205].

Тисяча дев'ятсот двадцять восьмого року Всеукраїнська рада СБ ухвалила «Положення про національні секції при радах Спілок безвірників», основною метою яких стало «розгортання та поглиблення антирелігійної роботи серед нацменшин». Головні завдання цих секцій було сформульовано таким чином: «Національні секції рад СБ керують антирелігійною пропагандою серед населення національних меншин, підготовлюють кадри пропагандистів-антирелігійників з робітників та селян кожної національності, притягують до безпосереднього проведення антирелігійної пропаганди культспівробітників – радянську передову інтелігенцію, вчительство, учнів та інші культури».

Тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятого року було створено польську національну секцію СБ, а 20 листопада в Мархлевську відбулася її перша

установча конференції [459, с. 313]. Першого січня 1928 р. на території України серед німецького населення діяло лише одне антирелігійне об'єднання «Роза Люксембург» [362, с. 218]. А вже на середину 1929 р. тільки в прикордонних населених пунктах Волині функціонувало десять осередків СБ, які формувало 220 осіб, 80% із яких були німцями [296, с. 83]. Однак, у німецьких національних районах УСРР секції атеїстів-безбожників було створено лише на початку 1930-х рр. [362, с. 218].

Діяльність СБ мала певні результати. Протягом 1928 р. організація сприяла виходу німецького антирелігійного журналу «Нейлянд» та розповсюдженню брошур атеїстичного змісту єврейською і польською мовами. Залучаючи до участі в заходах антирелігійної спрямованості письменників, члени спілки підтримали й кампанію з дискредитації іудаїзму [235, с. 115]. Проте, в переважній більшості випадків антирелігійна робота серед національного населення під егідою СБ не набула системного характеру через недостатню організованість її відділів на місцях [220, с. 33].

Як протидія активності віруючих, антирелігійний рух, керований партією та урядом, мав на меті нейтралізацію впливу національно-релігійних осередків. При цьому керівництво намагалося врахувати особливості релігійних рухів і протиставити їм свою позицію. Антирелігійна боротьба зазнавала політичних коливань, що відобразилося на її темпах та формах. Проте, в кінцевому результаті уніфікаційні заходи влади, пройшовши етап урахування національних особливостей, повернулися в русло централізму та жорсткого обмеження [315, с. 811].

Усупереч розгорнутій більшовиками політиці антирелігійної пропаганди, відносини влади з релігійними громадами протягом більшої частини 1920-х рр. формувалися в іншій площині. Із впровадженням в Україні «нової економічної політики», яка лібералізувала не лише економічну сферу, але й дала поштовх аналогічним процесам у суспільно-політичному житті країни, відбулося поступове пом'якшення взаємин держави з релігійними структурами. На користь висновків, що настала пора деякого послаблення тиску влади

на церкву, може свідчити зменшення кількості випадків закриття або «перепрофілювання» храмів на світські установи. До того ж, передача націоналізованих храмів у користування релігійних громад виявилася прибутковою справою, перетворившись у надійне джерело поповнення бюджету завдяки збору податків, страхових та інших платежів [414, с. 57].

У рішенні XIII з'їзду РКП(б) про роботу на селі зазначалося: «Необхідно рішуче ліквідувати будь-які спроби боротьби з релігійними забобонами адміністративними заходами на кшталт закриття церков, синагог, молитовних будинків, костелів» [192, с. 63]. Циркулярним листом за № 131 від 14 серпня 1924 р. НКВС було внесено поправку до двадцять сьомої статті інструкції НКЮ від 10 листопада 1920 р. «Про порядок закриття культових споруд» [29, арк. 16]. Відтепер президії губернських виконкомів позбавлялися можливості самостійно вирішувати питання щодо закриття молитовних будівель, релігійні громади припиняли діяльність у культовій споруді лише з санкції ВУЦВК [238, с. 15]. Місцевим адміністративним органам було запропоновано уникати будь-яких дій, які б ображали релігійні почуття віруючих, зокрема, не здійснювати перевірку майна, обшуки та арешти під час зборів общини чи відправи релігійних обрядів [75, арк. 6]. Більше того, комуністи намагалися врахувати та послабити можливе невдоволення етнічного населення України релігійною політикою радянської влади. Влітку 1924 р. НКВС повідомляв Волинський губернський адміністративний відділ: «Використання молитовних будівель, хоча б і каплиць, для інших, нерелігійних, цілей, особливо в поясах мешкання пригніченого населення польської Волині, без згоди місцевого селянства є небажаним. Тому питання, щодо розміщення прикордонної застави в будівлі каплиці необхідно переглянути» [31, арк. 71]. Адже боротьба з релігією там, де, власне, релігійні рамки цілком або майже повністю співпадали з етнічними, могла дуже боляче вразити національні почуття віруючих і викликати зворотну бурхливу реакцію [301, с. 5]. До того, ж невдоволення могло бути опосередковано посилено побічними наслідками принципово важливої складової культурних процесів в

Україні 1920-х рр. – політики коренізації, спрямованої на те, щоб надати народам, об'єднаним у СРСР, певної автономії [270, с. 412].

У разі відсутності необхідної кількості віруючих для реєстрації релігійної громади та передачі у її користування культової споруди українським законодавством дозволялося «об'єднуватися в районному масштабі й утворювати районні релігійні товариства з правом проведення молитовних зібрань у кожному населеному пункті, об'єднаному даною громадою». Щодо найменш численних релігійних громад, які і в «районному масштабі» не налічували потрібної кількості членів, діяв окремих циркуляр НКВС УСРР від 7 квітня 1924 р., що надавав право таким об'єднанням віруючих влаштовувати «молитовні зібрання в приватних будинках, заздалегідь попередивши місцеву владу про час і місце їх проведення». НКВС на цей час повідомляв Мелітопольський ОВК: «Коли дійсно релігійна громада зі складом нацменшин не має встановленого за умовою молитовного будинку мінімуму в 50 чол. і коли в даному залюдненому пункті цей будинок є, а його не використано для культурно-освітніх потреб, можна, в порядку винятку, передати цей будинок і меншій кількістю групі» [66, арк. 11].

Ще одним виявом поміркованого ставлення влади щодо питань, пов'язаних із релігією та церквою, стало зменшення обсягу коштів, які необхідно було витратити віруючим для створення громади. При реєстрації релігійної общини підтвердженню підлягали лише 50 залишених на аркуші заяви підписів її фундаторів, за кожний із яких стягувався нотаріальний та місцевий збір у розмірі 50 коп. Згідно з постановою ВУЦВК від 7 жовтня 1925 р., підписи на заявах звільнялися від оплати нотаріальним збором, за умови, що документи оформлювалися в присутності секретаря міжвідомчої комісії в справах товариств і спілок. [50, арк. 240]. Зменшивши фінансові витрати, влада намагалася схилити до реєстрації навіть найбідніші громади віруючих.

На фоні постійних змін та доповнень у радянському законодавстві в сфері релігії та церкви між органами влади та віруючими продовжували виникати

непорозуміння. Але відтепер у все більшій кількості випадків подібні суперечки вирішувалися на користь релігійних громад. У другій половині 1920-х рр. НКВС, реагуючи на скаргу католицької громади Вчорайшківського району Бердичівської округи щодо реквізиції в неї працівниками РВК 32 т вапна та деревини, наказав місцевій владі повернути віруючим відібраний матеріал або ж відшкодувати його вартість [67, арк. 3]. У місті Городня Чернігівської округи, після того як іудеї, позбавлені будівель для ритуального омовіння, продемонстрували представникам влади знання закону, який гарантував безперешкодне здійснення релігійних обрядів, мікви знову було повернено в користування віруючим євреям [56, арк. 40]. Тисяча дев'ятсот двадцять сьомого року НКВС дозволив залишити за релігійною громадою польських католиків села Баранівка Волинської округи будинок біля костьолау, в якому місцева влада намагалася влаштувати стоматологічну амбулаторію. НКВС мотивував своє рішення тим, що діяльність лікувального закладу в межах церковної огорожі перешкоджатиме влаштуванню молитовних зібрань [58, арк. 9]. Восени того ж року Одеський ОВК відмовив житлово-будівельному товариству «Текстильник» у проханні передати в його користування приміщення синагоги Хотвейн-Ейцим, що знаходилася в Одесі на вул. Форостина [80, арк. 85].

Інколи працівники НКВС прохали ГВК надсилати до відділу культів додаткові матеріали, які стосувалися раніше закритих богослужбових споруд. Шостого грудня 1924 р. до Волинського ГВК від НКВС надійшов лист, у якому пропонувалося надати додаткову інформацію з приводу нефункціонуючої кірхи в німецькій колонії Рогівці, яка на той час перебувала в указаному стані більш ніж півтора року. Адміністративний відділ турбувала незначна кількість присутніх (64 чол.), які прийшли на зібрання для ухвалення рішення щодо закриття церкви. З огляду на це його працівники прохали повідомити про ставлення інших жителів до проведених дій [40, арк. 296].

Відчувши певне пом'якшення більшовицького режиму, релігійні громади розпочали з підвищеним ентузіазмом вимагати повернення культових споруд,

відібраних у них у перші роки перебування більшовиків при владі. У проханнях до виконавчих органів віруючі наголошували на своєму майновому стані. Вони зазначали, що належать до бідного прошарку населення та займаються важкою фізичною працею, що вони є робітниками або ремісниками. Представники єврейського населення міста Ізяслава Шепетівської округи, прохаючи владу про надання дозволу відновити пошкоджену пожежею в серпні 1925 р. синагогу, вказували на доцільність проведення необхідного ремонту з огляду на культурну та історичну цінність споруди, якій на той час виповнилося 800 років [61, арк. 25].

Проповідник незареєстрованої релігійної громади німців-баптистів, що знаходилася в селі Сорочинцях Коростенської округи, Гартман вимагав повернення віруючим переустаткованого під школу молитовного будинку. Працівники державних установ намагалися делікатно пояснювати віруючим неможливість задоволення подібних до цього клопотань. Тому влада вказала на безпідставність даної вимоги, звернувши увагу прохача на те, що під час війни місцеві німці емігрували, залишивши культову споруду напризволяще, після чого будинок знаходився в занедбаному стані чотири роки, і лише потім українська частина жителів села, витративши чимало коштів, переобладнала молитовний будинок у навчальний заклад [47, арк. 17]. Від Маріупольського ОВК схожу відповідь отримали уповноважені єврейської релігійної громади міста, які клопоталися про повернення в їх розпорядження будинку колишньої синагоги. Віруючим пояснювалося, що будівля використовується в якості спортивного залу, на обладнання якого було витрачено 2105,4 крб. [48, арк. 21].

Схожа ситуація трапилася і з іудеями міста Словечно на Поліссі, які після втрати 1924 р. синагоги через два роки забажали її повернути. Однак, культову будівлю на той час уже було переобладнано в навчальний пункт для допризовників. Не бажаючи поширювати невдоволення серед єврейського населення міста, НКВС вдався до детального розгляду справи. На підтвердження того, що будівля колишньої синагоги дійсно не підлягала поверненню релігійній громаді спеціальна комісія провела її технічне

обстеження. Як констатували у звіті члени комісії, будівлю було повністю переобладнано, причому в одній із кімнат знаходилися два замурованих у стіну котли для приготування їжі. Ще в одній кімнаті було влаштовано їдальню, а третя використовувалася в якості складу [45, арк. 4]. В даному випадку віруючим нічого не залишалось робити, як примиритися з фактом неможливості відновлення діяльності синагоги. Слід зауважити, що євреї звикли до утисків, які відбивалися на їх релігійному житті не лише з боку влади, але й простого населення. Так, улітку 1925 р. в містечку Миколаєві Проскурівської округи злодії не лише пограбували чимало єврейських сімей, але й здійснили підпал синагог, які в ньому знаходилися [125, арк. 45].

З початку 1920-х рр. меноніти виявили активність у боротьбі за визнання власних релігійних прав. Їх делегації постійно вимагали задоволення своїх вимог у центральних установах влади як Харкова, так і Москви. Двадцять четвертого травня 1924 р. Комісія з релігійних справ менонітів СРСР звернулася зі спеціальним меморандумом до ЦВК СРСР, у якому виклала основні свої вимоги, що вже подавалися уповноваженими менонітських релігійних громад України до ВУЦВК 20 жовтня 1923 р [28, арк. 80]. У листі, надісланому на ім'я голови ЦВК СРСР М. Калініна, делегати Всесоюзного з'їзду представників менонітських громад СРСР писали: «З'їзд вважає своїм обов'язком підкреслити перед Вами незмінно лояльне ставлення менонітів до влади робітничого та селянського уряду. Меноніти-хлібороби виконують свій обов'язок перед урядом, тому що виконання розпоряджень влади, що не суперечать духу св. Писання, є неухильним обов'язком кожного члена громади» [405, с. 32]. Меноніти клопотали про видання релігійної літератури та періодики, про звільнення від виконання військової повинності. Крім того, віруючі прохали надати їм право на вільне проведення релігійних зібрань у молитовних та приватних приміщеннях як для дорослих, так і для дітей, влаштування різноманітних заходів релігійного характеру серед молоді, видачі дозволу на викладання Закону Божого в навчальних закладах [248, с. 48]. Із проханням надати допомогу в отриманні дозволу навчати дітей християнського

віровчення в школі меноніти Артемівської округи зверталися навіть до німецького консула в Харкові. І владу змушено було піти на поступки. Так, 24 вересня 1925 р. ЦБ німецьких секцій при ЦК КП(б)У видало постанову про необхідність здійснення заходів, необхідних для того, щоб меноніти могли практично використовувати всі переваги, передбачені радянським законодавством [263, с. 336].

Таким чином, у середині 1920-х рр. взаємовідносини влади з національними релігійними громадами покращилися. Радянські органи влади намагалися більш лояльно ставитися до запитів віруючих. Як наслідок, члени громад відчували можливість безперешкодно відстоювати власні права.

Та все ж більшовики продовжували бути відданими принципам боротьби з релігією. Хоча й зрідка, та все ж відбувалися показові закриття культових споруд. Тисяча дев'ятсот двадцять п'ятого року було зачинено хоральну синагогу Одеси. Міська газета «Вечерние известия» повідомляла: «У Бродській синагозі бідних не було видно. Там збиралася купка єврейських багатіїв, щоб під виглядом молитви вирішувати свої темні справи» [212, с. 3]. Та ж участь 1926 р. спіткала хоральну синагогу Києва. Її переобладнали на клуб для єврейських кустарів [319, с. 18]. Влада усвідомлювала невтішність для своєї репутації наслідків застосування в релігійній сфері примусових адміністративних заходів, тому інколи намагалася надавати ліквідації релігійних громад вигляду саморозпуску [68, арк. 23].

Відчуваючи в релігійних організаціях одного з головних ворогів комуністичного будівництва, радянське керівництво ретельно слідкувало за станом їх діяльності та реакцією віруючих на запроваджені партією зміни у житті країни. Ступінь прихильності або ворожості до державної політики у представників окремих віросповідань кожної з національних меншин не в останню чергу залежав від рівня їх релігійності.

В акті, складеному на початку 1926 р. представниками комісії з обстеження польських сіл Старого і Нового Гутиська Плужанського району Шепетівської округи, відзначалося: «Різниця між національністю і релігією для

більшості населення в результаті його слабкого культурного розвитку не є зрозумілою» [93, арк. 33]. Наслідки притаманної полякам ідентифікації виклала у висновках інша комісія з обстеження обжитих етноспільнотою місцевостей: «Будучи впевненим, що збереження власної національної належності більшою мірою завдячує релігійній відособленості, населення сприймає виступ проти костьолу як прояв боротьби проти польської нації. Через це і тому костел (на відміну від православної церкви, скомпрометованої царизмом) зберіг свій авторитет та організаційну цілісність. В умовах католицтва польське кулацтво не примушує себе шукати опори поза костьолом, оскільки він може бездоганно виконувати цю роль» [95, арк. 75]. Як бачимо на прикладі поляків, ототожнення релігійного й національного грало далеко не позитивну роль у відносинах між радянською владою та громадами віруючих нацменшин.

У деяких звітах з обстежень місцевостей із компактним проживанням населення неукраїнського національного складу окремий пункт присвячувався оцінці ставлення жителів до місцевих органів влади та штучно створених державою громадських об'єднань. Великого значення надавалося настроям саме віруючих, доведенням чого є те, що інформація з цього приводу подавалася першою в відповідному розділі звіту. До того ж, речення, в якому вона вміщувалася, з огляду на важливість, подекуди спеціально виокремлювалося шляхом підкреслення. Релігійні общини мали великий вплив на громадське життя німецького населення, про що свідчить наступна цитата з акту обстеження Високопольського району Херсонської округи: «Авторитетом адмінвідділ користується, підтвердженням чого є виконані директиви з боку німецьких релігійних громад та інших організацій» [101, арк. 139]. Подеколи відзначалося незадоволення діяльністю органів влади з боку як окремих віруючих, так і їх груп, що призводило до кепкування з працівників державних установ. Тисяча дев'ястсот двадцять третього року в одній із німецьких колоній Черняхівського району Волинської округи культову споруду було заплановано «тимчасово» переобладнати на хату-читальню. Внаслідок недбалого ставлення місцевого посадовця щодо реконструкції

молитовного приміщення ворожість колоністів, які, докладаючи всіх можливих зусиль, намагалися повернути в користування молитовний дім, змінилася на насмішки. Віруючі «пальцями вказували на цей приклад «радбудівництва», як вони називали цю перебудову». [97, арк. 113]. У близьких із кордоном місцевостях існував вплив іноземних релігійних лідерів на формування суспільної думки віруючих щодо нової влади. Зокрема, на Кам'яниччині місцеві іудеї належали до двох релігійних угруповань, критерієм поділу яких було ставлення до радянської політики. Група, яка орієнтувалася на Зінківського цадика відзначалася прихильністю до більшовиків, тоді як угруповання, що визнавало авторитет галицьких, буковинського та сандигурського цадиків, було негативно налаштованим щодо дій влади [85, арк. 19].

Та все ж особливого клопоту релігійні громади владі не завдавали, на що вказує велика кількість повторюваних упорядниками звітів висловів типу: «Немає ніякого впливу релігії на діяльність сільради; на громадське життя общини впливу не мають і нікуди не втручаються». З точки зору більшовицького керівництва, політичний настрій «неблагонадійного» католицького та лютеранського населення німецьких колоній на середину 1920-х рр. показав значну прихильність і «не таку нестерпність» до радянської влади, як у менонітів, які «ставляться негативно або вороже, хоч і остерігаються виявити цей настрій відверто». Лютерани та католики, які, на відміну від менонітів, не забороняли в категоричній формі вступати молоді до комсомолу та КНС, не позбавлялися вкрай підозрілого ставлення з боку радянської влади [447, с. 265].

Отож, відносна лібералізація суспільного життя в період НЕПу та політика коренізації, яка мала на меті вирішити національне питання, впродовж більшої частини 1920-х рр. запобігали владі зловживати приписами радянського права в царині державно-етноконфесійних відносин. Одночасно комуністична верхівка продовжувала розглядати віруючих у якості опозиціонерів по відношенню до власних дій, тому задля знищення релігійного світогляду серед національних меншин України велася посилена антирелігійна пропаганда.

4.2. Репресивна політика радянської влади стосовно національних релігійних громад упродовж 1930-х рр.

Протягом 1920-х рр. відбулися якісні зміни в державно-церковних відносинах. Більшість релігійних організацій обрали курс політичної прихильності до радянської влади. Було накопичено теоретичний та практичний досвід регулювання різних сторін життєдіяльності релігійних громад, їх відносини з державними, громадськими, господарськими та іншими організаціями. Загалом влада виконала «буржуазно-демократичну» програму в частині вирішення «релігійного питання», що, однак, не було кінцевою метою для комуністів.

К. Маркс у «Критиці Готської програми» вказував: «Буржуазна «свобода совісті» не є чимось більшим за вияв терпимості щодо всіх можливих видів релігійної свободи, натомість робітнича партія намагається звільнити совість від релігійного дурману» [372, с. 30]. Пізніше В. Ленін продовжив думку свого ідеологічного наставника, яка вичерпно пояснювала ставлення більшовиків до релігії: «Ми вимагаємо, щоб релігія була особистою справою відносно держави, але ми ніяк не можемо вважати релігію особистою справою відносно нашої власної партії. Відносно партії соціалістичного пролетаріату релігія не є приватною справою. Партія наша є союз свідомих, передових борців за звільнення робітничого класу. Такий союз не може і не повинен байдуже ставитися до несвідомості, темряви чи мракобісся у вигляді релігійних вірувань» [266, с. 147].

Існуючі серед певних прошарків робітництва та лівих елементів у партії настрої нетерпимого ставлення до релігії, що не залишали місце для церкви за соціалістичного ладу, час від часу нагадували про себе фактами випадків антирелігійного екстремізму. Прихильники таких поглядів наполягали виключно на застосуванні методів «революційної диктатури», а точніше – суворих адміністративних прийомів, аж до закриття культових споруд та

розпуску релігійних громад. Найбільш гучно представники вказаної течії знову нагадали про себе в кінці 1920-х рр., закликаючи здійснити остаточний наступ на релігію з метою «її відправлення на звалище історії» [257, с. 291].

На межі 1928 – 1929 рр. у СРСР відбулася зміна політичного курсу, який негативно позначився на функціонуванні релігійних громад національних меншин України. Сконструювавши теорію «загострення класової боротьби в міру просування до соціалізму», комуністи силовими методами розпочали колективізацію селянського господарства. Зміна усталеної форми земельної власності та руйнування перевірених роками методів господарювання супроводжувалися знищенням традиційного укладу життя національних меншин, одним із ключових елементів якого була релігія. Суспільство було штучно поділено на два непримиренні табори: робітникам і селянству протиставлялися «буржуазно-капіталістичні верстви». Останні було оголошено реакційними, антирадянськими, з ними влада закликала вести нещадну боротьбу. Релігійні інституції як провідники «буржуазної ідеології» потрапили до когорти «непримиренних ворогів трудового народу» [267, с. 198].

Зазначені зміни відповідали вимогам, до виконання яких В. Ленін закликав своїх прибічників у власних працях, присвячених релігійному питанню: «Ми повинні боротися з релігією. Це – абетка всього матеріалізму. Але марксизм не є матеріалізмом, який зупинився на абетці. Марксизм іде далі. Він каже: цю боротьбу необхідно пов'язати з конкретною практикою класового руху, спрямувати на усунення соціальних коренів релігії. Марксист повинен бути матеріалістом, тобто ворогом релігії, але матеріалістом діалектичним, тобто ставити справу боротьби з релігією не абстрактно, не на ґрунт теоретичної, завжди собі рівної проповіді, а конкретно на ґрунт класової боротьби, в руслі якої маси виховуються найкраще» [192, с. 25].

Протягом 1928 р. Й. Сталін тричі в своїх виступах закликав до активної боротьби з релігією [260, с. 107]. Лідер більшовиків стверджував, що за спиною куркуля стоять багаточисельні релігійні організації, які збільшують та ідеологізують його сили. Тому в загальному наступі на глитає і непмана

Й. Сталін готувався завдати удару по церкві [257, с. 294]. Тисяча дев'ятсот двадцять дев'ятого року було розіслано директиву ЦК ВКП(б), в якій підкреслювалося, що релігійні організації залишилися єдиною контрреволюційною силою в СРСР. Таким чином було подано команду щодо застосування проти них репресивних заходів [260, с. 107].

З ініціативи НКВС розпочалася робота над новим законопроектом, який повинен був прилаштувати положення декрету «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви» до запланованого наступу на релігійні організації. В роботі над ним, яка тривала до 1929 р., взяли участь Антирелігійна комісія ЦК ВКП(б), НКВС, НКЮ, ОДПУ. Проект закону «Положення про культу та культове майно» продемонстрував подальший наступ на права церкви та віруючих. У проекті передбачалося існування релігійних організацій лише у формі груп віруючих за наявності культових приміщень [267, с. 198].

Останню крапку в перегляді релігійного законодавства 20 – 30-х рр. ХХ ст. поставила держава, внівши 1929 р. зміни до конституції СРСР, які дублювала восьма стаття оновленого основного закону УСРР: «В Українській Соціалістичній Радянській Республіці церкву відокремлено від держави і школу від церкви і воля релігійних визнань і антирелігійної пропаганди визнається за всіма громадянами».

Центральна рада СБ 1930 р. спробувала пояснити, як потрібно тлумачити зміни до Конституції: «Заміна поняття «свобода релігійної пропаганди» в законі словами «свобода релігійних сповідань» показує, що діяльність віруючих у сповіданні своїх релігійних догм обмежено середовищем віруючих і розглядається як тісно пов'язана з віровченням культу терпимої в нашій державі релігії. Будь-яка пропагандистська й агітаційна діяльність церковників та релігійників не може розглядатися як діяльність, дозволена законом про релігійні громади, а, навпаки, розглядається як така, що вийшла за межі свободи віросповідання і підлягає дії кримінального та цивільного кодексів, оскільки вона їм суперечить» [345, с. 174].

В уявленні більшовиків релігія стала засобом опору куркульства успіхам соціалізму. Комуністи розпочали масштабну антирелігійну акцію, в ході якої віруючих позбавляли можливості повноцінно задовольняти свої духовні потреби. Саме 1929 рік став початковою точкою відліку процесу закриття культових приміщень в Україні, що тривав усе наступне десятиліття [387, с. 75].

Нові економічні відносини в суспільстві, які базувалися на принципах соціалізму, на думку більшовиків, мали б вплинути на світогляд населення. Тому в справах про позбавлення релігійних громад їх культових споруд повсякчас можна було знайти типові висновки, які досить часто копіювалися з одного протоколу до іншого: «Сталіндорфський РВК враховує, що населення Ізлучистої сільради колективізовано на 93% і, з огляду на це, знову підійняло питання перед РВК, а також на перевиборах рад, де взяло участь 95% виборців, про перетворення синагоги в будинок культури. Депутати ради цілком підтримують дане клопотання населення сільради та прохають ВУЦВК підтвердити закриття синагоги та передати помешкання для використання його на культурні потреби села» [4, арк. 83]. Практично ж відмова віруючих від культової споруди відбувалася приблизно за таким сценарієм: збирали колгоспників, перед яким ставилося питання про закриття будівлі для богослужіння. Головуючі на зборах запитували: «Хто за те, щоб закрити?». Всі мовчали і не голосували. «Хто проти?». Мовчанка продовжувалася. Тоді головуючий говорив: «Пишіть, секретарю: одноголосно». Мовчання – знак згоди» [249, с. 164]. Занепокоєність економічним тиском більшовиків на господарську та підприємницьку діяльність етноспільнот заважала членам релігійних громад виказувати негативну реакцію з приводу зазіхань влади на культові споруди [246, с. 262].

О. Ярославський в одній із своїх статей, опублікованій 1931 р., закликав: «Колективізація сільського господарства, перехід на соціалістичні рейки нашого господарства, справжня глибока культурна революція, повне звільнення від ідеології експлуататорів – потребує непримиримої антирелігійної

пропаганди» [453, с. 24]. Щоб унаочнити успіхи боротьби з релігією шляхом закриття церкви, синагоги чи кірхи, ініціатори ліквідації релігійних громад посилалися на значний відсоток атеїстів серед місцевих жителів. Так, восени 1930 р. в місті Калюс Ново-Ушицького району на вимогу «працюючого єврейського населення» зачинено молитовний будинок Клюз Хеселева. Прийняте рішення нібито стало наслідком успішно проведеної антирелігійної пропаганди місцевими культурно-просвітницькими установами, в ході якої «перевиховані віруючі маси прийшли до висновку, що молитовня їм не потрібна» [17, арк. 8]. У протоколі про закриття культової споруди, що знаходилася в місті Махнівка Бердичівської округи, зазначалося: «У місті 65% безвірників, таке цифрове співвідношення вичерпує питання нагальної потреби передати синагогу Кльоуз на вимогу працюючих під єврейську читальню» [15, арк. 234]. Четвертого вересня 1929 р. на загальних зборах профспілок кустарів і вчителів, бідноти та активу цього ж міста розглядалося питання про передання будівлі ще однієї синагоги – Нової культурно-просвітницькій установі. П'ятого жовтня 1929 р. на загальних зборах юнацької секції було ухвалено закрити синагогу та пристосувати її споруду для задоволення культурно-просвітницьких потреб місцевих жителів. Також і на загальних зборах єврейських жінок Махнівки стояло питання щодо переобладнання синагоги у клуб, з огляду на відсутність відповідної будівлі для проведення культурної роботи [16, арк. 60]. Зазвичай вилучені з користування віруючих будівлі синагог передавалися під робітничі клуби швейників або шкірників (у цих професіях було чимало євреїв) та отримували назву імен євреїв-революціонерів: Рози Люксембург, Мойсея Володарського, Мойсея Урицького [265, с. 30].

Ось як прокоментував дану тенденцію професор Одеського вузу: «Радвіада після закриття церков та синагог вмиває руки, заявляючи, що не ми гвалтуємо релігію – саме населення цього вимагає. Спробуй не вимагати, місця позбавлять, розпочнуть цькувати так, що навіть жити не схочеться» [172, с. 301].

Одночасно зі зборами мешканців певного міста або села та зібраннями членів місцевих осередків громадських об'єднань, на яких від імені населення більшовики позбавляли общини їх культових споруд, скликалися збори віруючих задля обговорення питання про збереження приміщення за релігійною громадою. Оскільки такі зібрання проводилися під пильним оком представників радянської влади, на них, згідно офіційних документів тієї пори, була присутньою незначна кількість людей або ж взагалі ніхто не приходив. Це грало на руку владі, яка констатувала недостатню кількість членів у громаді, що ставало офіційною причиною припинення її функціонування. Так, під час закриття синагоги в Махнівці незважаючи на те, що збори скликалися двічі, першого разу прийшло 12 чоловік, вдруге ж віруючі на зібрання зовсім не з'явилися. Що ж до складу п'ятдесятки, то станом на 20 січня 1930 р. було виявлено всього 14 її членів [16, арк. 60].

Радянська влада тиснула на членів релігійних громад не лише з метою оформлення ними заяв щодо припинення своєї участі у справах общини (адже «добровільний» вихід певної кількості осіб із громади ставив під загрозу подальше її існування), а ще й з приводу порушення клопотань про закриття власних культових споруд. Так, у лютому 1930 р. в місті Яришові Могилів-Подільської округи заяву про закриття синагоги підписало 18 осіб із числа п'ятдесятки. Виправдовуючи закриття культової споруди, працівники місцевих органів влади вказували на те, що більшість засновників громади були мертвими або залишили місто [15, арк. 234].

Дозволяючи собі вдаватися до маніпуляцій із числовими показниками осіб у складі релігійних громад, одночасно більшовики швидко викривали випадки завищення кількості прихожан членами управління общин. Коли в місті Вознесенську Миколаївської округи було порушено питання про закриття Болгарської синагоги, член ради іудейської громади Цвік подав до місцевої влади клопотання, засвідчене близько 600 підписами, не робити цього. Комуністи відреагували миттєво, наказавши віруючим особисто засвідчити підписи протягом трьох днів, наперед знаючи про неможливість реалізації

даної процедури. Вже перші викликані до міліції особи, підписи яких знаходилися на проханні залишити синагогу у користуванні віруючих, були змушені підтвердити припущення влади щодо завищеної кількості відвідувачів синагоги [139, арк. 90].

У кількох районних центрах Вінницької округи існувало до десяти синагог в кожному, проте з них лише невелика кількість офіційно перебувала в користуванні релігійних громад. Представники державних установ часто не могли знайти уповноважених незареєстрованих общин, які не бажали сплачувати страхові внески та витратити кошти на потреби, пов'язані з реєстрацією. У подібних випадках єврейські культові споруди влада закривала без особливого клопоту, посилаючись на відсутність віруючих [181, с. 113].

НКВС до численних РВК надсилав з грифом «Цілком таємно» спеціальні інструкції, що вміщували перелік вказівок та методів, які мали стати у нагоді працівникам державних органів при закритті культових будівель. Так, 18 листопада 1929 р. до голови Немирівського РВК з приводу підготовки закриття в місті німецької лютеранської кірхи надійшов лист: «Треба домовитися з райадмінвідділом щодо збору, згідно адміністративних положень, необхідного матеріалу з приводу невиконання громадою пунктів договору, недостатньої кількості членів у її складі та утримання культової споруди в неналежному технічному стані. Тоді можна буде поставити питання щодо закриття молитовні, зібрати збори і запропонувати останнім зробити ремонт» [19, арк. 7].

Процес ліквідації культових споруд ініціювався РВК, комісіями ОВК (згодом обласних виконавчих комітетів) зі справ культів, які отримували план згори. Ці комісії бажали діяти через інші заклади – житлові товариства, санітарні та пожежні служби, органи фінансового контролю. Інспекції, які вони направляли, під час перевірки фіксували бруд, шум, виявляли значну кількість пошкоджень, для усунення яких у громади бракувало коштів. Потім звіти інспекторів слугували приводом для припинення орендного договору з громадою [265, с. 34]. Адже згідно 371 артикулу (увага 2) Адміністративного

кодексу УСРР релігійна громада в разі перебування культової споруди у незадовільному технічному стані змушена була припинити нею користуватися.

Технічний огляд культової споруди міг відбуватися під час богослужіння, що викликало невдоволення віруючих [11, арк. 17]. Під час обстеження синагоги міста Іванків на Київщині, яке відбулося наприкінці 1931 р., члени комісії склали висновок: «Будинок із соснових брусів на дубових підвалинах та стовпах, збудований близько 40 років тому. Основні стовпи зі східного боку підгнили, вони потребують негайної заміни, підсипка землі під підлогою теж осунулася в великій залі. На другому поверсі, в залі жіночої молитовні, потрібна перекладка груби та поладження оцинкування. Такий стан будинку є небезпечним, коли не зробити капітального ремонту. З метою уникнення катастрофи, яка може статися під час перебування в ньому віруючих, комісія до проведення ремонту не дозволяє користуватися цим будинком» [11, арк. 21].

Сумнівів не викликало те, що вимоги влади провести ремонт культової споруди були лише приводом для обмеження віруючих у праві задовольняти духовні потреби. Про це свідчить, хоча б лист від уповноважених іудейських громад Дніпропетровська, надісланий 8 червня 1932 р. на ім'я очільника ВУЦВК Г. Петровського, про масове закриття синагог у місті: «Після закриття найбільших синагог, із сорока існуючих у Дніпропетровську залишилося тільки 12, причому менш важливих, місцева влада в останній час розпочала здійснювати заходи й щодо інших, кінцевою метою яких мало бути їх закриття. Так, 27 березня громадам шести молитовних будинків було оприлюднено вимогу здійснити ремонт на суму для кожної окремо від 25 до 30 тис. крб. Вимоги щодо ремонту мають шаблонний характер, майже до всіх вони спільні, начебто всі будівлі однаково зношувалися, незважаючи на те, що будувалися і ремонтувалися в різний час. Ремонт за вказаною вимогою мав закінчитися до 12 квітня, тобто протягом двох тижнів, – і це в розпал будівничого сезону, коли існує великий дефіцит матеріалів, необхідних для його здійснення» [9, арк. 45].

У списках технічних оглядів містилося забагато пунктів щодо ремонту будівель. Члени общини під тиском місцевих органів влади змушені були

скликати збори, на яких приймалося рішення щодо припинення діяльності релігійної громади в культовій споруді за браком коштів, необхідних як для проведення ремонту, так і для інших витрат, пов'язаних із її діяльністю. До тексту протоколу, що складався на подібних зборах, зазвичай вставлялися специфічні пронизані більшовицькою апологетикою вислови, завданням яких було ідеологічно підкріпити та виправдати ухвалене рішення. У протоколі від 1 листопада 1929 р. загальних зборів релігійної общини польських католиків, що діяла при Салівінській цукроварні, зазначалося: «Заслухавши питання подальшого утримання помешкання костьолу та існування общини, остання, беручи до уваги недоцільність проведення ремонту помешкання за кошти общини, яка мало користується костьолом, велику роль культурно-національного будівництва з боку радвлади для польського населення, негативний вплив релігії взагалі на культурне будівництво та зокрема на культроботу серед поляків на цукроварні, постановила вважати релігійну громаду розпущеною та помешкання костьолу переданим у розпорядження клубу Салівінківської цукроварні для потреб культурного обслуговування працівників» [18, арк. 7]. Тринадцятого вересня 1931 р., згідно з рішенням бюро партійного комітету Житомира, міською радою було винесено постанову про припинення функціонування старообрядницької релігійної громади в будівлі, що знаходилася на території хлібозаводу. Пояснювалося це тим, що її «діяльність заважала злагодженості виробничих процесів та гальмувала подальший розвиток підприємства» [10, арк. 48]. Таким чином, органи місцевої влади могли без особливих перешкод ліквідувати релігійну громаду, яка задовольняла духовні потреби в культовій споруді, що розташовувалася на території націоналізованого підприємства.

Цікавий випадок трапився влітку 1931 р. в селі Романові Дзержинського району на Житомирщині, де від удару блискавки згорів дах костьолу та частково постраждали стіни будівлі. Незважаючи на те, що релігійна громада від імені шести тисяч віруючих кілька разів зверталася до РВК з проханням отримати дозвіл відновити храм, позитивної відповіді представники влади

не спромоглися надати [8, арк. 71]. Висновок створеної для перевірки інциденту комісії був невтішним та кардинально відрізнявся від інформації, яку надавали члени общини: «З костюлу залишилися лише стіни, та й ті пошкоджені на 30%, решта згоріла повністю. Стіни, які залишилися, дали тріщини, використані бути не можуть і підлягають зносу». На підставі вищезазначеного РВК заборонив проведення богослужінь у постраждалому костюлі [8, арк. 68]. Всі отримані релігійною громадою страхові кошти, згідно «Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релгромад та служників культу» від 2 січня 1930 р., мали бути використаними для задоволення культурно-освітніх чи культурно-побутових потреб села [195, с. 17]. Мотивуючись цим, РВК прийняв постанову зруйнувати храм, а на його фундаменті звести семирічну польську школу [8, арк. 68].

Улюбленим засобом закриття культових споруд та ліквідації релігійних громад для радянської влади були різноманітні податки, страховки та земельні ренти. Оскільки до релігійних общин було таке ж ставлення, що й до приватних підприємств, на них накладалися значно вищі податки ніж на державні заклади. Більш того, досить часто вводилися обмеження в терміни сплати, які скорочувалися до мінімуму. Представники влади намагалися ускладнити збір коштів, використовуючи залякування, покарання та заборони. Затримка оплати на кілька днів могла призвести до закриття культової будівлі. Сума, яка стягувалася з культового приміщення, не була сталою та повсякчас зростала [392, с. 96]. Так, у Бердичеві 1931 р. на єврейську релігійну громаду, яка діяла при Качанівському молитовному будинку, місцевий фінансовий інспектор наклав податок у розмірі 340 крб., що на 260 крб. перевищувало суму, яку громада сплачувала протягом попередніх років [6, арк. 35]. Десятого квітня 1929 р. НКФ СРСР видав обіжника за № 398, згідно якого церкви, синагоги та інші молитовні будинки, передані в безкоштовне користування релігійних громад, підлягали обкладанню місцевим податком не лише в містах, як було до цього, але і в сільській місцевості [77, арк. 96]. Закриття храмів за несплати

податків у трактуванні радянської влади не мало нічого спільного з переслідуванням релігії, оскільки це торкалося виключно фінансового питання [392, с. 96].

Німецькі баптисти села Нейзац Тілігуло-Березанського району Одеської округи, в яких відбирали культову споруду, аби позбутися фінансового тягаря, у листі до РВК виправдовувалися: «Ми нічого не маємо проти зайняття цього дому сільбудом або будь-яким іншим культурним закладом, переконливо прохаємо Вас достроково розірвати з нами договір на вказану будівлю. Крім того, ми прохаємо Вас, повернути різницю суми з цього моменту, коли ми віддали наше приміщення, оскільки ми не хочемо за нього нести матеріальну відповідальність. Вказуємо, що дім знаходиться в належному технічному стані, доведенням чого є довідка комісії» [20, арк. 11].

Позбавляючи релігійну громаду права на користування культовою спорудою, місцева влада для того, аби пом'якшити викликану виконанням даного рішення конфліктну ситуацію, пропонувала віруючим продовжувати задовольняти свої духовні запити в інших богослужбових приміщеннях. У міжвідомчому листі адміністративного відділу Кам'янець-Подільського ОКВ до НКВС, надісланого 18 травня 1930 р. з приводу закриття єврейської синагоги Шнайдереше-Шіль та передачі її приміщення культурно-освітній установі «Кіно для кустарів», зазначалося: «Попри те що релігійну громаду змушено було залишити синагогу, її члени матимуть змогу задовольняти свої релігійні потреби в інших 28 синагогах даної місцевості, до того ж на таку кількість молитовних будинків припадало близько 35 віруючих, тоді як в одну синагогу могло вміститися аж 300-400 чоловік» [12, арк. 68]. Слід, однак, визнати формальність цієї процедури, яка проводилася з метою виконання всіх законодавчих приписів, необхідних для вилучення культової будівлі з користування громади.

Насправді все не було так досконало, як хотіли показати працівники державних установ. У скаргах на дії місцевих органів влади, що надсилалися віруючими до ВУЦВК, можна віднайти протилежне. Уповноважені іудейської

громади у місті Сталіно, яка мала припинити свою діяльність, нарікали на те, що найближча діюча синагога знаходилася аж у Маріуполі [2, арк. 84]. Подібні негаразди спіткали єврейських віруючих одного з віддалених районів Дніпропетровська, в якому із дванадцяти синагог не залишилося жодної діючої [9, арк. 46]. У таких випадках іудеї потрапляли в патову ситуацію. Для того щоб відвідати синагогу в суботу, вони мали порушити одну із заповідей дотримання шабату, яка забороняла віруючим цього дня пересуватися на відстань, більшу за один кілометр [365, с. 171].

Партійне керівництво приділяло справам закриття культових споруд «великого політичного значення». Тому масовий процес закриття культових споруд як на території СРСР у цілому, так і в межах УСРР широко висвітлювався в пресі. Зокрема, замітка про «передачу для культурних потреб трудящих» двох синагог Кременчука вміщувалася у, здавалося б, далекому від політики першому номері за 1929 р. «Записок наукового краєзнавчого товариства «Кременчуччина» [221, с. 52].

Органи влади особливо уважно і обережно ставилися до кожної справи та слідкували за правильним оформленням матеріалів для закриття молитовень. НКВС неодноразово застерігав місцеву владу, щоб та розглядала закриття молитовних будинків «як результат проведення виховної і культурно-освітньої роботи серед населення, а не як спосіб на придбання помешкання». НКВС УСРР випрацював навіть спеціальний «Зразок висновку про закриття молитовного будинку». Незважаючи на це, на місцях постійно траплялися випадки самовільного закриття молитовних будинків головами селищних рад або районної адміністрації без дотримання належного оформлення справ. Обіжник № 50 ВУЦВК від 17 лютого 1931 р. застерігав органи місцевої влади, що вони не мають права брати участь у обговоренні питання про закриття молитовень на загальних громадських зборах, збирати підписи на відповідних заявах і тим більше вживати будь-яких адміністративних заходів для впливу на громадян [410, с. 907].

Незважаючи на це, віруючі продовжували потерпати від дій влади. З районів до центру надходила велика кількість скарг із приводу незаконних передач церковних сторожок, які знаходилися на правах оренди в користуванні релігійних громад, приватним особам; заборони проведення богослужінь серед тижня; взяття на облік лише тих священнослужителів, які погоджувалися придбати облігації [13, арк. 7].

Тож діяльність релігійних громад, які ще продовжували зберігати право на користування спеціально обладнаними для проведення богослужбових обрядів приміщеннями, всіляко обмежувалася. Так, релігійна община німців-лютеран колонії Рибальськ Карл-Марксівського району протягом літа 1931 р. скаржилася на те, що у її користуванні знаходилася лише частина культової споруди, оскільки одне з приміщень храму почав займати місцевий учитель. Незважаючи на це, податки з релігійної громади продовжували стягуватися у повному обсязі [9, арк. 60].

Радянська влада позбавляла релігійні громади не лише споруд для здійснення богослужінь, але й будь-яких інших будівель, пов'язаних з виконанням релігійних приписів. Улітку 1930 р. за вказівками адміністративного управління про перевірку мікв та наказу їх закриття адміністративним відділом Бердичівського ОВК в місті було виявлено приміщення для ритуального омовіння, що знаходилося при лазні, яку утримувала іудейська релігійна громада. А вже згодом, на підставі складеного працівниками окружного відділу охорони здоров'я акту, міква припинила функціонування [3, арк 3]. З метою пояснення рішення влади щодо закриття мікви в Кременчуці місцева газета подала інформацію про антисанітарні умови, в яких та знаходилася, що потенційно могло нібито сприяти розповсюдженню інфекційних хвороб. Газета повідомляла, що в особливо незадовільному стані перебував жіночий відділ мікви [209, с. 3].

Подібна доля спіткала обрядову омивальню на київському Єврейському кладовищі. Будинок, у якому провадилося ритуальне омовіння мерців представниками іудейської общини, належав поховальному відділу управи

впорядкування й на обліку у відділі культів не перебував. З огляду на це, членам громади було заборонено використовувати споруду для будь-яких цілей [3, арк. 67].

Під час індустріалізації на межі 20 – 30-х рр. ХХ ст. розгорнулася нова кампанія зі зняття церковних і костьольних дзвонів, що стала першим кроком на шляху до ліквідації релігійних громад, культові споруди яких іще не було зачинено. Її проведення мало багато спільного з вилученням церковних цінностей 1922 р. [318, с. 236]. Дії влади було законодавчо підкріплено «Положенням про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад...» та регулювалося дев'яною першою статтею цього правового документу [195, с. 21]. Так, було знято дзвони з Михайлівського й Олександрівського костьолів у Києві. У грудні 1930 р. Київська крайова інспектура охорони пам'яток звернулася до НКО з листом про необхідність збереження хоча б історико-мистецьких дзвонів церков, костьолів і храмів Києва, але він не знайшов відповідного реагування [318 с. 236]. Того ж року напередодні іудейської Паски радянська влада закликала єврейських робітників узяти участь у черговій антирелігійній кампанії. Її суть полягала у вилученні з синагог дорогоцінних речей культового вжитку. «Боже утилля», як було глузливо названо предмети культового призначення, мало забезпечити фінансування індустріалізації та колективізації [223, с. 109].

Діяльність релігійних громад, пов'язана з виконанням спеціальних обрядів, теж усіляко піддавалася утискам із боку влади. Німецькі лютерани, які мешкали на території АМСРР і досягли 18 років, для того щоб над ними було здійснено конфірмацію, надсилали заяви до секції культів Секретаріату ЦВК АМСРР із проханням надати дозвіл підготуватися до обряду. З огляду на те що представники влади мали вказівки, які торкалися можливості підготовки до конфірмації виключно групою в складі 3 неповнолітніх осіб, ними було надіслано листа до Секретаріату Президії ВУЦВК з проханням вирішити дану проблему. Як бачимо, під час розгляду того чи іншого питання в релігійній сфері віруючим часто заважали бюрократичні перепони [5, арк. 33].

Доходило навіть до того, що адміністративний відділ Київського ОВК звертався до НКВС із проханням пояснити, чи буде правильним надати дозвіл одній із єврейських релігійних громад випікати мацу на свято Паски без стягнення податку, в тому разі якщо згадана обрядова випічка реалізовуватиметься за собівартістю без жодних надлишків [3, арк. 95]. А вже 23 листопада 1929 р. НКВС у циркулярі до всіх адміністративних відділів ОВК пояснював, що продаж речей, які використовуються віруючими при виконанні релігійних обрядів у культовому приміщенні, від промислового податку не звільняється [77, арк. 122]. Вже значно пізніше, у лютому 1937 р., іудеї Дніпропетровська не могли скористатися наданим їм дозволом випекти мацу, оскільки наказом РНК СРСР від 26 березня 1936 р. кустарям та ремісникам заборонялося використовувати найману працю, тоді як для приготування потрібної для громади кількості маці на території пекарні необхідним було застосування додаткових робочих рук [164, арк. 5].

На початок 1930-х рр. було зачинено більше половини костьолів. Негативне ставлення до антирелігійної пропаганди, наступу на рідну віру породило у польського населення явище таємного духовного життя. Польське населення прикордонних із Польщею районів УСРР почало брати участь у релігійних службах і урочистостях, люди підходили на лінію кордону і разом із поляками виконували релігійні обряди [308, с. 67]. Протягом 1935 – 1936 рр. сталінське керівництво вирішило завдати католицькій церкві останнього, смертельного удару. З цією метою було ухвалено рішення перетворити всі католицькі храми у культурні установи й організувати самоліквідацію католицьких громад. Місцеві органи влади «влаштовували» збір підписів жителів, які начебто бажали закриття костьолів. Протягом цього періоду розпочалося стрімке скорочення функціонуючих костьолів. Так, якщо у Вінницькій області на початок 1935 р. діяло 77 костьолів, то вже у грудні цього ж року лише 37. У донесеннях НКВС від 13 липня 1936 р. вже повідомлялося, що «на території області регулярно діючих костьолів немає, а тільки 8 каплиць, які час від часу використовуються віруючими» [382, с. 525]. На цій підставі

1936 р. німецьку громаду Миколаєва було позбавлено католицької церкви. Як наслідок, община розпалася, цінності храму було пограбовано, культові скульптури розбито, а їх залишки викинуто на звалище [286, с. 13].

На 1936 р. із 12380 культових споруд різних релігійних напрямків, які функціонували в Україні до 1917 р., офіційно продовжувало діяти 4487, фактично ж лише 1116 або 9% від їх дореволюційної кількості [161, арк. 3]. Так, у Тирасполі 1936 р. намагалися закрити останню з 8 ще не так давно функціонуючих синагог [162, арк. 76 зв.]. У 42 із 72 районів Одеської області було ліквідовано всі молитовні будинки [169, арк. 26]. Наведені факти не викликають подиву, адже масове закриття культових споруд розпочалося ще з кінця 1920-х рр. і тривало протягом усього наступного десятиріччя. Впродовж лише одного 1931 р. на території України було закрито 112 синагог, не кажучи вже про культові споруди інших конфесій [406, с. 263]. На 1 травня 1937 р. в Київській області все ще продовжувало офіційно діяти 29 синагог та 5 костьолів. У Вінницькій області функціонувало 185 синагог, але вже не було жодного діючого костьолу. На обліку все ще знаходилася група німецьких баптистів у складі 21 чол. та лютеран – із 11 осіб. До релігійного активу області органами влади було віднесено 1450 старообрядців, 2450 католиків та 12150 іудеїв [129, арк. 2].

Тому не викликає особливого подиву той факт, що найбільша кількість прохань віруючих щодо повернення в користування відібраних молитовних будинків надходила до Комісії у справах культів у Москві саме з України [169, арк. 28]. Аналіз надісланих віруючими протягом 1936 р. скарг із приводу закриття культових споруд показав, що у 38,7% випадків цю процедуру було здійснено в правових межах, у 23% звернень комісія все ж визнала безпідставне позбавлення релігійних громад молитовних будівель [166, арк. 101].

На початку 1937 р. іудейська громада міста Хмільника Вінницької області скаржилася: «Нас є біля 500 віруючих старих, які не мають де проводити наше богослужіння, тому що у нас забрали всі синагоги (останню синагогу забрано 13 листопада 1936 р.). Хоча нам на заміну цієї синагоги було надано

молитовний дім, але приміщення дуже старе, навіть увійти небезпечно, тому прохаємо вас повернути забрану синагогу, беручи до уваги, що ми сплачуємо всі податки. Цю синагогу відібрано під гуртожиток для міліціонерів, але там розміщується лише 8 осіб» [163, арк. 272].

У Москві відверто непокоїлися надміру упередженим ставленням українських комуністів до релігійних організацій. Було запропоновано в подальшому накласти заборону на ліквідацію останньої церкви, синагоги чи будь-якої іншої культової споруди в районі або місті, де переважало віруюче населення [165, арк. 15].

Великій кількості закритих культових споруд місцеві органи влади часто не могли дати раду. Тому з поглибленням колективного способу ведення сільського господарства їх розпочали використовувати в якості сховищ, зокрема, для зберігання зерна. Тисяча дев'ятсот тридцять шостого року з 38 закритих культових будівель полінаціонального Кам'янця-Подільського, третину спіткала саме така доля. Подібна практика частково засуджувалася комуністами, оскільки культову споруду в цьому випадку не переобладнували у просвітницький заклад, а її зовнішній вигляд не зазнавав змін [161, арк. 28].

Масове закриття культових споруд збільшило кількість нелегальних молитовних зібрань. Із 48 синагог Одеси залишилася лише одна, біля якої під час осінніх єврейських свят утворювався чималий натовп. До того ж, у місті збиралося більш ніж 40 нелегальних міньянів. Незважаючи на штрафи, що міліція накладала на власників квартир, де проходили богослужіння, подібні адміністративні заходи не викорінили практику скликання молитовних зборів у помешканнях віруючих [168, арк. 3]. У середині 1930-х рр. на території АМСРР без особливого опору з боку релігійно активної частини німецького населення було закрито останні 8 кірх, що там діяли. Після цього віруючі продовжили влаштовувати богослужбові зібрання в домішках членів громад [167, арк. 120 зв.].

Масова ліквідація національних релігійних громад упродовж 1930-х рр. супроводжувалася жорстокими заходами влади щодо духовенства та активних віруючих.

На II Всесоюзному з'їзді СБ у червні 1929 р., О. Ярославський доповідав, що церковні організації проводять замасковану під релігійні гасла контрреволюційну політичну роботу. Як він запевняв, релігійники намагалися зірвати будівництво колгоспів і перехід на багатопілля, завадити розповсюдженню позик та зведенню шкіл. Промова, що була одним із прикладів численних закликів до мобілізації населення країни на боротьбу з релігією, стала сигналом для застосування каральних заходів проти духовенства і віруючих.

Чи не найбільший наступ радянська влада повела на католицьку церкву, яка стояла на захисті традиційних цінностей не лише польського, але й частини німецького населення України. У якості особливо небезпечних антиколгоспних і антирадянських настроїв, посяяних католицькою церквою, було розцінено й позицію деяких польських селищних рад, керівники яких заявляли: «Ми, в першу чергу, поляки, це наша сільська рада, і це нам вирішувати, хто у нас куркуль і чи є він у нас взагалі» [423, с. 18].

Більшовики закликали провести «чистку» серед активістів та членів сільських рад, позбавити повноважень тих, хто був пов'язаним із діяльністю релігійних громад [461, с. 280]. Більшовиків особливо непокоїла ідея національної єдності поляків, яку проповідувало католицьке духовенство, на той час коли комуністи не зупинялися твердити про класову солідарність [422, с. 286].

Як можна побачити, з початку 1930-х рр. набрала обертів тенденція штучного нагнітання антикатолицьких пристрастей, унаслідок чого збільшилася кількість випадків застосування репресивних заходів відносно духовенства та віруючих [239, с. 21]. Арешти ксьондзів набули масового характеру. Лише протягом 1930 р. ДПУ заарештувало 49 священників, причому деяких повторно. З України римо-католицьких священнослужителів почали

висилати на схід та північ СРСР. Радянське керівництво та партійні ватажки всіх рангів звітували про успіхи у боротьбі з Римо-католицькою церквою. Тисяча дев'ятсот тридцять третього року в Житомирській єпархії нараховувалося лише 17 ксьондзів, а в Кам'янецькій – 13 [422, с. 287].

Влада намагалася організувати показові судові процеси над священиками, які обслуговували польське та німецьке населення. Однак, за відсутності належної підготовки цей метод антирелігійної пропаганди не став дієвим. Так, суд над священиком Мокельке відбувся далеко від місця його пастирської діяльності, тож люди, які його знали особисто, не змогли потрапити на засідання [130, арк. 1].

У середині 1931 р., з початком збору врожаю, розпочалася хлібозаготівня кампанія. Радянські органи фактично почали проводити «викачку» хліба. Німецькі селяни Одещини ховали зерно, продавали майно та втікали до міста. Захисниками інтересів німецького населення регіону були представники 27 лютеранських церков та 35 католицьких костьолів. Настоятель Стразбурського костьолу в проповіді говорив віруючим: «Колгоспники не коять гріха, коли будь-якими засобами готують собі запаси на зиму, оскільки цього року внаслідок хлібозаготівлі заберуть усе».

Влада відповідала масовими репресіями. Існувала розповсюджена практика розпізнавати в керівниках так званих контрреволюційних угруповань служителів культу, що користувалися авторитетом серед колоністів. ОДПУ надсилало на місця директиви: «Розпочати вивчення всіх релігійних організацій нацменшин. Особливу увагу звернути на релігійні організації лютеран, менонітів». За «антирадянську агітацію» карали помітних представників німецького духовенства: арештували пастора Коха, депортували пастора Зейба. Було знищено баптистський центр і вислано до північних регіонів СРСР усіх проповідників [437, с. 28, 47]. Влада інкримінувала лютеранським пасторам організацію антиколгоспних виступів, як це трапилося з пастором Фельдом, який очолив селянське повстання німців у Люксембурзькому районі Донецької області [271, с. 104].

Згідно з довідкою відділення НКВС Високопільського району, «за контрреволюційну діяльність» протягом 1930 – 1935 рр. було репресовано пастора лютеранської парафії села Високопілья Баумана й 4 підпорядкованих йому церковних старост, католицького ксьондза Балізера, у справі якого 3 чол. було засуджено до 13 років ув'язнення, та 9 менонітських проповідників [436, с. 73-74]. У Молочанському районі за 1930 – 1932 рр. зі 150 менонітських проповідників було репресовано понад 110. Припинив існування Всесоюзний комітет менонітів із церковних справ, який діяв на території району, його членів розкуркулили, голова Едінгер змушений був утекти, а секретаря Мартенса заслали до Сибіру [264, с. 152].

Саме з метою остаточного подолання протидії селянства України заходам радянської адміністрації й було організовано штучний голодомор початку 1930-х рр. Звісно, що за цих обставин будь-яку іноземну допомогу голодуючим із-за кордону влада сприймала не як гуманітарну акцію, а, навпаки, як безпідставне й зацікавлене втручання чужоземних ворожих сил у внутрішні справи «країни соціалізму». Відповідати за одержання закордонної допомоги довелося тим, кому її було адресовано [413, с. 326]. Ще з кінця 1920-х рр. влада почала таврувала іудеїв, які отримували іноземну матеріальну допомогу. За її вказівкою у великих містах для участі у масових протестах проти вказаного явища було мобілізовано єврейську громадськість. Приводом до штучної активізації єврейського населення напередодні Паски 1929 р. став факт отримання релігійними громадами для виготовлення маці великої кількості закордонного борошна [443, с. 21]. Звідкіля б не надходила допомога – від державних структур чи громадських об'єднань – реакція радянської влади була незмінною – це «антирадянська провокація». У доповідній записці ДПУ «Про гітлерівську допомогу» відзначалося: «З моменту приходу до влади Гітлера значно активізується фашистська діяльність німецьких націоналістичних організацій та консульств на Україні, які широко використовують лютеранське та католицьке духовенство, церковний актив» [301, с. 56]. Так, підраховуючи валюту, що надійшла з-за кордону

для порятунку голодуючих, голова ДПУ УСРР В. Балицький водночас доповідав 22 травня 1934 р. ЦК КП(б)У про боротьбу з цим явищем: «Арештовано поки що 85 чоловік, переважно пасторів, сектантських проповідників, кістерів, осіб із церковного активу, куркулів. Заплановано до арешту ще біля 60 чоловік» [127, арк. 23].

Черговий сплеск репресій щодо римо-католицького духовенства України припадає на 1935 р. Цього разу особливої уваги зазнали німецькі патери. На остаточну зміну ставлення влади до німців України вплинуло загострення відносин СРСР з Німеччиною [413, с. 327].

У Карл-Лібкнехтівському районі Одеської області у травні 1935 р. відбулося відкрите виїзне засідання обласного суду в справі «групи німців-ксьондзів» у складі прелатів Крушинського, Гофмана, Таубергера, настоятеля католицької церкви в Зельці – Лорана [435, с. 364-365]. Влада організувала прихід під стіни суду делегації колгоспників, які вимахуючи прапорами, вимагали винесення суворого вироку священикам [128, арк. 50]. Тисяча дев'ятсот тридцять п'ятого року на адресу С. Косіора та П. Постишева НКВС надіслав листа, де відзначалося: «Маючи безпосередній зв'язок із закордонними фашистськими центрами і отримуючи від останніх під виглядом «матеріальної підтримки» грошові субсидії на контрреволюційну роботу, ця група під керівництвом прелата Крушинського проводила роботу з організації масових звернень німцеселення до фашистських центрів із проханням про «допомогу», причому за кордон направлялися провокаційні листи. Група пропагувала серед німцеселення ідеї фашизму, вербувала агентуру в німколоніях і т. ін. Враховуючи, що прелат Крушинський, який очолив групу, має 67 років та Лоран – настоятель німецької католицької церкви в селі Зельці має 63 роки, вважаємо доцільним засудити їх до 10 років концтабору, але беручи до уваги їх похилий вік, замінити засланням до Казахстану на той же термін. Щодо останніх трьох обвинувачених – Таубергера, Комира й Гофмана – настоятелів німецьких католицьких церков у Карл-Лібкнехтівському районі – засудити їх до 10 років концтабору кожного» [440, с. 103]. Протягом 1930-

1936 рр. у тюрмах і таборах опинилися майже всі католицькі патери німецьких колоній півдня України [411, с. 350]. Характерною рисою судових процесів 1930-х рр. над римо-католицькими священиками української частини Тираспільської дієцезії було одночасне притягнення до кримінальної відповідальності багатьох (до кількох десятків) їхніх парафіян, серед яких зустрічалися не тільки німецькі колоністи, але й особи польського походження [413, с. 327]. На судовому засіданні Одеського обласного суду у справі римо-католицького духовенства Одещини, яке відбулося 21 лютого 1936 р., крім священиків, у протизаконній діяльності обвинувачувалися ще й жінки, що формували костьольний актив. Полячку М. Воєводську було притягнуто до відповідальності за нелегальне релігійне навчання дітей, а П.-А. Меєр – за отримання від італійського консула коштів для патера Рейхтера [174, с. 307].

Викорінення з колоній духовних наставників призвело до остаточного занепаду релігійності німців України і стало складовою частиною цілеспрямованого згортання будь-яких інших форм їх національного життя [360, с. 314].

Із прикордонних районів України у східні області Росії та до Казахстану як «ненадійний контрреволюційний елемент» було депортовано сотні поляків. При цьому органи НКВС склали спеціальні довідки, до яких записували прізвища активних віруючих, тих, хто висловлював обурення або ставав на захист репресованих священиків, чинив опір при закритті або руйнуванні костьолів. Восени 1935 р. з Мархлевського району Київської області було переселено 350 родин, серед них 51 родину так званих «костьольних активістів» [423, с. 20].

Конституція СРСР 1936 р. разом із свободою антирелігійної пропаганди декларувала і свободу відправи релігійного культу [351, с. 309]. У селі Суховоля Володарського району Київської області колгоспник Л. Батке з приводу нової конституції висловлювався так: «Радянська влада повернулася лицем до старого, вже відкриваються молитовні будинки, священикам

повертають виборчі права, люди кінець кінцем повернуться до старого, бо останній час діти почали рости дикунами, нітрохи не вірять у Бога» [204, с. 79].

Насправді ж влада намагалася зробити все, щоб віруючі не змогли скористатися наданою свободою. Хвиля репресій 1937-1938 рр. наклалася на загальну кампанію Й. Сталіна і його режиму, яка повинна була покінчити з групами соціально «чужих» елементів – усіма тими, хто не вписувався в концепцію майбутнього соціалістичного суспільства. Операцію проти цих «ворогів» було пов'язано з проголошенням радянської конституції, яка підносила досягнення соціалізму, та з виборчою кампанією до Верховної ради, що мала підтвердити цю перемогу на виборчих дільницях [378, с. 111].

Включення «церковників» і «сектантів» до кола «активних антирадянських елементів», які підлягали викоріненню в перебігу наміченої влітку 1937 р. «куркульської» операції за наказом НКВС СРСР № 00447, розглядалось як один із радикальних засобів розв'язання суперечностей, що визріли в конструйованому більшовиками суспільстві. [415, с. 215]. Значну частину католицького населення та духовенства, яке ще продовжувало залишатися на волі, було репресовано протягом 1937 – 1938 рр. у рамках національних операцій – «польської» (наказ № 00485) та «німецької» (наказ № 00439). Приводом для їх проведення стала промова Й. Сталіна про те, що «національна приналежність може стати джерелом зради». Суть цих операцій виявлялася в боротьбі з нібито існуючими на території СРСР диверсійно-терористичними та повстанськими національними організаціями [362, с. 303]. Таким чином, розповсюджені серед жителів східної Волині чутки про виявлення віруючих під час Всесоюзного перепису населення 1937 р. з метою їх подальшого фізичного знищення несли в собі певне раціональне зерно [204, с. 95].

Протягом 1937 р. було репресовано 16225 німців. Усі політичні мотиви висунутих німцям обвинувачень поділялися на кілька пунктів, серед яких був «за приналежність до церковних та сектантських кіл». За цією ознакою у вказаний проміжок часу представників німецької етноспільноти піддавали репресіям виключно в Одеській області [384, с. 57]. У звіті про релігійний рух

в Україні за 1937 р. відзначалося позбавлення релігійної та контрреволюційної роботи церковників у 20 районах Одеської області, причому в Єлонецькому районі мала місце відкрита агітації щодо повернення кірх віруючим [129, арк. 9].

Нелегальні релігійні утворення продовжували слугувати підтримці зв'язків між позбавленими культових споруд та духовенства віруючими [457, с. 197]. Саме тому особливу увагу влада звертала на діяльність відособлених релігійних громад серед німецького та польського населення. Замкненість сектантських угруповань та релігійних гуртків, які за відсутності духовенства були чи не єдиною колективною формою релігійного життя, давала можливість владі повісити на них ярлик шпигунських організацій. У Спартаківському районі Донецької області німецька конгрегація абендліхтерів влаштовувала вечорами зібрання, під час яких члени секти слухали радіопередачі, що транслювалися з Берліна. Владі цього було вже досить аби назвати членів громади «відданими агентами Гестапо». Більш того, на Хортиці та в інших районах з менонітським населенням комуністів турбувало існування розгалуженої мережі «шпигунських зграй» [321, с. 88]. У вересні 1937 р. в Житомирі було викрито «шпигунську організацію», до складу якої входили члени німецької та української громад баптистів, останню з яких від 1925 р. очолював «польський розвідник» Шевчук [217, с. 3].

Приналежність до громади ружинців або тирціанів, що характеризувалися як «таємні антирадянські та контрреволюційні організації», протягом 1937-1939 рр. каралася смертельним вироком [457, с. 197]. Звинувачення в участі в цих гуртках було оголошено заарештованим у новорічну ніч 1938 р. кільком колгоспникам села Суржинці що на Поділлі [297, с. 63]. В кінці 1937 р. у Вінниці за перебування в «контрреволюційній польській націоналістичній організації «Жива Роза» було розстріляно П. Ільницьку [457, с. 217].

Стало помітно, що віруючим, приводом для арешту яких була їх активна участь у діяльності релігійних громад, висувались обвинувачення, насамперед, політичного характеру [415, с. 218]. Як було сказано в обвинувальному

висновку на терціанів із села Маніковці на Поділлі, агент «польських розвідних органів, член «Повстанської Організації Військової» ксьондз С. Ганський створив цю контрреволюційну групу ще 1920 р. під виглядом релігійної секти терціани». На твердження силових структур, організація мала завдання об'єднувати навколо себе осіб, невдоволених радянською владою. ПОВ нібито намагалася підготувати з них кадри для контрреволюційної повстанської боротьби на випадок війни Польщі з СРСР [392, с. 176].

Нерідко слідство розпочиналося після того, коли з'являвся наклеп на віруючого, адже для відстеження так званих контрреволюціонерів влада використовувала широку мережу власних таємних агентів та інформаторів [457, с. 197]. Теоретично, кримінальна справа на віруючу особу мала б складатися з протоколу обшуку, анкети звинуваченого, кількох протоколів допиту та ін. Але практично за низького соціального статусу обвинуваченого і такому ж освітньому рівні вміст кримінальної справи був незначним. Наприклад, у кримінальній справі з обвинувачення прихожан католицького приходу села Гречани на Поділлі взагалі не було свідків [392, с. 179].

Під час Великого терору зазнало певних втрат і єврейське населення, не в останню чергу за свої релігійні переконання. Влітку 1937 р. на шпальтах газети «Безбожник» гостро обговорювався судовий процес над київським мойєлом Могилевичем, якому інкримінували смерть кількох дітей, спричинену наслідками недбалого обрізання [214, с. 2]. У лютому 1938 р. вдруге було заарештовано громадянина Й. Вербського, якого звинуватили в керівництві підпільною сіоністською організацією. Слідчі Первомайського районного відділу ДПУ Одеської області стверджували, що він і члени його організації займалися контрреволюційною діяльністю, спрямованою на дискредитацію радянської влади, через рабинів Х. Шапіро і Х. Колпака, були зв'язаними з підпільно-релігійною єврейською общиною, виступали проти закриття синагоги, проводили нелегальні релігійні збори. Незважаючи на абсурдність і повну недоведеність звинувачення, 23 березня 1938 р. Й. Вербського було засуджено, а за 12 днів – розстріляно [288, с. 15]. У травні 1938 р.

за звинуваченням у контрреволюційній діяльності було заарештовано колишнього рабина синагоги в місті Сталіно С. Кодкіна. В жовтні ж того року його було розстріляно за проведення антирадянської діяльності на користь англійської, румунської і польської розвідок [365, с. 172-173].

Розв'язана войовничими безвірниками війна змітала всіх: настоятелів церков, рядових священнослужителів та звичайних віруючих – католиків, протестантів, іудеїв. Ця антицерковна війна йшла поруч із війною антинаціональною, бо руйнували вони, кожна по-своєму, найглибші прояви людської душі – духовність, віру, народні традиції, найкращі надбання матеріальної та духовної культури народів [440, с.103].

Таким чином, із 1929 р. влада вдалася до масового закриття культових будівель, якими користувалися релігійні громади національних меншин України. Під час проведення цієї політики більшовики поклалися на силові структури, працівники яких ув'язнювали, депортували та фізично знищували віруючих.

* * *

У цілому особливості взаємовідносин релігійних громад національних меншин України та радянської влади у 20 – 30-і рр. ХХ ст. визначались, з одного боку, напрямком державної політики у релігійній сфері, з іншого – ставленням віруючих до владних інституцій.

Оскільки більшовики розглядали віруючих як опозиціонерів по відношенню до власних дій, то вивчення реакції носіїв релігійного світогляду на соціалістичну трансформацію звичного укладу життя для них було актуальним питанням. Особливого значення тут надавалося етноспільнотам, де необхідною була гнучка політика, яка б не призвела до загострення національного питання на релігійному ґрунті. Здійснені більшовиками спостереження підводили до висновку, що релігія, яка лежала

в основі традиціоналізму, й надалі відігравала ключову роль у повсякденному житті етнічного населення УСРР.

Релігійні переконання етнічного населення становили очевидну загрозу владі та підлягали витісненню зі свідомості людей. Тому весь напрямок роботи державних установ, покликаних під керівництвом найвищих партійних органів проводити відокремлення церкви від держави і налагоджувати взаємовідносини влади з тисячами віруючих різних національностей, перетворювався на інструмент антирелігійної роботи, яка стала невід'ємною складовою курсу на витіснення теїстично-ідеологічної альтернативи. Попри те що боротьба держави з конфесійними організаціями до яких входили релігійні громади етноспільнот України протягом 20-х рр. XX ст. загалом була несиловою, пропагандистські методи нерідко набували неприйнятних для гідності віруючих обрисів. Незабаром «фундаменталістські» підходи більшовиків почали визнаватися партійно-державною верхівкою єдино придатними у боротьбі з релігією. Поступову викристалізувалася позапринципова державно-партійна доктрина, яка мала засобами посиленого тиску поширювати атеїстичний світогляд.

З кінця 20-х рр. XX ст. влада вдалася до масового порушення прав віруючих на користування культовими спорудами. Підставами для закриття молитовних будівель ставали відмова релігійної громади від споруди через непосильну орендну плату, «ініціатива» населення, в основі якої лежав політичний тиск, «потреба» у приміщенні для культурно-просвітницьких цілей. Проте владі було важко повністю зруйнувати релігійні громади, насамперед, протестантських течій, які завдяки особливостям організаційної структури могли продовжувати функціонувати й надалі в разі їх офіційного розпуску, що підтверджується фактами нелегальних зібрань. Репресії відносно членів та духовенства релігійних громад етноспільнот України впродовж 1930-х рр. мали уніфікований характер. В основі карних справ, як правило, лежали звинувачення в антирадянській пропаганді та контрреволюційній агітації,

співпраці з іноземною розвідкою. Репресивні заходи проти віруючих стали крайньою формою боротьби влади з альтернативним, релігійним світоглядом.

ВИСНОВКИ

У дисертаційному дослідженні вперше в українській історіографії на основі широкого кола опублікованих та неопублікованих джерел, аналізу наукових здобутків вітчизняних і зарубіжних учених із сучасних методологічних позицій знайшло комплексне вирішення питання становища релігійних громад національних меншин України в контексті суспільно-політичних трансформацій 20 – 30-х рр. ХХ ст.

Населення України здавна було поліетнічним. Ще за перебування українських земель у складі Речі Посполитої тут знаходилося багато поляків та євреїв. Після приєднання України до Росії чисельність іноетнічного населення на її території постійно зростала, причому не лише за рахунок прибуття росіян, але й міграції німців, болгар та греків, які активно залучалися імперським урядом для освоєння причорноморських степів. Кожна названа етноспільнота мала низку притаманних тільки їй рис, до яких, крім мови і звичаїв, входили ще й релігійні уявлення та практики. Релігійні громади належно забезпечували передачу духовних надбань від одного покоління до іншого та сприяли непорушності традицій народів, які населяли Україну. Оскільки на рівні общини відбувався ідеологічний вплив на віруючого та виховання його в дусі відповідного віровчення, то саме релігійна громада була осердям у діяльності релігійних організацій. Незважаючи на те що влада в Росії мала ієрархічний централізований характер, а церква була державною, царизм намагався толерантно ставитися до релігійних поглядів представників етнічних меншин України, за умови що ті не порушували існуючих в імперії меж політичного та економічного життя. З метою встановлення певного контролю над іновірницькими релігійними організаціями влада все ж налагоджувала тісні зв'язки з національним духовенством, намагалася залучати його, подібно священикам православної церкви, до співпраці. Революція 1917 – 1921 рр., яка

закінчилася встановленням радянської влади в Україні, негативно позначилася на діяльності релігійних громад національних меншин, адже саме тоді чимало польських католицьких та німецьких протестантських священнослужителів, рятуючи власне життя, припинило виконання своїх обов'язків; значних втрат від погромів зазнало віруюче єврейське населення; серйозних збитків було нанесено культовим спорудам різних конфесій. Політичні ідеали більшовиків щодо витіснення релігії зі сфери суспільного буття чітко сформулював ще на початку ХХ ст. В. Ленін. У якості зразка для формування політики щодо релігії та церкви його прибічниками було використано теоретичні напрацювання К. Маркса та Ф. Енгельса. Видаючи декрет «Про відокремлення церкви від держави і школи від церкви», більшовицька влада лише підтвердила ті свободи, які після Лютневої революції 1917 р. уже фактично діяли. Конфесійні організації, до яких входили релігійні громади національних меншин України, було зрівняно у правах із православною церквою, на них розповсюджувалася дія спільних законів. Визнаючи релігію приватною справою кожного громадянина та формально долучаючись до поширених у світі передових демократичних принципів щодо відносин держави і церкви, одночасно радянська влада намагалася якомога краще прилаштувати законодавство в даній сфері до стратегічного завдання з конструювання атеїстичного суспільства. Відносини радянської влади з національними релігійними громадами регламентувалися великою кількістю правових актів, інструкцій до них, пояснень, розпоряджень і наказів, які у своєму змісті часто суперечили декларації свободи віросповідання. Державно-партійним апаратом було впроваджено ряд законів, завдяки яким встановлювався цілковитий контроль над релігійними формуваннями та створювався сприятливий ґрунт для їх поступового згасання. Законодавча база в релігійній царині позбавляла громади віруючих прав власності та нівелювала ієрархічну структуру конфесійних організацій. Духовенство законодавчо втратило ту роль, яку воно відігравало в релігійних общинах до прийняття декрету «Про відокремлення церкви від держави».

У центрі системи конфесійних організацій, до яких належали віруючі національних меншин, перебувала громада, ключовий характер якої для одних релігійних напрямків (зокрема, менонітів та іудеїв) визначався передусім віросповідними принципами, а для тих, які мали закорінену ступінчасту структуру (католиків, лютеран, старообрядців попівського напрямку), – специфікою радянського релігійного права. Слід зазначити, що протягом 1920-х рр. релігійні структури, в межах яких задовольнили духовні потреби віруючі національних меншин України, зазнали змін. Потрапляння частини католицьких приходів разом із духовним центром Луцько-Житомирської єпархії до складу Польщі викликало небажані для більшовиків транскордонні контакти ксьондзів, занепокоєних відсутністю вищих ієрархів на території України. Лютеранська церква вдалася до активного реформування вертикалі управління та перепідпорядкування приходів. Громади менонітів, баптистів та іудеїв, хоча й були самодостатніми утвореннями, все ж намагалися координувати власне релігійне життя на вищому рівні. Так, громади німецьких баптистів увійшли до складу Всеукраїнського об'єднання баптистів, а іудейські громади, незважаючи на перепони радянського законодавства, тяжіли до тісної міжобщинної взаємодії в межах окремих поселень. Міжвоєнний період, позначений намаганням комуністичного режиму розколоти конфесійні організації та збільшенням серед національних меншин кількості сектантських угруповань. Кожна релігійна громада мала кілька рівнів управління. Головним органом, на який покладалося вирішення будь-яких проблем, пов'язаних із функціонуванням общини, були збори членів громади. Розгляд повсякденних питань віруючі делегували раді громади, члени якої обиралися з найбільш досвідченіших та поважних осіб. Представником громади у стосунках із владою був староста. Священнослужителі в умовах радянської дійсності опинилися перед необхідністю вирішувати доволі непрості завдання, зокрема, стосовно визначення свого місця в релігійній громаді та соціальній структурі, забезпечення функціонування релігійних общин як осередків відтворення специфічних духовних рис тієї чи іншої етнічної меншини, боротьби за вплив

на населення у протистоянні з комуністичною ідеологією, участі у внутрішньоцерковній боротьбі, стосунків з владою.

Релігійні громади етноспільнот України мали кілька векторів діяльності, головним із яких було проведення богослужінь. Культова активність визначалася змістом релігійних уявлень кожної з досліджуваних конфесій та спрямовувалася на задоволення духовних потреб віруючих. Важливе значення для здійснення обрядів мала культова споруда, від перебування якої у користуванні громади залежало саме існування об'єднання віруючих. Для матеріального забезпечення кліру та утримання богослужбових будівель у належному технічному стані релігійні общини отримували від віруючих у якості пожертв гроші. Серед іудеїв та німців-протестантів особливого розвитку набуло соціальне служіння, тобто надання допомоги нужденним членам громади. Для підтримки цього виду діяльності залучалися кошти, що надходили від місцевих жителів та одновірців з-за кордону. Діяльність релігійних громад підлягала суворому контролю з боку держави, яка хоч і дозволяла общинам проводити з'їзди їх представників, намагалася за будь-що обмежити прояви релігійної активності віруючих стінами храмів. За певних обмежень радянської влади щодо задоволення певних видів релігійних потреб, насадження нею через організацію культурно-просвітницьких установ матеріалістичного світогляду та власного бачення місця національних меншин у державній системі, серед етнічного християнського населення України набула розповсюдження несанкціонована більшовиками релігійно-просвітницька діяльність, яка протікала в молодіжних гуртках, що мали тісні зв'язки зі священнослужителями. Саме в таких товариствах та підпільних недільних школах, де відбувалося виховання дітей та молоді через призму релігійного світогляду, повною мірою реалізовувалися духовні запити віруючих, ініціативу яких було затиснено в рамки типового статуту релігійної громади.

Попри часткову достовірність статистичних даних з обліку релігійних громад, протягом майже всього першого десятиліття існування радянської влади в Україні чисельність релігійних громад нацменшин, як і молитовних

будинків, якими вони користувалися, суттєво не змінилася. Кількість культових будівель на 1924 р. від тих, що функціонували напередодні більшовицького перевороту, скоротилася менш ніж на 5%, а протягом 1928-1929 рр. – ще на 5%. Кількість членів у національних релігійних громадах різних конфесійних напрямків на кінець 20-х рр. ХХ ст. дещо зменшилася. Суттєво скоротилася чисельність віруючих у менонітських громадах, що пояснюється процесом їх масової еміграції. Значно поменшало членів і в общинах старовірів-безпопівців. В окремих випадках ця тенденція пояснювалася не лише недбалістю реєстраторів релігійних общин, які враховували тільки засновників громади, а й небажанням віруючих надавати владі інформацію про свою належність до тієї чи іншої общини з огляду на відому позицію більшовиків у питаннях релігії та церкви. У різних за кількістю членів релігійних громадах національних меншин переважали особи жіночої статі. Винятком були іудейські общини, де більшість становили чоловіки. Крім того, до релігійних громад, сформованих євреями, як частково і до російських старообрядницьких, уходила доволі незначна кількість молоді. Віковий поділ членів польських та німецьких релігійних общин різних культів був відносно рівномірним. Найбільша кількість писемних віруючих належала до протестантських конфесій. Більшовицькі пропагандисти вдавалися до спроб дискредитації віруючих, насамперед, єврейської та німецької національностей, шляхом акцентування суспільної уваги на скупченні значної кількості матеріальних благ у їхніх руках. Насправді майновий стан членів громад залежав від їх місця проживання та успішного застосування професійних навичок.

Становище релігійних громад національних меншин України в умовах радянської антирелігійної політики 20 – 30-х рр. ХХ ст. визначалося домінуючими політичними процесами в країні. Одразу після того як більшовики прийшли до влади, вони розпочали впроваджувати на практиці свої теорії, які передбачали тотальну зміну відносин у всіх сферах життя. Антирелігійна політика передбачала втручання влади у внутрішнє життя релігійних громад шляхом позбавлення культового майна останніх. Інколи цей

процес супроводжувався силовим протистоянням представників влади з віруючими, які не приховували свого негативного ставлення щодо оголошеної 1922 р. під приводом допомоги потерпаючому від голоду населенню Поволжя кампанії з вилучення церковних цінностей та наважувалися протистояти їй. Лібералізація не лише економічних відносин, але й інших сфер суспільного життя доби НЕПу та політика коренізації, яка мала на меті вирішити національне питання, впродовж більшої частини 1920-х рр. запобігали владі зловживати приписами радянського права щодо релігії та церкви. Це надало змогу членам національних релігійних громад відносно вільно задовольняти культові потреби. В окремих випадках у місцях із незначною кількістю прихильників якогось із релігійних напрямків або там, де існував брак консолідації між віруючими, комуністи все ж не втрачали нагоди позбавити культової споруди ту чи іншу релігійну громаду. Таким чином, попри значне послаблення тиску на релігійні об'єднання з боку радянської влади, у 20-х рр. ХХ ст. в Україні її представники не змінили свого рішення знищити релігійний світогляд. Більшовики перейшли від активної боротьби з конфесійними організаціями до звичайного спостереження за релігійним життям етноспільнот. Комуністи в такий спосіб збирали інформацію, яку одразу використовували для розробки більш витончених методів боротьби з релігійними переконаннями віруючих. Адже протягом усього досліджуваного періоду серед національних меншин України велася антирелігійна пропаганда, що враховувала особливості їх релігійного життя як у місті, так і на селі. Використовуючи таку політику, будівники комунізму намагалися прищепити національним меншинам України штучно сконструйовану, незалежну від релігійної приналежності самоідентифікацію, що відповідала б вимогам нового суспільства, функціонування якого мало базуватися виключно на атеїстичних засадах.

Йосип Сталін, якому на кінець 1920-х рр. вдалося сконцентрувати у своїх руках майже всю повноту влади, вирішив продовжити справу В. Леніна з наближення комуністичного «світлого майбутнього», виконання якої з

тактичних міркувань було тимчасово відкладено в роки НЕПу. Одним із пунктів перебудови життя в країні на початку 30-х рр. ХХ ст. стала культурна революція, в ході якої протягом короткого терміну мав бути знищений релігійний світогляд. Задля цього більшовики через місцеві органи влади вдалися до безпрецедентної політики ліквідації релігійних громад усіх релігійних напрямків. Посилаючись на незадовільний технічний стан богослужбових приміщень та використовуючи при цьому методи фінансового тиску, влада масово відбирала у віруючих культові споруди. Проводячи закриття культової будівлі, представники радянської влади намагалися надати цьому процесу легітимного вигляду. Для цього використовувалися мешканці населеного пункту, в якому діяла релігійна громада, зазвичай тієї ж національності, що й віруючі. Їхнім завданням було оформлення та подання на розгляд влади клопотань щодо припинення функціонування общини в культовій споруді та передачі останньої в користування населенню переважно для задоволення культурно-просвітницьких потреб. Влада не тільки позбавляла віруючих права на спільну молитву, але й піддавала їх жорстоким переслідуванням. Масові репресії, яких зазнали на собі етноспільноти України впродовж 1930-х рр., мали на меті моделювання суспільства шляхом його насильницького очищення від ворогів соціалістичного ладу, в тому числі від найактивніших носіїв релігійного світогляду. Водночас це була акція помсти і покарання віруючих за неприйняття антирелігійної й антицерковної політики влади, спосіб залякування, що мав забезпечити лояльність решти верств населення. В умовах формування тоталітарного режиму світоглядне інакодумство духовенства та відданих церкві віруючих було розцінено як політичне, що потягнуло за собою репресії і нищення духовного проводу всіх конфесій. Репресивну політику було умисно спрямовано на фізичне знищення священнослужителів, активних віруючих, осіб, що забезпечували належне функціонування релігійних громад, і створення умов, за яких нормальна життєдіяльність представників цих верств населення ставала неможливою. Наприкінці 1930-х рр., у зв'язку з перевагою адміністративних заходів

антирелігійної політики над пропагандистськими, а також внаслідок репресій, зокрема, проти німців та поляків, діяльність національних релігійних общин в Україні було майже припинено владою. Незважаючи на значні досягнення державної кампанії у боротьбі з колективними формами релігійної активності серед етноспільнот України, деякі позбавлені духовенства релігійні громади продовжували нелегально функціонувати й надалі: молитовні зібрання членів розформованих общин відбувалися в будинках найвідданіших традиції віруючих.

За отриманими результатами сформульовано ряд **практичних рекомендацій**:

1. Забезпечити реалізацію гарантованих Конституцією України положень про відокремлення церкви від держави і школи від церкви; рівноправність усіх офіційно зареєстрованих в Україні конфесійних організацій та права громадян, незалежно від їх національної приналежності, на свободу совісті; невтручання у законну діяльність релігійних структур та надання їм усебічного сприяння тощо. Для цього запропонувати всім державним та релігійним інституціям брати участь у вдосконаленні існуючого українського законодавства через відпрацювання юридичних механізмів розв'язання питань, які виникають у відносинах між державними органами влади і релігійними громадами.

2. Запропонувати профільним міністерствам у рамках діючого законодавства допомагати релігійним організаціям у виконанні їхніх статутних завдань щодо соціального служіння на регіональному рівні. Мається на увазі зміцнення моральних підвалин суспільства, розвиток благочинства.

3. На державному рівні слід подолати деструктивні процеси, спрямовані на втягування релігійних організацій до насиченої небезпечними елементами сфери політичного протистояння партій, рухів та інших громадсько-політичних утворень.

4. Міністерству освіти та науки України, вищим органам центральної влади запропонувати спільну розробку та видання індивідуальних і колективних праць з історії державно-церковних відносин в Україні.

5. Необхідним є також детальний аналіз внутрішнього змісту релігійності національних меншин України.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ І ЛІТЕРАТУРИ

Джерела

1. Архівні документи

Центральний державний архів вищих органів влади та управління України

Ф. 1. Всеукраїнський Центральний виконавчий комітет.

Оп. 2.

1.1. *Спр. 2547. Доповідна* записка та висновки юридичної частини ВУЦВКу на подання Прокурора Республіки НКВС УРСР та на постанови губвиконкомів, березень – 16 травня 1924 р., 243 арк.

Оп. 7.

1.2. *Спр. 172. Листування* з райвиконкомами по розгляду скарг релігійних громад, служителів культу та окремих віруючих на дії місцевих органів влади, 4 травня 1931 р. – 28 грудня 1932 р., 298 арк.

1.3. *Спр. 178. Листування* з адмінвідділами виконкомів та райміліціями про реєстрацію статутів релігійних громад, дозвіл виконувати релігійні обряди, 9 січня – 31 грудня 1931 р., 113 арк.

1.4. *Спр. 179. Листування* з райвиконкомами про закриття молитовних будинків, реєстрацію статутів релігійних громад та по розгляду скарг громад і окремих віруючих, 20 січня 1931 р. – 20 квітня 1932 р., 338 арк.

1.5. *Спр. 181. Листування* з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «А», 12 лютого 1931 р. – 2 листопада 1932 р., 68 арк.

1.6. *Спр. 185. Листування* з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію

релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «Б», т. IV (останній), 25 лютого 1931 р. – 28 вересня 1932 р., 81 арк.

1.7. *Спр. 190. Листування* з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «Г», т. II., 23 грудня 1930 р. – 23 листопада 1932 р., 100 арк.

1.8. *Спр. 191. Листування* з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «Д». (в 2-х томах), т. I, 2 листопада 1930 р. – 5 листопада 1931 р., 118 арк.

1.9. *Спр. 192. Листування* з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «Д», т. II (останній), 25 січня 1931 р. – 17 грудня 1932 р., 73 арк.

1.10. *Спр. 193. Листування* з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «Є-Ж», т. II, 9 грудня 1930 р. – 10 квітня 1931 р., 57 арк.

1.11. *Спр. 195. Листування* з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «І», 9 лютого 1931 р. – 3 листопада 1932 р., 129 арк.

1.12. *Спр. 196. Листування* з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «К», (в 4-х томах), т. I, 13 листопада 1930 р. – 1932 р., 73 арк.

1.13. *Спр. 197. Листування* з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «К», т. II, 31 грудня 1930 р. – 7 січня 1933 р., 265 арк.

1.14. *Спр. 199. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «М», т. IV, 23 січня 1931 р. – 8 вересня 1932 р., 137 арк.*

1.15. *Спр. 202. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «М» (в 2-х томах), т. I, 26 жовтня 1930 р. – 23 грудня 1932 р., 246 арк.*

1.16. *Спр. 203. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «М», т. I (останній), 9 лютого 1931 р. – 14 листопада 1932 р., 70 арк.*

1.17. *Спр. 204. Листування з райвиконкомами про закриття молитовних будинків та використання їх приміщень під культустанови, реєстрацію релігійних громад та обкладання податком служителів культу, на літ. «Н» (в 2-х томах), т. I, 25 січня 1931 р. – 25 травня 1932 р., 53 арк.*

1.18. *Спр. 284. Справа про закриття костьолів в м. Богуславі і використання їх приміщень для культосвітніх потреб, 10 січня 1930 р. – 25 лютого 1931 р., 23 арк.*

1.19. *Спр. 450. Справа закриття кірхи в м. Немирові, Немирівського р-ну та передачу її приміщення для культосвітніх потреб, 26 липня 1929 р. – 3 липня 1931 р., 8 арк.*

1.20. *Спр. 599. Справа про закриття молитовного будинку німців-баптистів в с. Нейзац, Тілігуло-Березанського р-ну та передачу його приміщення для культосвітніх потреб, 10 грудня 1929 р. – 25 лютого 1931 р., 32 арк.*

Ф. 5. Народний Комісаріат внутрішніх справ УСРР.

Оп. 1.

1.21. *Спр. 986. Уставы религиозных общин по Донецкой губернии, 14 декабря 1922 г. – 16 октября 1923 г., 766 арк.*

1.22. *Спр. 1085. Материалы отдела по отделению церкви от государства, 2 мая – 29 декабря 1922 г., 390 арк.*

1.23. *Спр. 1090. Дело по обвинению служителей культа в сокрытии ценностей Преображенского собора в г. Виннице, 10 – 15 мая 1922 г., 9 арк.*

1.24. *Спр. 2184. Проект положения реорганізації відділу при адмінвідділі по відокремленню церкви від держави у відділ культів, 8 арк.*

1.25. *Спр. 2190. Материалы о деятельности ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства при отделах управления Одесского губернского и окружных исполкомов, 27 января – 31 декабря 1923 г., 182 арк.*

1.26. *Спр. 2191. Материалы о деятельности ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства при отделах управления Подольского губернского и окружных исполкомов, 18 января – 8 ноября 1923 г., 182 арк.*

Оп. 2.

1.27. *Спр. 190. Циркуляры Наркомвнуделов РСФСР и УССР, переписка с админотделами губисполкомов о регистрации религиозных общин и служителей культа, их регистрационные карточки, 25 сентября 1924 г. – 29 сентября 1925 г., 294 арк.*

1.28. *Спр. 194. Планы работ и отчеты о деятельности отдела по отделению церкви от государства и губликвидкомов за 1923/24 г., 186 арк.*

1.29. *Спр. 195. Отчеты о деятельности админотдела Наркомвнудела УССР за I-е полугодие 1923/24 г. и информационный обзор п/отдела культов о религиозной агитации кулацких элементов в Волынской, Киевской, Подольской, Полтавской и Черниговской губерниях в 1924 г., 54 арк.*

1.30. *Спр. 196. Отчеты о деятельности губернских ликвидкомов по отделению церкви от государства за 1924 г., январь – сентябрь 1924 г., 224 арк.*

1.31. *Спр. 199. Протоколы заседаний и информации губернских ликвидационных комиссий по отделению церкви от государства и переписка с админотделами губисполкомов о регистрации уставов и присылке сведений о*

составе и деятельности религиозных общин, 24 мая – 28 августа 1924 г., 405 арк.

1.32. *Спр. 200. Протоколы* заседаний губернских и окружных съездов представителей религиозных общин, 22 сентября 1924 г. – 30 сентября 1925 г., 295 арк.

1.33. *Спр. 204. Уставы* религиозных общин Донецкой губернии, 11 сентября – 28 ноября 1924 г., 372 арк.

1.34. *Спр. 213. Статистические* сведения о количестве религиозных общин, монастырей, составе духовенства, закрытии церквей, синагог, молитвенных домов и др. на Украине, июнь 1924 г. – август 1925 г., 165 арк.

1.35. *Спр. 214. Переписка* с админотделом Волынского губисполкома по рассмотрению заявлений религиозных общин, 4 февраля – 12 сентября 1924 г., 30 арк.

1.36. *Спр. 217. Переписка* с админотделом Екатеринославского губисполкома по рассмотрению заявлений религиозных общин, 14 января 1924 г. – 2 января 1925 г., 97 арк.

1.37. *Спр. 222. Переписка* с админотделами окрисполкомов Одесской губернии по рассмотрению заявлений религиозных общин, 22 ноября 1924 г. – 28 августа 1925 г., 148 арк.

1.38. *Спр. 223. Переписка* с админотделом Подольского губисполкома по рассмотрению заявлений религиозных общин, 7 января – 7 апреля 1924 г., 204 арк.

1.39. *Спр. 228. Переписка* с админотделами окрисполкомов Харьковской губернии по рассмотрению заявлений религиозных общин, 16 сентября 1924 г. – 14 февраля 1925 г., 183 арк.

1.40. *Спр. 251. Материалы* о закрытии монастырей, цырквей и других молитвенных домов, 26 марта 1924 г. – 13 октября 1925 г., 790 арк.

1.41. *Спр. 252. Сведения,* списки и заявления священнослужителей отрекшихся от сана и служения в церкви, 20 апреля 1924 г. – 16 января 1929 г., 219 арк.

1.42. *Спр. 950. Протоколы* общих собраний членов религиозных общин, 21 декабря 1925 г. – 7 апреля 1926 г., 179 арк.

1.43. *Спр. 953. Переписка* о порядке пользования молитвенными домами, 19 октября 1925 г. – 10 декабря 1926 г., 172 арк.

1.44. *Спр. 977. Переписка* с админотделом Волынского окрисполкома о регистрации устава Житомирского евангелическо-лютеранского епархиального совета на Волыни, 13 октября 1925 г. – 31 июля 1926 г., 57 арк.

1.45. *Спр. 1005. Переписка* с Коростенским окружным админотделом о возвращении молитвенного дома г. Словечно в пользование еврейской религиозной общине, 26 ноября 1925 г. – 24 августа 1926 г., 27 арк.

1.46. *Спр. 1046. Переписка* с админотделами окрисполкомов по рассмотрению заявлений религиозных общин о соблюдении религиозных обрядов, июль 1925 г.- сентябрь 1926 г., 135 арк.

1.47. *Спр. 1107. Переписка* с админотделом Коростеньского окрисполкома о рассмотрении заявлений уполномоченных религиозных общин, 7 ноября 1925 г. – 13 июня 1926 г., 27 арк.

1.48. *Спр. 1108. Переписка* с админотделом Мариупольского окрисполкома о рассмотрении заявлений уполномоченных религиозных общин, 10 декабря 1925 г. – 3 июля 1926 г., 65 арк.

1.49. *Спр. 1109. Переписка* с админотделом Одесского окрисполкома о рассмотрении заявлений уполномоченных религиозных общин, 1 ноября 1925 г. – 1 декабря 1926 г., 106 арк.

1.50. *Спр. 2167. Полугодовые, квартальные и месячные отчеты* о деятельности отделений культов админотделов окрисполкомов за 1925/26 г., 345 арк.

1.51. *Спр. 2168. Статистические сведения* по учету религиозных общин и их членов по округам, 42 арк.

1.52. *Спр. 2169. Статистические сведения* о количестве религиозных общин и их членов по округам, июль 1925 г. – сентябрь 1926 г., 35 арк.

1.53. *Спр. 2170. Сведения* о количестве религиозных общин по округам, 1926 г., 132 арк.

1.54. *Спр. 2173. Списки* ликвидированных общин по округам за 1925/26 г., 36 арк.

1.55. *Спр. 2183. Протоколы* заседаний съездов религиозных общин и докладные записки админотделов окрисполкомов об их проведении, 28 февраля 1926 г., 26 октября 1927 г., 155 арк.

1.56. *Спр. 2184. Протоколы* съездов религиозных общин и переписка с админотделами окрисполкомов о разрешении их проведения, 4 марта 1926 г. – декабрь 1927 р., 96 арк.

1.57. *Спр. 2185. Протоколы* съездов и совещаний религиозных общин и докладные записки админотделов окрисполкомов о ходе их проведения, 30 мая – октябрь 1926 г., 70 арк.

1.58. *Спр. 2192. Переписка* с админотделом Волынского окрисполкома по рассмотрению заявлений уполномоченных религиозных общин, 3 ноября 1926 г. – 14 февраля 1928 г., 20 арк.

1.59. *Спр. 2196. Переписка* с админотделом Каменецкого окрисполкома по заявлениям религиозных общин, 5 февраля – 15 декабря 1926 г., 48 арк.

1.60. *Спр. 2209. Переписка* с админотделом Херсонского окрисполкома по заявлениям религиозных общин, 3 января – 15 декабря 1926 г., 34 арк.

1.61. *Спр. 2211. Переписка* с админотделом Шепетовского окрисполкома по заявлениям религиозных общин, 22 марта – 20 августа 1926 г., 38 арк.

Оп. 3.

1.62. *Спр. 261. Циркуляры* Наркомвнудела УССР о приостановлении регистрации религиозных общин, не имеющих молитвенных домов, 1 сентября – 31 декабря 1927 г., 2 арк.

1.63. *Спр. 264. Материалы* V Всеукраинского и областных съездов объединений баптистов, 31 октября – 13 ноября 1928 г., 143 арк.

1.64. *Спр. 265. Протокол* II съезда Волынского синодального округа, 1927 г., 7 арк.

1.65. *Спр. 269. Ходатайства* админотделов о закрытии церквей, синагог, костелов и заключения Наркомвнудела УССР по ним, 245 арк.

1.66. *Спр. 270. Отчеты* о деятельности админотделов окрисполкомов и материалы обследований религиозных общин Артемовского округа за 1926/27 г., 111 арк.

1.67. *Спр. 279. Переписка* с админотделом Бердичевского окрисполкома о закрытии церкви с. Люленцы и изъятии церковных библиотек, 29 января – 17 августа 1927 г., 20 арк.

1.68. *Спр. 281. Переписка* с админотделом Бердичивского окрисполкома о закрытии 4 молитвенных домов, 2 костелов и 2 синагог в с. Шпишинцах и в г. Н-Псков, 20 января – 6 декабря 1927 г., 26 арк.

1.69. *Спр. 323. Переписка* с админотделом Луганского окрисполкома о регистрации устава объединения немцев-баптистов, 31 января – 23 декабря 1927 г., 26 арк.

1.70. *Спр. 335. Положение* о евангелическо-лютеранской церкви в СССР, переписка с админотделом Одесского окрисполкома о регистрации религиозных общин, разрешений конфирмации лютеранскими общинами и убоя птицы еврейской религиозной общине, 4 апреля 1927 г. – 25 декабря 1928 г., 335 арк.

1.71. *Спр. 371. Переписка* с админотделом Черниговского окрисполкома о снятии с костела римско-католической общины г. Чернигова изображения герба и флага Польского государства, 3 февраля – 25 ноября 1927 г., 8 арк.

1.72. *Спр. 397. Финансовые* и материальные отчеты религиозных общин по округам за 1926/27 г., 1927 г., 254 арк.

1.73. *Спр. 402. Уставы* религиозных общин Житомирского округа, май 1927 р., 225 арк.

1.74. *Спр. 1053. Циркуляры* Наркомвнудела УССР и переписка об обязательной воинской службе членов религиозных сект, открытии богословских курсов и др. Списки евангельско-лютеранских пасторов на Украине, 19 января – 13 ноября 1928 г., 100 арк.

1.75. *Спр. 1054. Переписка* с админотделами окрисполкомов по рассмотрению заявлений религиозных общин о соблюдении религиозных обрядов, 17 августа – 29 ноября 1928 г., 12 арк.

1.76. *Спр. 1064. Сведения* о количестве религиозных общин, монастырей, членов общин, монахов и монахинь на территории УССР за 1925/26 – 1927/28 гг., 1928 г., 38 арк.

1.77. *Спр. 1071. Переписка* с админотделами окрисполкомов по рассмотрению заявлений религиозных общин и служителей культа об арендной плате молитвенных домов, взимании налогов и штрафов, 23 мая 1928 г. – 21 декабря 1929 г., 134 арк.

1.78. *Спр. 1074. Переписка* с админотделами окрисполкомов по рассмотрению заявлений религиозных общин о соблюдении религиозных обрядов, 17 декабря – 29 декабря 1929 г., 67 арк.

1.79. *Спр. 1075. Переписка* с админотделами окрисполкомов по рассмотрению заявлений уполномоченных религиозных общин, 22 октября 1928 – 24 декабря 1929 гг., 123 арк.

1.80. *Спр. 1092. Переписка* с админотделом Одесского окрисполкома по рассмотрению заявлений уполномоченных религиозных общин, 24 февраля – 12 декабря 1928 г., 120 арк.

1.81. *Спр. 1117. Переписка* с админотделом Артемовского окрисполкома о разрешении еврейской религиозной общине в с. Горловка проведения богослужения в частном доме, 13 января – 10 ноября 1928 г., 36 арк.

1.82. *Спр. 1175. Регистрационные* карточки и списки служителей религиозного культа, 30 августа 1928 г. – 25 января 1929 г., 294 арк.

1.83. *Спр. 1176. Список* членов исполнительного органа Всеукраинского объединения меннонитских общин, 16 марта 1928 г., 4 арк.

1.84. *Спр. 1647. Статистические* сведения по учету религиозных общин, молитвенных домов, служителей культа. Списки служителей культа Елисаветградского округа, 24 января – 30 июля 1929 г., 107 арк.

1.85. *Спр. 1648. Статистические сведения по учету религиозных общин, молитвенных домов и служителей культа по округам, 22 октября 1929 г. – 21 марта 1930 г., 79 арк.*

1.86. *Спр. 1649. Сведения о количестве немецких кирх и др. молитвенных домов по округам УССР, ноябрь 1929 г. – июль 1930 г., 60 арк.*

1.87. *Спр. 1650. Списки религиозных общин по округам, январь 1929 г. – январь 1930 г., 217 арк.*

Ф. 8. Народний комісаріат юстиції УСРР.

Оп. 1.

1.88. *Спр. 1216. Документы о работе ликвидационного отдела Наркомюста УССР по отделению церкви от государства (протоколы, докладные записки, переписка), 3 января – 26 ноября 1922 г., 376 арк.*

1.89. *Спр. 1217. Документы о работе губернских ликвидационных комиссий юстиции по отделению церкви от государства (протоколы, отчеты, докладные записки, заявления, прошения, переписка), 26 августа 1921 г. – 29 июня 1922 г., 258 арк.*

1.90. *Спр. 1218. Документы о работе губернских ликвидационных комиссий юстиции по отделению церкви от государства (протоколы, отчеты, докладные записки, заявления, прошения, переписка), 1 июня – 30 декабря 1922 г., 214 арк.*

Ф. 166. Народний комісаріат освіти УСРР.

Оп. 1.

1.91. *Спр. 2. Декрети і постанови тимчасового робітничо-селянського уряду України і Наркомосу про відокремлення церкви від держави і школи від церкви, передачу всіх учбових закладів і театрів до відому Наркомосу, організацію Центрального агентства по постачанню і розповсюдженню*

друкованих творів, охорону пам'ятників старовини та з інших питань культурного будівництва на Україні. Списки повітів і волостей України, 17 січня 1918 р. – 15 червня 1919 р., 85 арк.

Ф. 258. Всеукраїнська центральна комісія по боротьбі з наслідками голоду.

Оп. 1.

1.92. *Спр. 153. Протоколи* засіданий Центральної комісії по изъятию ценностей и переписка Всеукраинского бюро по изъятию церковных ценностей с Госкультуправлением и другими организациями по вопросу об изъятии церковных ценностей в пользу голодающих в губерниях пострадавших от неурожая, 27 марта – 14 июля 1922 г., 93 арк.

Ф. 413. Центральна комісія у справах національних меншин при ВУЦВК УРСР.

Оп. 1.

1.93. *Спр. 17. Протоколи* засідань, звіти бюро національних меншостей при Київському, Катеринославському, Волинському губвиконкомах, 23 грудня 1924 р. – 10 липня 1925 р., 339 арк.

1.94. *Спр. 24. Документи* про передачу Бродської синагоги під «робочий клуб» (протоколи, акти, листування), 6 листопада 1924 р. – 14 лютого 1925 р., 48 арк.

1.95. *Спр. 99. Документи* про обстеження польського населення (витяги з протоколів, звіти, резолюції, таблиці), 11 – 27 січня 1925 р., 105 арк.

1.96. *Спр. 168. Протоколи* та звіти про роботу Артемівського, Вінницького, Коростенського, Кременчуцького, Кам'янецького, Луганського, Бердичівського, проскурівського, роменського і інших окрбюро національних меншостей, 4 лютого – 20 грудня 1926 р., 197 арк.

1.97. *Спр. 228. Акти* обстеження уповноваженими нацменшин окрвиконкомів національних сілрад, ч. I, 5 серпня – 18 листопада 1926 р., 264 арк.

1.98. *Спр. 229. Акти* обстеження уповноваженими нацмен окрвиконкомів національних сілрад, ч. II, 1926 р., 171 арк.

1.99. *Спр. 230. Акти* обстеження уповноваженими нацмен окрвиконкомів національних сілрад. Ч. III. – (1926 р.). – 112 арк.

1.100. *Спр. 258. Документи* про роботу Центральної комісії серед нацменшостей (акти, резолюції, звіти, висновки, доповідь), 1927 р., 127 арк.

1.101. *Спр. 323. Акти*, висновки по обстеженню німецьких сілрад по округах України, 5 вересня 1927 р. – 4 вересня 1928 р., 174 арк.

1.102. *Спр. 372. Протоколи*, доповідні записки, відомості, таблиці про обстеження білоруського населення, культосвітню роботу серед народностей Сходу, проживаючих на Україні, стан роботи серед малочисельних нацменшостей УСРР, 28 вересня 1928 р. – 22 квітня 1929 р., 217 арк.

1.103. *Спр. 420. Витяги* з протоколів ВУЦВК, Центральної адміністративно-територіальної комісії, резолюції та листування з окрвиконкомами про стан грецьких національних районів, заходи по забезпеченню рівноправності мов, 3 травня 1928 р. – 7 червня 1929 р., 55 арк.

1.104. *Спр. 561. Документи* про результати обстеження національних районів, сілрад (доповідні записки, висновки, акти, відомості), квітень – серпень 1931 р., 177 арк.

Оп. 2.

1.105. *Спр. 5. Выписки* из протоколов заседаний Президиума ВУЦИКа. Доклад о работе Польского Бюро ЦК нацменьшинств за время с февраля 1925 г. по июнь 1926 г., циркуляры, докладные записки, ведомости и др. материалы по обследованию состояния нацменьшинств на Украине и о работе органов местной власти среди них, 19 мая – 26 октября 1926 г., 132 арк.

1.106. *Спр. 6. Выписки* из протоколов заседаний Главного Бюро еврейской секции ЦК КП(б)У и ВУЦВКа, докладные записки, заявления, переписка с

ГПУ, НКВД, Исполкомами и др. материалы по обследованию состояния национальных меньшинств и работы местных органов власти среди них, 5 января – 19 июня 1926 г., 126 арк.

1.107. *Спр. 10. Матеріали* по обследованию поселений меннонитов и немецких колонистов на Украине (постановления, протоколы, акты, докладные записки, переписка). Списки меннонитов проживающих на Украине, 16 июля 1924 г. – 27 мая 1926 г., 393 арк.

Центральний державний архів громадських об'єднань України у м. Києві

Ф. 1. Центральний комітет Комуністичної партії України.

Оп. 6.

1.108. *Спр. 29. Протоколи* № 3, 4, 6-26, 28-56 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 1 января – 29 июня 1922 г., 116 арк.

1.109. *Спр. 114. Выпуски* из протоколов № 13-24 засідань Політбюро ЦК КП(б)У, 12 апреля – 14 мая 1926 г., 102 арк.

Оп. 7.

1.110. *Спр. 118. Протоколи* № 105 – 123 засідань Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б) Украины, 3 апреля – 12 августа 1929 г., 167 арк.

1.111. *Спр. 128. Матеріали* к протоколам № 129-133 засідань Оргбюро и Секретариата ЦК КП(б) Украины, 1 октября – 5 ноября 1929 г., 280 арк.

Оп. 16.

1.112. *Спр. 34. Постанови* Політбюро ЦК КП(б)У про перевірку рішення ПБ від 11 червня 1939 р. про будівництво № 1 (КОВО) та мосту через р. Дніпро у Києві; забезпечення його керівними кадрами та робочою силою, автотранспортом та обладнанням партбюро Ворошиловградського та Житомирського УНКВС в оперативну діяльність («Окрема папка» до

протоколів засідань ПБ: № 13 пп. 1, 2, 5, 11, 12, 13, 34, 64, 175, 192, 194, 195, 196, 315) та матеріали до них, 10 червня – 13 серпня 1939 р., 92 арк.

Оп. 20.

1.113. *Спр. 748. Циркуляри, інструкції, директиви ЦК РКП(б) і ЦК КП(б)У* о празднованні 4-й годовщини Октябрьской революції, партпросвещенні і роботі середі нацменшинств, красноармейцев, антирелігійної пропаганді, выполненні партійних порученій, боротьбі с голодом, проведенні Всероссийской переписи і др. вопросы. Список важнейших циркуляров и инструктивных писем Агитпропа ЦК КП(б)У, 10 января – 31 декабря 1927 г., 244 арк.

1.114. *Спр. 1450. Циркулярні листи, директиви, тези ЦК КП(б)У* про антирелігійну пропаганду. Доповіді, листи Агитпропу ЦК КП(б)У, губкомів партії про проведену роботу по антирелігійній пропаганді, 2 січня 1922 р. – 18 червня 1923 р., 128 арк.

1.115. *Спр. 1534. Протоколи засіданій, совещаній евсекции Агитпропа Одесского губкома КП(б)У.* Отчеты, циркулярные письма губкома партии о работе среди еврейских рабочих масс, о контрреволюционной деятельности сионистских организаций и др. вопросам. Планы работы евсекции губкома КП(б)У, 18 января – 23 декабря 1922 г., 105 арк.

1.116. *Спр. 1536. Резолюции и тезисы Полтавского губернского совещания евсещий.* Протоколы заседаний евсекции Полтавского губкома КП(б)У, бюро евсекции Пирятенского уездного комитета партии и общего уездного собрания евреев-коммунистов. Отчеты, письма евсекции губкома КП(б)У о работе евсекции, политико-просветительной работе среди еврейских рабочих. Планы работы евсекции губкома партии, 5 января – 28 декабря 1922 г., 91 арк.

1.117. *Спр. 1811. Отчет ЦК КП(б)У* за 1923-1924 гг. и материалы к нему о политическом положении и состоянии народного хозяйства Украины, организационно-партийной работе на селе, среди национальных меньшинств, молодежи, руководстве просвещением и др. вопросы, 1924 г., 125 арк.

1.118. *Спр. 1839. Резолюции, тезисы* Всеукраинского совещания заведующих Агитационно-пропагандистскими отделами губкомов партии. Протоколы заседаний, резолюции широкой и узкой коллегий Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У о проведении антирелигиозной пропаганды, политико-массовой работы среди молодых членов партии и др. вопросам, 12 января – 26 ноября 1924 г., 184 арк.

1.119. *Спр. 1842. Протоколы, выписки из протоколов совещания, заседаний* антирелигиозной Комиссии при Агитационно-пропагандистском отделе ЦК КП(б)У, антирелигиозного семинара при Центральном партийном клубе, Устав общества распространения научных знаний среди рабочих и крестьян, 5 января – 5 ноября 1924 г., 54 арк.

1.120. *Спр. 1845. Протоколы совещаний, заседаний комиссий по* антирелигиозной пропаганде при агитационно-пропагандистских отделах Волынского и Одесского губкома партии. Отчет агитационно-пропагандистского отдела Донецкого губкома партии в ЦК КП(б)У о состоянии антирелигиозной работы. Циркуляры агитационно-пропагандистских отделов Киевского и Полтавского губернских партийных комитетов об усилении антирелигиозной работы, 29 февраля – 20 декабря 1924 г., 49 арк.

1.121. *Спр. 1846. Отчеты, обзор, сведения* губернских отделений культов окружных ликвидационных комиссий Украины в Агитационно-пропагандистский отдел ЦК КП(б)У об их деятельности, о сектантском движении, составе духовенства, др. вопросам, 4 февраля – декабрь 1924 г., 43 арк.

1.122. *Спр. 2006. Циркулярные и директивные письма* ЦК РКП(б) и ЦК КП(б)У, протоколы заседаний антирелигиозной комиссии ЦК КП(б)У, совещаний при Агитпроме ЦК, переписка по вопросам антирелигиозной пропаганды. Докладные записки, справки Агитпрома ЦК КП(б)У, окружкомов партии о состоянии религиозного движения в республике и формах борьбы с ним, 2 января – 24 декабря 1925 г., 204 арк.

1.123. *Спр. 2007. Докладные* записки, справки отделов ЦК КП(б)У, советских органов и учреждений о состоянии сектанства и религиозном движении на Украине. Протокол заседания комиссии Политбюро ЦК КП(б)У, обзор, докладная записка Главного бюро евсекции при ЦК КП(б)У о сионистском движении на Украине и работе среди еврейского населения. Прокламации, листовки, инструкции сионистско-социалистической партии в СССР присланные губкомами и окружками КП(б)У в Главное бюро евсекций ЦК КП(б)У, 21 марта – 2 декабря 1925 г., 186 арк.

1.124. *Спр. 2019. Мероприятия* ЦК КП(б)У по усилению работы среди национальных меньшинств. Справки, письма Агитпропа ЦК КП(б)У, переписка с партийными, советскими органами, секциями по вопросам работы среди национальных меньшинств, 16 января – 18 декабря 1925 р., 267 арк.

1.125. *Спр. 2246. Докладная* записка, справки подотдела национальных меньшинств, евсекции при Агитационно-пропагандистском отделе ЦК КП(б)У в ЦК партии о работе среди национальных меньшинств в 1924 – 1926 гг. Воззвание Организационного комитета по созыву I съезда поляков, проживающих за границей, 8 января – 27 декабря 1926 г., 67 арк.

1.126. *Спр. 2494. Переписка* с партийными органами, тезисы докладов Агитационно-пропагандистского отдела ЦК КП(б)У по вопросам антирелигиозной пропаганды. В деле имеется выписка из протокола заседания Секретариата ЦК КП(б)У о составе Всеукраинской антирелигиозной комиссии, 13 января – 22 декабря 1927 г., 27 арк.

1.127. *Спр. 6426. Докладные* записки ЦК КП(б)У в ЦК ВКП(б) на имя И. В. Сталина об активизации антисоветской работы в немецких районах УССР в связи с приходом Гитлера к власти. Докладные записки ГПУ УССР, Политсектора Наркомзема УССР, начальника политотдела Аккржанской МТС Одесской обл. в ЦК КП(б)У об оказании материальной помощи немецкому населению и проводимой среди них работы со стороны Германии, 9 мая – 3 июня 1934 г., 23 арк.

1.128. *Спр. 6777. Директивное* письмо ЦК КП(б)У, докладные записки, справки, письма обкомов партии, органов суда, прокуратуры, НКВД УССР о нарушении законности в промышленности, сельском и коммунальном хозяйствах, в органах суда, прокуратуры, финансовых и банковских учреждениях; отмены смертных приговоров, борьбе с бандитизмом, положении коллегии защитников, репрессий против немцев – ксендзов, писателей, разгрузке мест лишения свободы, необоснованном возбуждении уголовных дел, 14 февраля – 13 декабря 1935 г., 144 арк.

1.129. *Спр. 7105. Справки* и спецсообщения партийных органов в ЦК КП(б)У о наличии на Украине церквей и молитвенных домов, их закрытии, о работе отделов культуры при исполкомах, первом номере газеты «Безбожник», состоянии антирелигиозной пропаганды на местах, 20 января – 11 июля 1937 г., 39 арк.

1.130. *Спр. 7519. Докладная* записка редактора газеты «Дас Нойс Дорф», справки и другие документы антирелигиозных комиссий при окружкомах КП(б)У по вопросам религиозного движения, 11 арк.

Державний архів Київської області

Ф. Р-862. Подотдел по ликвидации имуществ религиозных учреждений.

Оп. 1.

1.131. *Спр. 21. Докладная* записка о синагогах. Сведения о количестве церквей и синагог на Украине за 1919 г., 6 арк.

1.132. *Спр. 71. Акт* проверки денежных сумм Киевской городской еврейской синагоги, 1919 г., 3 арк.

1.133. *Спр. 253. Акт* комиссии по изъятию ценностей в пользу голодающих с еврейских молитвенных домов, 1922 г., 10 арк.

1.134. *Спр. 271. Договор* верующих граждан села 2-ой Марьяновки и Фастовца Белоцерковского уезда с сельсоветом о приеме в пользование церкви, 1923 г., 8 арк.

1.135. *Спр. 272. Договор* прихожан иудейского молитвенного дома Холим-Мойше в г. Белая Церковь с исполкомом о приеме в пользование этого дома, 1923 г., 7 арк.

Державний архів Миколаївської області

Ф. Р-118. Административный отдел Николаевского окружного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.

Оп. 1.

1.136. *Спр. 158. Переписка* с кооперативными товариществами и религиозными обществами о проведении регистрации кооперативных товариществ и разрешении собраний религиозным общинам, 15 июня – 14 декабря 1923 г., 34 арк.

1.137. *Спр. 187. Договор* Евангелического Лютеранского религиозного общества с Окружным исполнительным комитетом о пользовании богослужebным знанием; протоколы общих собраний прихожан Евангелическо-Лютеранской церкви, о денежном отчете правления и др. вопросам. Устав и списки членов религиозной общины, 17 декабря 1923 г. – 18 ноября 1928 г., 81 арк.

1.138. *Спр. 287. Переписка*, техническая схема и чертеж постройки молитвенного дома общин евангельских баптистов в с. Ватерлоо, 31 июля 1926 г. – 27 декабря 1927 г., 72 арк.

1.139. *Спр. 300. Копия* протокола совещания по вопросу о передаче Комцветфонду имущества из цветных металлов, находящихся на учете в комитете по охране памятников культуры Украины. Переписка с

Наркомвнуторгом УССР, докладные записки Николаевского Епархиального управления. Заявления служителей культа по вопросам совершения обрядов, перемещение в должностях, закрытие церквей и синагог, 1 января 1929 г. – 5 февраля 1930, 421 арк.

Ф. Р-161. Николаевский окружной исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.

Оп. 1.

1.140. *Спр. 347. Переписка* с ВУЦИК, окрадминотделом и др. учреждениями по делам религиозного культа, 24 ноября 1925 г. – 15 декабря 1926 г., 30 арк.

1.141. *Спр. 731. Выписки* из протоколов заседаний Президиума ВУЦВКа, Николаевского Окрисполкома и переписка с окружным административным отделом по вопросу закрытия отдельных церквей, о принятии гражданами украинское подданство, о состоянии и деятельности рабоче-крестьянской милиции и по др. вопросам. Штаты окрадминотдела и милиции, акты обследования производственной и финансово-хозяйственной частей исправительно-трудового учреждения. Список бывших помещиков Карл-Либнехтского района, 22 сентября – 28 декабря 1928 г., 315 арк.

Державний архів Одеської області

Ф. Р-3865. Одесский административный отдел Одесского окружного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.

Оп. 1.

1.142. *Спр. 28к. Переписка* НКВД УССР о регистрации кружков римокатолических и других религиозных обществах, 1 января 1926 г. – 17 января 1927 г., 18 арк.

1.143. *Спр. 34. Переписка* Одесского Окрадминотдела з местными организациями по вопросу отношения к религиозным обществам и служителям религиозного культа, 1 января 1926 г. – 1 января 1927 г., 64 арк.

1.144. *Спр. 37. Распоряжения* Одесского окрадминотдела, переписка с райадминотделами, райисполкомами по вопросу об отношении к религиозным обществам, 5 июля 1926 г. – 28 октября 1927 г., 77 арк.

1.145. *Спр. 39. Сведения* и переписка о деятельности религиозных общин в округе, 10 января – 3 июня 1925 г., 90 арк.

1.146. *Спр. 41. Переписка* с ГПУ, райадминотделами о деятельности религиозных обществ, учете служителей религиозных культов, 11 января – 30 ноября 1927 г., 117 арк.

1.147. *Спр. 51. Переписка* с НКВД, местными райисполкомами о спецпроверке служителей религиозного культа, 12 января 1928 г. – 8 февраля 1929 г., 45 арк.

1.148. *Спр. 56. Переписка* с НКВД УССР о регистрации молитвенных домов в Одесском округе, 18 мая – 9 декабря 1929 г., 15 арк.

1.149. *Спр. 58а. Переписка* с местными админотделами о взятии на учет имущества, принадлежащего религиозным обществам, проведении антирелигиозной работы среди населения, 18 января – 24 декабря 1929 г., 94 арк.

1.150. *Спр. 82. Отчеты* районных исполкомов и сельсоветов о закрытии церквей и молитвенных домов, 18 июня – 8 октября 1924 г., 78 арк.

Державний архів Херсонської області

Ф. Р-445. Административный отдел исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Херсонского округа.

Оп. 1.

1.151. *Спр. 39. Отчеты* о деятельности Херсонской окружной ликвидационной комиссии по отделению церкви от государства, 5 апреля – 10 июля 1924 г., 30 арк.

1.152. *Спр. 220. Списки* верующих по Снегиревскому району, 1 января – 3 мая 1927 г., 101 арк.

1.153. *Спр. 252. Документы* о регистрации евангельского лютеранского общества Высокопольского района (протокол, устав, заявление, переписка), 31 марта – 12 апреля 1927 г., 12 арк.

1.154. *Спр. 254. Зарегистрирование* устава еврейского религиозного общества Березниговатского района, 14 лютого – 5 березня 1927 г., 16 арк.

1.155. *Спр. 261. Циркуляры* по всем райадминотделам Херсонского округа. Протокол общего собрания Старосельской религиозной общины. Список прибывших членов в Казанскую религиозную православную общину, 5 января – 1 февраля 1928 г., 67 арк.

Ф. Р-2. Херсонский окружной исполнительный комитет Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов Херсонского округа.

Оп. 1.

1.156. *Спр. 1355. Устав,* протоколы заседаний учредителей, списки и анкеты членов религиозных общин Евангело-Лютеранской церкви г. Херсона, 14 мая 1923 г. – 13 марта 1924 г., 181 арк.

Ф. Р-1887. Отдел управления Херсонского уездного исполнительного комитета Совета рабочих, крестьянских и красноармейских депутатов.

Оп. 3.

1.157. *Спр. 694. Постановления* и циркуляры Народного комиссариата юстиции и губисполкома по отделению церкви от государства. Сведения о

количестве церквей, синагог, священнослужителях и прихожан, 12 октября 1921 г. – 6 февраля 1923 г., 80 арк.

1.158. *Спр. 706. Описи* имущества церквей, синагог, молитвенных домов, ведомости прихода денежных сумм. Списки церквей, синагог, молитвенных домов г. Херсона, 10 сентября – 26 декабря 1921 г., 93 арк.

1.159. *Спр. 716. Договоры* на аренду помещений и заявления и заявления религиозных общин с перечнями принадлежащего имущества в г. Херсоне, 5 апреля – 15 мая 1922 г., 19 арк.

1.160. *Спр. 734. Заявления* сведения церковных общин о церковных владениях и имуществе. Договора на аренду помещений, описи имущества. Ведомости прихода денежных сумм по церквям уезда, 10 июня 1922 г. – 10 января 1923 г., 143 арк.

Державний архів Російської Федерації у м. Москві

Ф. Р-5263. Постоянная центральная комиссия по вопросам культов.

Оп. 1.

1.161. *Спр. 32. Докладная* записка, составленная по материалам Комиссии культов ЦИК СССР с 1/Л по 1/IX-36 г. и направленная в ЦИК СССР и ЦК ВКП(б) о состоянии религиозных организаций в СССР, отношении их к проекту новой конституции, о работе Комиссии культов ЦИК СССР и практике проведения законодательства, о религиозных культурах с приложением сведений о состоянии религиозных объединений и молитвенных зданий РСФСР, о приеме ходяков, поступлении жалоб и заявлений и работе комиссии за 1934 г., 1 декабря 1933 г. – 1 сентября 1936 г., 66 арк.

1.162. *Спр. 46. Переписка* Комиссии по вопросам культов с СНКФ, НКВД СССР, ЦИК УССР, Прокурором СССР, прокурорами областей, облисполкомами и горсоветами о регистрации служителей культа, закрытии

церквей, нарушении законодательства о религиозных объединениях и др., 2 января – 29 декабря 1936 г., 123 арк.

1.163. *Спр. 76. Переписка* Комиссии о закрытии молитвенных зданий в УССР, т. III, 3 декабря 1934 г. – 3 октября 1937 г., 318 арк.

Оп. 2.

1.164. *Спр. 8. Заявления* представителей еврейских религиозных общин и переписка по вопросу разрешения выпечки мацы, 13 декабря 1934 г. – 23 декабря 1937 г., 50 арк.

1.165. *Спр. 9. Копия* отчета о работе Комиссии по вопросам культов за 1935 г., проект Положения а Комиссии, проект постановления ЦИК и СНК СССР об отправлении религиозных культов и запроси учреждений по вопросам законодательства о культах, 1935 г. – февраль 1938 г., 86 арк.

1.166. *Спр. 10. Статистические* сведения о приеме ходочков, поступлении жалоб в Комиссию культов за 1936 г. и 1937 г., докладная записка о состоянии религиозных организаций в СССР, их деятельность, работа Комиссии культов ЦИК СССР и практика проведения в жизнь законодательства о культах. (Составлено по материалам комиссии на 1936 г.), 1 января 1935 г. – 10 мая 1938 г., 106 арк.

1.167. *Спр. 12. Копии* докладных записок об ослаблении антирелигиозной работы, о внесении изменения в действующее законодательство о культах, справки, сведения о молитвенных зданиях, о религиозных обществах и др. материалы с мест, 3 января 1936 г. – 10 мая 1938 г., 196 арк.

1.168. *Спр. 13. Копия* докладной записки о практике проведения в жизнь законодательства о культах в УССР и сведения о количестве молитвенных зданий разных религиозных течений по УССР, 29 декабря 1936 г. – 8 апреля 1938 г., 71 арк.

1.169. *Спр. 24. Докладная* записка о работе Комиссии по вопросам культов, действующем законодательстве СССР о культах и о недостатках проведения его на практике (составлено по материалам Комиссии 1937 г.), 1937 г. – 4 мая 1938 г., 47 арк.

2. Опубліковані документи

2.170. *Антирелигиозная* пропаганда. Сборник материалов. – Х., 1925. – 163 с.

2.171. *Архивы* Кремля. В 2-х кн. / Политбюро и церковь. 1922 – 1925 гг. – М.: РОССПЭН, 1997. – 600 с.

2.172. *Буковский В. Я.* Горькая правда. Документально-исторический очерк. Часть вторая / В. Я. Буковский. – Одесса: «Астропринт», 2006. – 408 с.

2.173. *Відокремлення* церкви від держави й школи від церкви: Зб. декретів, інструкцій та обіжників УСРР та СРСР з поясненнями політвідділу культів при НКВС УСРР. – Х., 1926. – 244 с.

2.174. *Влада і костел* в Радянській Україні, 1919 – 1937 рр.: Римокатолицька церква під репресивним тиском тоталітаризму / [упоряд.: Н. С. Рубльова] // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2003. – № 2(21). – 509 с.

2.175. *Всесоюзная* перепись населения 17 декабря 1926 года. Краткие сводки / ЦСУ СССР. – М., 1928. – Вып. 4: Народность и родной язык населения СРСР. – 138 с.

2.176. *Гидулянов П. В.* Отделение церкви от государства. Полный сборник декретов РСФСР и СССР, инструкций, циркуляров и т.д. с разъяснениями отдела V НКЮста РСФСР / под ред. П.А.Красикова. – Изд. 2-е. – М.: Юридическое изд-во НКЮста РСФСР, 1924. – 404 с.

2.177. *Документы* и материалы по истории советско-польских отношений – М., 1965. - Т. III (апрель 1920 г. – март 1921 г.). – 608 с.

2.178. *Еврейский* вопрос: поиски ответа: Документы 1919 – 1926 гг. / Центр изучения и публикаций документов еврейской истории «Храни и помни»; под общ. ред. В. Ю. Васильева; Сост. В. Ю. Васильев, П. М. Кравченко, Л. Н. Малашенко, Р. Ю. Подкур; Предисл., прим., прилож. Л. И. Килимника. – Винница: Глобус-пресс, 2003. – Вып. 1. – 351 с.

2.179. *Еврейское* население на Николаевщине: Сб. документов и материалов. – Николаев: Атолл, 2004. – 196 с.

2.180. *История немцев Украины в воспоминаниях, исследованиях и документах.* – Донецк: Апекс, 2007. – 312 с.

2.181. *Коммунистическая власть против религии Моисея: Документы 1920 – 1937 и 1945 – 1953 гг.* / ред. серии отв. за вып. Л. И. Килимник; Центр изучения и публикации документов евр. истории «Храни и помни». – Винница: Глобус-Пресс, 2005. – Вып. 2. – 383 с.

2.182. *Короткі підсумки перепису населення України 17.XII.1926: Національний і віковий склад, рідна мова та письменність населення* / ЦСУ УСРР. – Х., 1928. – 210 с.

2.183. *КПРС і Радянська держава про релігію та атеїстичну пропаганду.* – К., 1962. – 184 с.

2.184. *КПСС в резолюциях и решениях съездов, конференций и пленумов ЦК.* – М., 1970. – 146.

2.185. *Мироновский Ю. Б. Шофор: Документы и материалы по истории евреев на Черкащине. Нач. XIX ст. – 1960-е гг.* / Ю. Б. Мироновский. – Черкаси: Вертикаль, 2004. – 279 с.

2.186. *Население Украины по данным переписи 1920 г. (Сводные данные по губерниям и уездам)* / ЦСУ УСРР. – Х., 1923. – 50 с.

2.187. *Национальная политика ВКП(б) в цифрах.* – М., 1930. – 328 с.

2.188. *Національні меншості на Україні: статистичний довідник.* – Х., 1925. – С. 7-63.

2.189. *Національні меншості на Україні (Реєстр селеш)* / ЦСУ УСРР. – Х., 1925. – 65 с.

2.190. *Нацполитика СССР в цифрах* / под ред. С. Диманштейна. – М.: изд-во Ком. академии, 1930. – 328 с.

2.191. *Німці в Україні (20 – 30-ті рр. XX ст.). Збірник документів державних архівів України.* – К., 1994. – 232 с.

2.192. *О религии и церкви. Сборник высказываний классиков марксизма-ленинизма, документов КПСС и Советского государства.* – М.: Политиздат, 1977. – 144 с.

2.193. *Об отделении церкви от государства и школы от церкви.* – Х., 1920. – 17 с.

2.194. *Первые декреты советской власти: Сб. факсимильного воспроизведения документов.* – М., 1987. – 334 с.

2.195. *Положення про порядок організації, діяльності, звітності і ліквідації релігійних громад та систему обліку адмінорганами складу релгромад та служників культу.* – Х.: 1930. – 32 с.

2.196. *Про релігію і атеїзм. (Збірник документів і матеріалів).* – К., 1973. – 260 с.

2.197. *Сборник декретов, положений, инструкций и циркуляров по Народному Комиссариату Юстиции с 1 января 1920-го по 20 апреля 1921 г.* – Х., 1921. – Вып. 2. – 140 с.

2.198. *Сільськогосподарський союз голландських вихідців на Україні (1921 – 1927 рр.): Зб. документів і матеріалів (НАН України, Ін-т історії України. Упоряд.: В. І. Марочко).* – К., 2000. – 339 с.

2.199. *Сухоплюєв І. Відокремлення церкви від держави. Збірник законоположень СРСР і УСРР, інструкцій, обіжників і пояснень Наркомвнусправ УСРР. З передмовою комісара внутрішніх справ В.А.Балицького.* – Харків: Юридичне вид-во Наркомюсту УСРР, 1929. – 47 с.

2.200. *Україна в цифрах. 1927 / склав Г. П. Машкін; ЦСУ УСРР.* – Х., 1927. – 132 с.

2.201. *Україна – Польща 1920 – 1939 рр.: З історії дипломатичних відносин УСРСР з Другою Річчю Посполитою: Документи і матеріали / НАН України. Інститут історії України; упорядкування, коментарі, вступна стаття: Н. С. Рубльова, О. С. Рубльов.* – К.: ДУХ І ЛІТЕРА, 2012. – 624 с.

2.202. *Український статистичний щорічник: 1936 – 1937 / ред. кол.: В. Кубійович та ін.* – Варшава; Львів: Вид-во Укр. екон. бюро, 1938. – 305 с.

2.203. *Церковь и государство по Советскому праву (Декреты и разъяснения 1917 – 1923 гг.).* – М. – Саратов, 1924 – Ч. 2. – 199 с.

2.204. *Червоний терор проти духовенства і віруючих на Східній Волині (Житомирщині) у 20 – 30-х роках ХХ ст. Архівні документи та матеріали / Упорядник С. І. Жилюк. – Рівне: Волинські обереги, 2003. – 152 с.*

2.205. *Polacy na Ukrainie: Zbor dokumentow / Pod red. S. Stepnia. – Przemysl, 1998. – Cz. 1: Lata 1917–1939. – Т. I. – 336 s.*

2.206. *Polacy na Ukrainie: Zbor dokumentow / Pod red. S. Stepnia. – Przemysl, 2001. – Cz. 1: Lata 1917–1939. – Т. III. – 220 s.*

3. Архівна періодика

а) газети

3.207. *Боєць М. Куркульські справи / М. Боєць // Радянська Волинь. – 11 лютого 1925. – № 33(158). – С. 5.*

3. 208. *Вишневський А. Антирелігійне виховання в школі / А Вишневський // Робітник Кременчуччини. – 1 листопада 1929. – № 251(3169). – С. 4.*

3.209. *Каменяр. Традиційна «міква» – вогнище зарази, релігійних забобів, джерело наживи релігійників / Каменяр // Робітник Кременчуччини. – 1 листопада 1929. – № 251(3169). – С. 3.*

3.210. *Католическая церковь на Украине – гнездо измены и шпионства // Вечерние известия. – 16 марта 1925. – № 549. – С. 1.*

3.211. *О порядке регистрации религиозных обществ // Известия ВЦИК. – 27 апреля 1923. – № 92.*

3.212. *Очаг темноты станет домом просвещения // Вечерние известия. – 7 марта 1925. – № 543. – С. 3.*

3.213. *Процес ксьондза Скальського // Вісті ВУЦВК. – 27 січня 1928. – № 8(2213). – С. 1.*

3.214. *Справа мойєла Могилевича // Безбожник. – 31 серпня 1937. – № 10. – С. 2.*

3.215. *Хрестом і ... відрізом // Вісті ВУЦВК. – 10 січня 1928. – № 8(2198). – С. 3.*

3.216. *Церкви і синагоги – під клуби // Безбожник. – 31 липня 1937. – № 5. – С. 4.*

3.217. *Церковники і сектанти – фашистські шпигуни і шкідники // Безбожник. – 17 жовтня 1937. – № 18. – С. 3.*

б) журнали

3.218. *І Всеукраїнський з'їзд Спілок безвірників // Безвірник. – 1928. – № 8-9. – С. 96-116.*

3.219. *А. К. Нахабності релігійників у АМСРР немає впину / А. К. // Безвірник. – 1928. – № 8-9. – С. 69-70.*

3.220. *Антирелигиозная работа среди национальностей // Антирелигиозник. – 1933. – № 3. – С. 32-35.*

3.221. *Антирелігійний рух на Кременчуччині // Кременчуччина (записки товариства). – 1929. - № 1.- С. 52.*

3.222. *Антирелігійний рух серед трудящих євреїв // Безвірник. – 1929. – № 23-24. – С. 58-59.*

3.223. *«Великодні дарунки» республіці // Глобус. – 1930 р. - №7.– С. 109.*

3.224. *Викторія. Рационалистическое сектантство / Викторія //Адміністративний вісник. – 1925 р. – № 3-4. – С. 10-12.*

3.225. *Викторія. Рационалистическое сектантство (продолжение) / Викторія //Адміністративний вісник. – 1925 р. – № 5-6. – С. 8-12.*

3.226. *Гоккель Г. Про антирелігійну роботу серед німецької нацменшости / Ганс Гоккель // Безвірник. – 1931. – № 7-8. – С. 27-32.*

3.227. *Гольберт К. Предварительные итоги выборочного обследования религиозного движения на Украине / К. Гольберт // Адміністративний вісник. – 1926. – № 2-3. – С. 16-19.*

3.228. *Ігнатюк Д. До характеристики релігійних рухів на Україні / Д. Ігнатюк // Безвірник. – 1928. – № 1. – С. 67-77.*

- 3.229. *Ігнатюк Д.* До характеристики релігійних рухів на Україні (продовження) / Д. Ігнатюк // *Безвірник*. – 1928. – № 2. – С. 67-73.
- 3.230. *Кетков А.* Антирелігійна робота в болгарському селі / А. Кетков // *Безвірник*. – 1929. – № 3. – С. 65-66.
- 3.231. *Литвинів С.* Група Юних безвірників / С. Литвинів // *Дитячий рух*. – 1930. – № 2-3. – С. 29-32.
- 3.232. *Любинський Ю.* Мова цифр і фактів. (Сучасний стан релігійного руху) / Ю. Любинський // *Адміністративний вісник*. – 1926. – № 8. – С. 11-12.
- 3.233. *Наумов З.* Кооперація не повинна торгувати «кошерним» м'ясом / Зизаній Наумов // *Безвірник*. – 1929. – № 11-12. – С. 92-95.
- 3.234. *Під безвірницький прожектор* // *Безвірник*. – 1929. – № 13. – С. 44-47.
- 2.335. *Постанови* поширеного пленуму всеукраїнської ради спілок безвірників 16 – 19 травня 1929 р. // *Безвірник*. – 1929. – № 11-12. – С. 111-128.
- 3.236. *Роботу* серед нацменів та інтернаціональну в центр уваги // *Безвірник*. – 1933. – № 7-8. – С. 1-6.
- 3.237. *Тобенгауз Ю.* Антирелігійна агітація і пропаганда / Ю. Тобенгауз // *Безвірник*. – 1928. – № 2. – С. 61-66.
- 3.238. *Фадеев П.* О необхідности укрєплення законности в действиях административных органов по отделению церкви от государства / П. Фадеев // *Адміністративний вісник*. – 1926. – № 4-5. – С. 15-17.
- 3.239. *Фесенко І.* Колишні попи про себе та про релігію / І. Фесенко // *Безвірник*. – 1930. – № 5. – С. 21-25.
- 3.240. *Час* покласти край ксьондзівсько-куркульській контрреволюції // *Безвірник* 1930. – № 4. – С. 25.
- 3.241. *Чефранов О.* За безбожну школу і вчительство / Чефранов О. // *Безвірник*. – 1928. – № 10. – С. 4-7.
- 3.242. *Чорну біржу* – синагогу під робітничий клуб // *Безвірник*. 1930. – № 3. – С. 27.

3.243. *Штюрмер М.* Попівщина в німецьких районах України і робота безвірників / М. Штюрмер // *Безвірник*. – 1933. – № 7-8. – С. 18 – 23.

3.244. *Як релігійники борються проти колективізації* // *Безвірник* 1930. – № 8. – С. 15-21.

4. Мемуари, щоденники та листування

4.245. *Геллер Р., Фрейдер М.* Фрамполь в пам'яті потомков / Р. Геллер, М. Фрейдер. – Челябинск: Цицеро, 2010. – 270 с.

4.246. *Гойченко Д.* Красный апокалипсис: сквозь раскулачивание и голодомор / Дмитрий Гойченко. – К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2013. – 400 с.

4.247. *Єфремов С.О.* Щоденники. 1923-1929 / С. О. Єфремов ; упоряд. О. С. Путро [та ін.]. – К.: ЗАТ газета «Рада», 1997. – 834 с.

4.248. *Живи и помни...* История меннонитских колоний Екатеринославщины / С. И. Бобылева, А. И. Безносков, О. В. Безносова, Н. В. Венгер, О. Н. Коковкина, В. К. Клец, И. В. Толстых, Т. Л. Петрова. Под редакцией профессора С. И. Бобылевой: Днепропетровск, 2006. – 378 с.

4.249. *Історія повсякденності в її етнічному вимірі: спогади грека-комуніста* / Відповідальний редактор: д-р іст. наук Л. Д. Якубова. – К., 2008. – 334 с.

4.250. *Ленин В. И.* Военная переписка (1917-1920) / Сост. полковник запаса А. Е. Антонов. – М.: Военное издательство Министерства Обороны Союза ССР, 1956. – 276 с.

4.251. *Сталин и Каганович.* Переписка. 1931-1936 гг. / Сост. О. В. Хлевнюк, Р. У. Дэвис, Л. П. Кошелева, Э. А. Рис, Л. А. Роговая. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2001. – 798 с.

4.252. *Хандрос Б.* Містечко, якого немає. Частина перша: «Штетл» / Б. Хандрос. – К.: «Альтерпрес», 2000. – 368 с.

4.253. *Skalski T.* Terror i cierpienie: Kosciol katolicki na Ukrainie, 1900-1932: Wspomnienia / T. Skalski. – Lublin-Rzym-Lwow, 1995. – 302 s.

4.254. *Hencke A.* Erinnerungen als Deutscher Konsul in Kiew in den Jahren 1933-1936 / Andor Hencke. - München : Ukrainische Freie Universität, 1979. – 72 s.

ЛІТЕРАТУРА

5. Монографії, брошури, статті

5.255. *Алексеев А. А.* Очерки домашней и общественной жизни евреев, их верования, богослужение, праздники, обряды, талмуд и кагал / А. А. Алексеев. – С-Пб., Издание книгопродавца И. Л. Гузова, 1896. – 240 с.

5.256. *Алексеев В. А.* «Штурм небес» отменяется?: Критические очерки по истории борьбы с религией в СССР / В. А. Алексеев. – М.: Издательский центр «Россия молодая», 1992. – 304 с.

5.257. *Алексеев В. А.* Иллюзии и догмы / В. А. Алексеев. – М.: Политиздат, 1991. – 400 с.

5.258. *Амосов Н.* Октябрьская революция и церковь / Н. Амосов. – М.: ОГИЗ, 1937. – 46 с.

5.259. *Андросова В. І.* Рух Хабад Любавич: від виникнення до сьогодні / В. І. Андросова. – Донецьк: Донбас, 2011. – 510 с.

5.260. *Бабинов Ю. А.* Государственно-церковные отношения в России, СССР, СНГ: теория, история, практика / Ю. А. Бабинов. – Севастополь: Изд-во СевНТУ, 2003. – 232 с.

5.261. *Багмет М., Губська Т., Андреев В.* Із історії Миколаївських костюлів / Михайло Багмет, Тетяна Губська, В'ячеслав Андреев // Поляки на півдні України: історія та сьогодні. У 2 т. – Жешов, Київ, Миколаїв: МДГУ ім. М. П. Могили, 2008. – Т. 1. - 264 с.

5.262. *Барменков А. И.* Свобода совести в СССР / А. И. Барменков. – М.: Мысль, 1986. – 224 с.

5.263. *Безносков А. И.* Религиозная жизнь немецкого населения юга Украины и политика Советской власти (1920 – 1928 гг.) / А. И. Безносков // Немцы России и СССР, 1901-1941 гг.: Материалы международной научной конференции. – М.: Готика, 2000. – С. 329-342.

5.264. *Безносков А., Осташева Н.* Молочанский немецкий национальный район / А. Безносков, Н. Осташева // Материалы к энциклопедии «Немцы России». – Вып.7: Немцы Украины: Пилотный сборник. – М., 2002. – С.146-152.

5.265. *Бейзер М.* Наше наследство: Синагоги СНГ в прошлом и настоящем / М. Бейзер – М. 2002. – 176 с.

5.266. *Белимов А. Ф.* Кто такие меннониты? / А. Ф. Белимов. – Фрунзе: Издательство «Кыргызстан», 1967. – 60 с.

5.267. *Бистрицька Е.* Східна політика Ватикану в контексті відносин Святого Престолу з Росією та СРСР (1878 – 1964): Монографія / Е. Бистрицька. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2009. – 416 с.

5.268. *Білоусов Ю.* Київсько-Житомирська римсько-католицька єпархія / Ю. Білоусов. – Житомир, 2000. – 332 с.

5.269. *Бобылева С.* Материалы к энциклопедии «Немцы России». Вып.7. «Немцы Украины». Пилотный сборник / С. Бобылева. – М.: ОАНРН, 2002. – 210 с.

5.270. *Бойко О. Д.* Історія України: Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / О. Д. Бойко. – К.: Академвидав, 2006. – 686 с.

5.271. *Брандт Л.* Лютеранство и его политическая роль / Л. Брандт. – Л.: ОГИЗ Прибой, 1931. – 112 с.

5.272. *Буздітько Б.* Договір користування церковним майном як засіб правового регулювання механізму відокремлення церкви від держави / Б. Буздітько // Держава і церква в новітній історії України. Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15-16 жовтня 2009 року). – Полтава: ПНПУ, 2010. – С. 324-327.

5.273. *Быстряков А. Г.* Евреи Екатеринослава – Днепропетровска (XX век) / А. Г. Быстряков. – Д.: АРТ-ПРЕСС, 2002. – 198 с.

5.274. *Валентинов А.* Религия и церковь в СССР (стенограмма лекции, прочитанной на республиканском семинаре лекторов-атеистов в г. Ленинграде) / А. Валентинов. – М., 1960. – 64 с.

5.275. *Васильчук В. М.* Німці в Україні. Історія і сучасність (друга половина XVIII – початок XXI ст.) / В. М. Васильчук. – К.: Вид. центр КНЛУ, 2004. – 341 с.

5.276. *Ветров І. Г.* Радянська держава і православна церква в Україні у 20-х роках ХХ ст. / І. Г. Ветров, Л. С. Протосавіцька, С. О. Осмоловський – Київ: Генеза, 2009. – 184 с.

5.277. *Вітринська О. В.* Вилучення радянською владою культових цінностей у юдейських общин у 1920-1930-х роках / О. В. Вітринська // Наукові записки НаУКМА. – 2008. – Том 78. – С. 28-34.

5.278. *Вітринська О. В.* Юдейські заклади освіти в контексті радянської політики боротьби з релігією в 1920-30-х роках в Україні // Проблеми історії України: факти, пошуки, судження. – 2007. – Вип. 14. – С. 129-141.

5.279. *Возняк Н. В.* Національне питання і релігія / Нонна Віталіївна Возняк. – К.: Товариство «Знання» Української РСР, 1969. – 48 с.

5.280. *Воробьева Е. Р.* Женщина и религия / Е. Р. Воробьев, С. С. Попов – М.-Л.: ОГИЗ – «Московский рабочий», 1931. – 64 с.

5.281. *Гаврилик О. Є.* Свобода совісті в соціалістичному суспільстві / Олексій Єфимович Гаврилик. – К.: Політвидав України, 1981. – 278 с.

5.282. *Ганзуленко В. П.* Динаміка чисельності громад Римо-католицької церкви на Півдні України в 20-30-ті рр. ХХ ст. / В. П. Ганзуленко. // Гуманітарний журнал. – 2011 р. - № 1-2. – С. 68-75.

5.283. *Ганзуленко В. П.* Польська католицька громада півдня України в другій половині ХІХ – на початку ХХ століття / В. П. Ганзуленко // Поляки на півдні України: історія і сучасність. У 2 т. – Т. 2. – Жешов, Київ, Миколаїв: МДГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 164 – 168.

5.284. *Ганзуленко В. П.* Римо-католицька церква: існування в умовах антирелігійного законодавства (20-ті рр. ХХ ст.) / В. П. Ганзуленко // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2009. – Вип. XXVII. – С. 176-180.

5.285. *Гедьо А.* До питання про церковний устрій маріупольських греків / Анна Гедьо // Грецьке Православ'я в Україні. Збірник наукових статей та матеріалів. – К.: Прайм, 2001. – С. 79-83.

5.286. *Гетте Г.* Николаевская риско-католическая церковь Святого Иосифа / Генриетта Гетте. – Кельн: Издатель Г. Гетте, 2011. – 28 с.

5.287. *Гительман И.* Беспокойный век: Евреи России и Советского Союза с 1881 г. до наших дней / И. Гительман. – М.: Новое литературное обозрение, 2008. – 512 с.

5.288. *Гіркий* полин історії: Масові політичні репресії серед єврейського населення Миколаївської області в 20-50-ті роки ХХ ст. – Миколаїв: Атол / Редакційно-видавнича колегія «Реабілітовані історією», 2003. – 122.

5.289. *Голощанова Є. О.* Організаційна будова баптистських громад у 1920-ті рр. (на матеріалах південної України) / Є. О. Голощанова // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. – 2010. – Вип. ХХІХ. – С. 153-160.

5.290. *Гольдштейн М. И.* Очерки истории евреев Полтавщины / М. И. Гольдштейн. – Полтава, «Стайдж», 1998. – 68 с.

5.291. *Гольдштейн Р. И.* Материалы к истории Хасидизма / Р. И. Гольдштейн. – Днепропетровск, ВПОП «Дніпро», 1994. – 88 с.

5.292. *Гончаров В. В.* Евреи Юго-Восточной Украины: на перекрестке традиций и новаций (конец XVIII – начало ХХ вв.) / В. В. Гончаров. – Донецк: Изд-во Вебер, 2008. – 292 с.

5.293. *Григорович Н. В.* Родом із штетлу. Нариси з історії єврейства Іванківського району Київської області / Н. В. Григорович. – К.: Атопол, 2004. – 351 с.

5.294. *Данильченко О. П.* Етнічні групи півдня України: економічне та соціально-політичне становище на початку 20-х рр. ХХ ст. / О. П. Данильченко. – К., 1993. – 59 с.

5.295. *Данильченко О. П.* Ліквідація неписьменності серед національних меншостей півдня України в 20-х рр. ХХ ст. / О. П. Данильченко // Український історичний журнал. – 1999. - № 3. – С. 74-88.

5.296. *Деннингхаус В.* Борьба за немецкую молодежь: ЦБ немсекций при ЦК ВЛКСМ и религиозные формирования в СССР (1922-1930 гг.) / В. Деннингхаус // Ключевые проблемы истории российских немцев. Материалы X международной конференции Международной ассоциации исследователей истории и культуры российских немцев. – М.: ЗАО «МСНК-пресс», 2004. – С. 74-85.

5.297. *Дмитрик В. А.* Великий терор на Хмельниччині. Історико-краєзнавчий збірник (документи, свідчення, публіцистика) / В. А. Дмитрик, Л. А. Савицький. – Хмельницький: ТОВ НВП «Еврика», 2004. – 416 с.

5.298. *Дорошенко Д.* Короткий нарис історії Християнської Церкви / Д. Дорошенко. – Виннипег: Видання наук, тов-ва при Колегії св. Андрея у Виннипегу, 1949. – 102 с.

5.299. *Доценко В. О.* Єврейський національний культурно-релігійний громадянський рух в Україні в 1920 – 30-ті роки / В. О. Доценко // Матеріали міжнародної науково-практичної конференції «Держава і громадянське суспільство: стан та перспективи розвитку», 14 листопада 2013 року, Ірпінь, Київська обл. – Ірпінь, 2013. – С. 30-33.

5.300. *Ерышев А. А.* Религия – враг равноправия и дружбы народов / Александр Александрович Ерышев. – К.: Издательство Укадемии Наук Украинской ССР, 1962. – 56 с.

5.301. *Євтух В. Б., Чирко Б. В.* Німці в Україні (1920-1990-ті роки) / Центр етносоціологічних та етнополітичних досліджень НАН України / В. Б. Євтух, Б. В. Чирко. – К.: ІНТЕЛ, 1994. – 183 с.

5.302. *Єленський В. Є.* Державно-церковні взаємини на Україні (1917 – 1990) / В. Є. Єленський. – К.: Либідь, 1991. – 72 с.

5.303. *Єленський В. Є.* Релігія після комунізму. Релігійно-соціальні зміни в процесі трансформації центрально- і східноєвропейських суспільств: фокус на Україні / В. Є. Єленський. – К.: НПУ імені М. П. Драгоманова, 2002. – 419 с.

5.304. *Єременко Т. І.* Польська національна меншина в Україні в 20-30-ті рр. ХХ ст. / Т. І. Єременко. – К., 1994. – 74 с.

5.305. *Жилюк С. І.* Становище іудейських громад на Житомирщині в роки радянської влади / С. І. Жилюк // Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії. Збірник наукових праць. Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. – 2011. – Випуск 21. – С. 84-90.

5.306. *Журба М. А.* Етнонаціональні та міжнародні аспекти діяльності громадських об'єднань українського села (20–30 рр. ХХ ст.) / Михайло Анатолійович Журба. – К.: Наук. світ, 2002. – 456 с.

5.307. *Залесский Я.* Страницы еврейской истории Сосницы / Яков Залесский // Евреи Левобережной Украины. История и культура: Материалы VII-го Международного научного семинара. – Чернигов: Издатель Лозовой В. М., 2012. – С. 14-18.

5.308. *Зарецька Т.* Злам у житті польського населення УСРР на початку 1930-х / Т. Зарецька // Проблеми історії України: факти, судження, пошуки: Міжвідомчий збірник наукових праць. – Вип. 19: В 2 ч. – Ч.2. – К.: Інститут історії України НАН України, 2010. – 282 с.

5.309. *Зарічук В. О.* Нариси з історії та культури німців Причорномор'я / Валерій Зарічук. – Одеса: Астропринт, 2012. – 176 с.

5.310. *Зінченко А. Л.* Новітня історія релігійних спільнот в Україні: навч. посіб. для студ. спец. «Історія»/ А. Л. Зінченко. – К.: Київ. Ун-т ім. Б. Грінченка, 2011. – 408 с.

5.311. *Зінько Ю. А.* Влада і протестантизм на Україні: проблеми протистояння (1920-1930-ті рр.) / Ю. А. Зінько // Історія України маловідомі імена, події, факти. – 2005. - Вип. 31. - С. 54-62.

5.312. *Ипатов А. Н.* Кто такие меннониты / А. Н. Ипатов. – Алма-Ата: «Казахстан», 1977. – 125 с.

5.313. *Ігнатуша А.* Католицька церква на півдні України в 1920-1930-х рр. / А. Ігнатуша, О. Ігнатуша // Історія релігій в Україні. Матеріали ІХ міжнародної конференції 11-13 травня 1999 року. Книга І. – Л.: «Логос», 1999. – С. 142-144.

5.314. *Ігнатуша О. М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні: генеза і характер (XIX ст. – 30-ті рр. XX ст.) / О. М. Ігнатуша. – Запоріжжя: Поліграф, 2004. – 440 с.

5.315. *Ігнатуша О. М.* Особливості антицерковної боротьби на Півдні України у 20-30-х рр.. XX ст. / О. М. Ігнатуша. // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Книга І. – Л.: «Логос», 2009. – С. 806-812.

5.316. *Ігнатуша О. М.* Руйнація католицької церкви в умовах голодомору 1932-1933 рр. / О. М. Ігнатуша // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2009. – Вип. 27. - С. 180-184.

5.317. *Казаков А. Л.* От «черты оседлости» к Холокосту... / А. Л. Казаков, С. И. Татаринов, С. В. Федяев. - Артемовск, 2003. – 93 с.

5.318. *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у XX столітті / О. Я. Калакура. – К.: Знання України, 2007. – 508 с.

5.319. *Кальницький М.* Синагога Киевской иудейской общины / М. Кальницький. – К.: Институт Иудаизма, 1996. – 28 с.

5.320. *Кандель Ф.* Книга времен и событий. Том. 3. История евреев Советского союза (1917 – 1939) / Феликс Кандель. – М.: Мосты культуры, 2002. – 488 с.

5.321. *Кандідов Б.* Церква і шпіонаж / Б. Кандідов. - К.: 1939. – 144 с.

5.322. *Кауфман И.* Еврейская история и религия / И. Кауфман, Л. Финкельс, Ш. Эттингер. – Иерусалим: Библиотека-Алия, 1990. – 272 с.

5.323. Киевская Церковь св. Екатерины. Церковь, община, вера. – Киев-Мюнхен, 2000. – 160 с.

5.324. *Кипер М.* Еврейское местечко Украины / М. Кипер. – Х: Пролетарий, 1930. – 108 с.

5.325. *Киржниц Л. Д.* Трудящиеся евреи в борьбе с религией / Л. Д. Киржниц. – М., 1931 – 56 с.

- 5.326. *Киридон А. М.* Час випробування: держава, церква, суспільство в радянській Україні 1917-1930-х років / А. М. Киридон. – Тернопіль: Підручники і посібники, 2005. – 384 с.
- 5.327. *Кичко Т. К.* Иудаизм без прикрас / Трофим Корнеевич Кичко. – К.: Изд-во АН УССР, 1963. – 190с.
- 5.328. *Клибанов А.* Меннониты / А Клибанов. – М.-Л.: ОГИЗ – Московский рабочий, 1931. – 114 с.
- 5.329. *Клочков В. В.* Закон и религия: (От гос. религии в России к свободе совести в СССР / В. В. Клочков. – М.: Политиздат, 1982. – 160 с.
- 5.330. *Клочков В. В.* Религия, государство, право / В. В. Клочков. – М.: «Мысль», 1978. – 287 с.
- 5.331. *Ковальчук А.* Територіальна динаміка Римсько-католицької церкви в Україні / А. Ковальчук // Історія релігій в Україні. Матеріали ІХ міжнародної конференції 11-13 травня 1999 року. Книга І. – Л.: «Логос», 1999. – С. 166-169.
- 5.332. *Ковальчук Я.* Ксьондзи на Україні / Яків Ковальчук. – Х.: Державне видавництво України, 1930. – 56 с.
- 5.333. *Ковальчук Я.* Старовіри / Яків Ковальчук. – Х.: «Пролетар», 1931. – 76 с.
- 5.334. *Козерод О. В.* Євреї України в період нової економічної політики: 1921-1929 рр. / О. В. Козерод. – К.: СПД Савчина, 2003. – 313 с.
- 5.335. *Козерод О. В.* Розвиток єврейського релігійного руху «Хабад» в Україні в 20-х роках ХХ століття / О. В. Козерод // Українське релігієзнавство. – К., 2001. - С. 85-90.
- 5.336. *Козирева М. Е.* Релігійна політика в німецьких національних районах півдня України 20 – 30 рр. ХХ ст. / Марина Едуардівна Козирева // Наукові праці. Політологія. – 2009. – Випуск 185. Том 197. – С. 42-46.
- 5.337. *Колесник Н. А.* Социалистическая свобода совести (политико-правовой аспект) / Н. А. Колесник. – К.: «Вища школа», 1983. – 80 с.
- 5.338. *Колодний А.* Історія релігій в Україні: у 10-ти т./ Редколегія: А. Колодний (голова) та ін. / Релігійні меншини України. Т. 7. –

К.: Український видавничий консорціум, 2011. – 600 с.

5.339. *Колодний А.* Історія релігії в Україні: У 10 т. / Редкол: А. Колодний (голова) та ін. – К., 1996-2002. – Т. 4: Католицизм / За ред. П. Яроцького. – К., 2001. – 598 с.

5.340. *Корнієнко Л.* Національне питання і релігія / Л. Корнієнко. – Х., 1931. – 50 с.

5.341. *Костенко Г.* Релігійна карта Донецької області: історія і сучасність / Г. Костенко. // Схід. – 1997. - № 9-10. – С. 42.

5.342. *Костюк М. П.* Німецькі колонії на Волині (XIX – початок XX ст.) / М. П. Костюк – Тернопіль: Підручники і посібники, 2003. – 384 с.

5.343. *Котляр Ю.* Польське населення півдня України в добу нової економічної політики / Юрій Котляр // Поляки на півдні України: історія та сьогодення. У 2 т. – Т.1. – Жешов; Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могили, 2008. – С. 290 – 298.

5.344. *Кравець Й.* Проти релігії – за соціалізм! / Й. Кравець. – Х.: ДВОУ, 1933 – 64 с.

5.345. *Кравченко П. А., Сітарчук Р. А.* Протестантські об'єднання в Україні у контексті соціальної політики більшовиків (20-30 роки XX століття) / П. А. Кравченко, Р. А. Сітарчук. – Полтава: АСМІ, 2005. – 212 с.

5.346. *Красиков П. А.* Избранные атеистические произведения / П. А. Красиков. – М.: «Мысль», 1970. - 272 с.

5.347. *Крестьянинов В. Ф.* Меннониты / Виктор Федорович Крестьянинов. – М.: Политиздат, 1967. – 223 с.

5.348. *Кривохатський М.* Меноніти на Україні / М. Кривохатський. – Х.: Пролетарій, 1930. – 48 с.

5.349. *Крічкер О. Ю.* Боротьба радянської влади за витіснення релігійної свідомості з традиційного життя єврейських громад у 1920-х рр. (на прикладі містечок Правобережної України) / О. Ю. Крічкер // Гілея. – 2011. – Вип. 48. – С. 127-133.

5.350. *Кудряченко А. І.* Вихідці з німецьких земель на теренах України:

минуле та сьогодення / А. І. Кудряченко, І. М. Кулініч, В. В. Хохлачов. – К.: Наукова думка, 1995. – 73 с.

5.351. *Кукушкин Ю. С.* Очерк истории Советской Конституции / Ю. С. Кукушкин, О. И. Чистяков. – 2-е изд., доп. - М.: Политиздат, 1987. - 367 с.

5.352. *Курило О. В.* Лютеране в России (XVI – XX вв.) / Ольга Вадимовна Курило – Минск: World Wide Printing, 2002. – 347 с.

5.353. *Куроедов В. А.* Религия и церковь в Советском государстве / В. А. Куроедов. – М.: Политиздат, 1981. – 263 с.

5.354. *Кухаренко Б.* Из истории католической общины города Николаева / Богдан Кухаренко // Поляки на півдні України: історія та сьогодення. У 2 т. – Т. 2. – Жешов; Київ; Миколаїв: Вид-во МДГУ ім. П. Могилы, 2008. – С. 58-65.

5.355. *Кьон Н.* Німці і німецька культура в Україні / Наталія Кьон, Леонід Новохатько, Ельвіра Плеська. – К., 2003. – 176 с.

5.356. *Лаврик Г. В.* Державно-управлінська діяльність у сфері реалізації права на свободу совісті: віросповідання в радянській Україні 1919 – 1929 років: організаційно-правові засади. – Полтава, 2008. – 355 с.

5.357. *Лаврик Г. В.* Законодавче обмеження економічного функціонування церкви в 1920-х роках / Г. В. Лаврик // Наукові праці історичного факультету Запорізького державного університету. – 2004. Вип. XVIII. – С. 173-184.

5.358. *Ленин В. И.* Полное собрание сочинений / Владимир Ильич Ленин. – М.: Госполитиздат, 1960. – Т. 12. – 575 с.

5.359. *Липинський В.* Релігія і церква в історії України / В. Липинський. – Нью-Йорк, 1956. – 111 с.

5.360. *Лиценбергер О. А.* «Живая церковь» / О. А. Лиценбергер // Немцы России: энциклопедия. – Т.1. А–И / редкол.: В.Карев (пред. редкол.) [и др.]. – М.: ЭРН, 1999. – 812 с.

5.361. *Лиценбергер О. А.* Евангелическо-лютеранская церковь и советское государство (1917 – 1938) / О. А. Лиценбергер. – М.: Готика, 1999. – 432 с.

5.362. *Лиценбергер О. А.* Римско-католическа Церковь в России: история и правовое положение / О. А. Лиценбергер. – Саратов: Поволжская Академия

государственной службы, 2001. – 384 с.

5.362. *Лось В.* Костел св. Миколая у Києві: Історичний нарис / В. Лось. – К.: «Фелікс», 2010. – 152 с.

5.364. *Лукин Н. М.* Церковь и государство / Н. М. Лукин. – М.: Издательство «Коммунист», 1918. – 40 с.

5.365. *Луковенко І.* Іудаїзм в Донбасі: дорадянські, радянські та пострадянські реалії / І. Луковенко. // Держава і церква в новітній історії України. Збірник статей за матеріалами III Міжнародної наукової конференції «Держава і церква в Україні за радянської доби» (15-16 жовтня 2009 року). – Полтава: ПНПУ, 2010. – С. 170-175.

5.366. *Луковенко І.* Старообрядницькі поселення на Донеччині / І. Луковенко // Історія релігій в Україні. Праці X-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2000 року). Книга I. – Л.: «Логос», 2000. – С. 469-472.

5.367. *Луначарский А. В.* Марксизм и религия / Анатолий Васильевич Луначарский. – М.: «Знание», 1971. – 64 с.

5.368. *Лутай М. Є.* Чехи на Житомирщині: історія і сьогодення / М. Є. Лутай. – Житомир: Вид-во ЖДУ ім. І. Франка, 2008. – 208 с.

5.369. *Любащенко В. І.* Історія протестантизму в Україні: Курс лекцій / В. І. Любащенко. – К., 1995. – 350 с.

5.370. *Любченко В., Фінберг Л.* Нариси з історії та культури євреїв України. Видання друге / В. Любченко, Л. Фінберг. – К.: Дух і Літера, 2008. – 440 с.

5.371. *Мануйлова Д. Е.* Церковь как социальный институт / Д. Е. Мануйлова. – М.: «Знание», 1978. – 64 с.

5.372. *Маркс К., Энгельс Ф.* Сочинения [В 30-ти т.] / Карл Маркс, Фридрих Энгельс. – М.: Госполитиздат, 1959. – Т. 19. – 677 с.

5.373. *Мегружан Ф.* Религия и национальная рознь / Ф. Мегружан. – М.: Государственное антирелигиозное издательство, 1939. – 56 с.

5.374. *Миловидов В. Ф.* Старообрядчество в прошлом и настоящем / Владимир Федорович Млоvidов. – М.: «Мысль», 1969. – 112 с.

- 5.375. *Миловидов В. Ф.* Старообрядчество и социальный прогресс / Владимир Федорович Миловидов. – М.: Знание, 1983. – 64 с.
- 5.376. *Митрохин Л. Н.* Баптизм / Лев Николаевич Митрохин. – М.: Политиздат, 1966. – 264 с.
- 5.377. *Мозохин О. Б.* Право на репрессии: Внесудебные полномочия органов государственной безопасности (1918 – 1953) / О. Б. Мозохин. – М.: Кучково поле, 2006. – 480 с.
- 5.378. *Наймарк Н. М.* Геноциди Сталіна / Норман М. Наймарк. – К.: Видавничий дім «Києво-Могилянська академія», 2011. – 135 с.
- 5.379. *Наулко В. И.* Развитие межэтнических связей на Украине: Историко-этнографический очерк / Всеволод Иванович Наулко. – К.: Наукова думка, 1975. – 276 с.
- 5.380. *Наулко В. И.* Хто і відколи живе в Україні / Всеволод Иванович Наулко. – К.: Голов. спеціаліз. ред. літ. мовами нац. меншин України, 1998. – 80 с.
- 5.381. *Нежный А. И.* Комиссар дьявола / А. И. Нежный. – М.: Протестант, 1993. – 272 с.
- 5.382. *Нестеренко В., Сторчовий В.* Римо-католицька церква на Поділлі у 30-ті роки ХХ ст. / Валерій Нестеренко, Валерій Сторчовий // Історія релігій в Україні. Науковий щорічник. 2011 рік. – Книга I. – Л.: «Логос», 2011. – С. 520-527.
- 5.383. *Ніколін А.* Молодь і релігія / Анатолій Ніколін. – Х.-К.: Державне видавництво «Пролетар», 1931. – 64 с.
- 5.384. *Нікольський В. М.* Репресії органів державної безпеки щодо німців України у 1937 році: кількісні показники / В. М. Нікольський // Вопросы германской истории: Сб. науч. тр. / Ред. кол.: С. Й. Бобилева (відп. редактор) та ін. – Д.: Вид-во Дніпропетр. Ун-ту, 2001. – С. 51 – 62.
- 5.385. *Овчаренко В. П.* Радянська релігійна політика середини 1920-х років на сторінках періодичних відомчих видань НКВС УСРР / В. П. Овчаренко. – Наука. Релігія. Суспільство. – 2012. - № 6. – С. 46-54.

- 5.386. *Одинцов М. И.* Государство и церковь: (История взаимоотношений. 1917 – 1938 гг.) / Михаил Иванович Одинцов. – М.: Знание, 1991. – 64 с.
- 5.387. *Орлянский В. С.* Материалы к истории еврейской общины Александровска (Запорожье). / Вып. 3. 1921 – июнь 1941 г. / В. С. Орлянский. – Запорожье: «ЭТТА-ПРЕСС», 1999. – 102 с.
- 5.388. *Осипова И. И.* «В язвах своих сокрой меня...» / И. И. Осипова. – М.: Серебряные нити, 1996. – 240 с.
- 5.389. *Осташева Н. В.* На переломе эпох... Меннонитское сообщество Украины в 1914 – 1931 гг. / Н. В. Осташева. – М.: Готика, 1998. – 256 с.
- 5.390. *Остроух И. Г., Шервуд Е. А.* Немцы в России (исторический очерк) / И. Г. Остроух, Е. А. Шервуд // Этнографическое обозрение. – 1993. – №. 3. – С. 40-51.
- 5.391. *Павленко В.* Болгарська меншина в Україні (20-30-і рр. ХХ.) / Вікторія Павленко // Українська діаспора. – 1993. - № 4. – С. 131 – 150.
- 5.392. *Пасечник О. А.* Римо-католическая церковь в Каменец-Подольской (Хмельницкой) области в 1920-1941 годах / О. А. Пасечник. – Хмельницкий: Издатель ЧП Цюпак А. А., 2009. - 188 с.
- 5.393. *Пащенко В. О.* Держава і православ'я в Україні: 20-30-ті роки ХХ ст. / В. О. Пащенко. – К., 1993. – 188 с.
- 5.394. *Персиц М. М.* Отделение церкви от государства и школы от церкви в СССР / Марк Менделевич Персиц. – М.: Издательство Академии наук СССР, – 1958. – 200 с.
- 5.395. *Пивоварська К.* Вірмено-григоріанська церква в Лівобережній Україні в 20-ті роки ХХ століття / К. Пивоварська // Історія релігій в Україні. Праці Х-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2000 року). Книга I. - Л.: «Логос», 2000. – С. 299-301.
- 5.396. *Пивоварська К.* Знищення громад Вірмено-григоріанської церкви в Україні за часів радянської влади / К. Пивоварська // Історія релігій в Україні. Праці XI-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2001 року). Книга I. – Л.: «Логос», 2001. – С. 347-353.

5.397. *Пилкингтон С. М.* Иудаизм / С. М. Пилкингтон. – М.: ФАИР-ПРЕСС, 2002. – 400 с.

5.398. *Плесская Э. Г.* Немцы Причерноморья / Э. Г. Плесская. – Одесса: Астропринт, 2008. – 136 с.

5.399. *Покровский Г. А.* Буржуазия и религия / Г. А. Покровский. – М.: Издательство «Атеист». – 1928. – 56 с.

5.400. *Поліщук Ю.* Російські старовіри на Волині (кінець XVIII - XX ст.) Ю. Поліщук // Історія релігій в Україні. Праці X-ї міжнародної наукової конференції (Львів, 16-19 травня 2000 року). Книга I. – Л.: «Логос», 2000. – С. 305-310.

5.401. *Полонська-Василенко Н.* Історичні підвалини УАПЦ / Н. Полонська-Василенко – Мюнхен, 1964. – 125 с.

5.402. *Поспеловский Д. В.* Русская православная церковь в XX веке / Д. В. Поспеловский. – М.: Республика, 1995. – 511 с.

5.403. *Прилуцький В. І.* Небільшовицькі молодіжні об'єднання в УСРР в 20-ті роки. Історичні зошити. / В. І. Прилуцький. – К., 1993. – 58 с.

5.404. *Примост В.* Єврей – це фах: нариси історії євреїв в Україні / Валерій Примост. – К.: Темпора, 2013. – 616 с.

5.405. *Прозоров Н. А.* История старообрядчества / Н. А. Прозоров. – М.: «Третий Рим», 2002. – 228 с.

5.406. *Рабінович Я. Й.* На зламі віків. До 1000-річчя проживання євреїв в Україні. – К., 1998. – 360 с.

5.407. *Рейнмарус А., Фризен Т.* Меннониты. (Краткий очерк). / А. Рейнмарус, Т. Фризен. – М.: Безбожник, 1930. – 88 с.

5.408. Религиозные верования народов СССР. Сборник этнографических материалов / Под общ. ред. В. К. Никольского. – Т II. – М.-Л.: «Московский рабочий», 1931. – 392 с.

5.409. *Романенко С. В.* Календарные праздники в немецких колониях Березанского округа (Николаевской области) / С. В. Романенко // Матеріали

науково-практичної конференції «Німецькі поселення в Україні II пол. XVIII – I пол. XX ст. / За ред. Т. М. Стрижун. – Бахмач, 2008. – С. 95-99.

5.410. *Росовський В.* Доля католицьких храмів на Поділлі (20-30-ті роки XX ст.) / В. Росовський // Історія релігій в Україні: науковий щорічник. – Книга I. – Л.: «Логос», 2009. – С. 904-910.

5.411. *Рублева Н. С.* Особенности существования немецкой католической общности в УССР (1920 – 1930-е гг.) / Наталя Степанівна Рубльова // Немцы России и СССР, 1901 – 1941 гг.: Материалы международной научной конференции. – М.: Готика, 2000. – С. 343-351.

5.412. *Рубльова (Ковалець) Н. С.* Євген Перкович: силует римо-католицького священика на тлі державного атеїзму / Наталя Степанівна Рубльова // Український історичний журнал. – 1996. – № 6. – С. 101-114.

5.413. *Рубльова Н. С.* Ліквідація в Україні ієрархії Римо-католицької церкви (кінець 1917 – 1937 рр.) / Наталя Степанівна Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 2000. – №2/4. – С. 311-330.

5.414. *Рубльова Н. С.* Невідома ділянка «антирелігійного фронту»: боротьба владних структур УСРР проти Римо-католицької церкви, 1920-і роки / Наталя Степанівна Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1998. – № 1/2. – С. 228-240.

5.415. *Рубльова Н. С.* Репресії проти «церковників» і «сектантів» в УСРР, 1927 – 1939 рр. / Наталя Степанівна Рубльова // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – С. 205 – 219.

5.41. *Савинский С. Н.* История русско-украинского баптизма / С. Н. Савинский. - Одесса: Одесская Богословская Семинария, «Богомыслие», 1995. – 128 с.

5.417. *Сергеев И.* Немецкая евангелическо-лютеранская община г. Харькова / И. Сергеев, В. Вардашко, О. Савченко. – Х.: Оригинал, 2003. – 48 с.

5.418. *Сергійчук В.* У боротьбі за рідну віру римо-католики України завжди були неохитні / В. Сергійчук. – К.: «Дніпро», 1996. – 228 с.

5.419. *Слободянюк П. Я.* Єврейські общини Правобережної України: Наукове історико-етнологічне видання / П. Я. Слободянюк. – Хмельницький, 2005. – 409 с.

5.420. *Стронський Г. І.* Римо-католицький костюл в Україні у 20 – 30-і роки ХХ ст. / Г. І. Стронський // Вісник ТДТУ. – 1996. – №1. – С. 77-86.

5.421. *Стронський Г. І.* Репресії проти польського населення України у 30-ті роки / Г. І. Стронський // Проблеми слов'янознавства. – Л., 1994. – Вип. 46. – С. 49-60.

5.422. *Стронський Г. І.* Репресії сталінізму проти польського населення України у 30-і роки: причини, розмах, наслідки / Г. І. Стронський // Тоталітаризм и антитоталитарные движения в Болгарии, СССР и других странах Восточной Европы (20-80 годы ХХ ст.): Материалы международной научной конференции, Харьков, 21 – 23 сентября 1993. – Х., 1994. – Т. 1. – С. 282 – 289.

5.423. *Стронський Г.* Приречена на мовчання. Римо-католицька церква в Україні в 20-30-і рр. / Г. Стронський. // Людина і світ. – К., 1994. - № 3/4. – С. 17-20.

5.424. *Суслова Т. А.* Німецькі колонії и распространение протестантизма на Юге Украины / Т. А. Суслова // Малочисленные национальности юга Украины: история и современность. Тезисы к обласной научно-практической конференции 19-20 октября 1990 г. – С. 24-25.

5.425. *Тан-Богороз В.* Еврейское местечко в революции / В. Тана-Богороз. – М.: Госиздат, 1926. – 219 с.

5.426. *Таранец С. В.* Куреневское тримонастырье: история русского старообрядческого центра в Украине / С. В. Таранец. – К., 1999. – 160 с.

5.427. *Таранец С. В.* Російське старообрядство в Україні в ХХ столітті / С. В. Таранець // Доля старообрядництва в ХХ – на початку ХХІ ст.: історія та сучасність. Збірник Наукових праць та матеріалів / Відпов. ред. та упоряд. С. В. Таранець. – Київ-Куренівка-Чечельник, 2007. – С. 43-52.

5.428. *Терентьева Н., Балабанов К.* Греки в Україні: історія і сучасність. Навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів / Наталія Терентьева, Костянтин Балабанов. – К.: «Аквілон-Плюс», 2008. – Ч. II. – 320 с.

5.429. *Тимофеев В. Д.* Социальные принципы коммунизма и религия / В. Д. Тимофеев. – М.: «Мысль», 1969. – 208 с.

5.430. *Фесенко А. М.* Конфіскація церковних цінностей на Донеччині під час голоду 1921 – 1923 рр. / А. М. Фесенко // Вісник Черкаського університету. – 2008. - № 133 – 134. – С. 120-125.

5.431. *Фесенко А. М.* Організаційне оформлення радянських органів антирелігійної пропаганди в Донбасі / А. М. Фесенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2010. - № 3. – С. 129-134.

5.432. *Фесенко А. М.* Особливості державної політики щодо реєстрації релігійних громад на Донеччині у 20-х рр. ХХ ст. / А. М. Фесенко // Наука. Релігія. Суспільство. – 2009. - № 2. – С. 112-115.

5.433. *Фрумкина М.* Долой равинов / М. Фрумкина. – М.: Главполитпросвет, 1923. – 56 с.

5.434. *Хитерер В.* Конфіскация документальных материалов и еврейской собственности в Украине в 1919-1930 гг. / В. Хитерер // Матеріали ІХ міжнародної наукової конференції 28-30 серпня 2001 р. «Доля єврейської духовної та матеріальної спадщини в ХХ столітті». – К., 2000. – С. 8-15.

5.435. *Ченцов В. В.* Документы советских органов государственной безопасности как источник по изучению проблемы политических репрессий против немецкого населения Украины в 20-30-е годы / В. В. Ченцов // Российские немцы: историография и источниковедение: материалы междунар. науч. конф. (Анапа, 4-9 сентября 1996 г.). – М.: Готика, 1997. – С.347-368.

5.436. *Ченцов В. В.* История в документах. К материалам о политических репрессиях против немецкого населения Украины в 30-х годах ХХ ст. / В. В. Ченцов, Н.В. Китруская // Украина-Германия: экономическое и интеллектуальное сотрудничество (XIX-XX вв.): материалы междунар. науч.

конф. (Днепропетровск, 2-3 октября 1997 г.). – Том 1. – Днепропетровск: НГАУ, 1998. – С.68-78.

5.437. *Ченцов В. В.* Трагические судьбы. Политические репрессии против немецкого населения Украины в 1920-1930-е годы / В. В. Ченцов. – М.: Готика, 1998. – 208 с.

5.438. *Черкашин О. Л.* Старообрядці Харківщини в умовах становлення радянської влади в 20-30 рр. ХХ ст. / О. Л. Черкашин // Доля старообрядництва в ХХ – на початку ХХІ ст.: історія та сучасність. Збірник Наукових праць та матеріалів / Відпов. ред. та упоряд. С. В. Таранець. – Київ-Куренівка-Чечельник, 2007. – С. 159-168.

5.439. *Чирко Б. В.* Національні меншини в Україні / Б. В. Чирко. – К., 1995. – 178 с.

5.440. *Чирко Б. В.* Нацмен? Значить ворог: Проблеми національних меншин в документах партійних і радянських органів в 20-30-х рр. / Б. В. Чирко // З архівів ВУЧК-ГПУ-НКВД-КГБ. – 1995. - № 1/2. – С. 95-110.

5.441. *Чорномиз В.* Еврейское наследие Умани / В. Чорномиз. – Одесса, 2002. – 46 с.

5.442. *Шахнович М. И.* Закат иудейской религии / Михаил Иосифович Шахнович. – Л.: Лениздат, 1965. – 243с.

5.443. *Шахнович М. И.* Кому служит «религия Израиля»? / Михаил Иосифович Шахнович. – Л.: Прибой, 1930. – 96 с.

5.444. *Шахнович М. И.* Реакционная сущность иудаизма: Краткий очерк происхождения и классовой сущности иудейской религии / Михаил Иосифович Шахнович. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1960. – 236с.

5.445. *Шейнман М.* О Раввинах и синагогах / М. Шейнман. – М.: 1930. – 32 с.

5.446. *Шестакова М.* Церковники і сектантські ватажки на службі фашистських розвідок / М. Шестакова. – К.: Державне видавництво політичної літератури при РНК УРСР, 1938. – 24 с.

5.447. *Шитюк М. М.* Німці півдня України: Історія і сучасність / М. М. Шитюк, В. П. Шкварець, М. Е. Козирева, І. Є. Ніколаєв, Л. М. Хрящевська, І. В. Оборонько. – Миколаїв, 2009. – 424 с.

5.448. *Шуба А. В.* Религия и национальные отношения / Алексей Васильевич Шуба. – К.: «Вища школа», 1983. – 96 с.

5.449. *Щукин В. В.* Дорога к храму. Еврейские культовые сооружения и религиозные общины в г. Николаеве. Очерк истории / В. В. Щукин. – Николаев: Издатель Шамрай П. Н., 2011. – 96 с.

5.450. *Эзрин Г. И.* Государство и религия: религиозные организации и политическая структура общества / Г. И. Эзрин. – М.: Политиздат, 1974. – 136 с.

5.451. *Якубова Л.* Повсякденне життя етнічних меншин радянської України у міжвоєнну добу / Лариса Якубова. – К.: Поліграф. д-ця Ін-ту історії України НАН України, 2011. – 338 с.

5.452. *Якубова Л.* Процеси маскулізації та емансипації як віддзеркалення системних перетворень у Маріупольській грецькій громаді в 20-30-х рр. ХХ ст. / Лариса Якубова // Еліністичні студії. – К.: НАН України, Інститут історії України, 2010. – С. 221-246.

5.453. *Ярославский Е.* Против национализма. Против религии. Сборник статей / Емельян Ярославский. – М., Л.: ОГИЗ – Московский рабочий, 1931. – 78 с.

5.454. *Adrianyi G.* Geschichte der Kirche Osteuropas im 20 Jahrhundert / Gabriel Adrianyi. – Paderborn; Munchen; Wien; Zurich: Schoningh, 1992. – 208 s.

5.455. *Dzwonkowski R.* Kosciol katolicki w ZSRR. 1917-1939: Zarys historii / Roman Dzwonkowski. – Lublin, 1997. – 477 s.

5.456. *Dzwonkowski R.* Losy duchowienstwa katolickiego w ZSRR. 1917-1939: Martyrologium / Roman Dzwonkowski. – Lublin, 1998. – 664 s.

5.457. *Dzwonkowski R.* Religia I Kosciol katolicki w ZSRS oraz w krajach I na ziemiach okupowanych 1917 – 1991 / Roman Dzwonkowski. – Lublin, 2010. – 612 s.

- 5.458. *Fletcher C. W. A Study in Survival. The Church in Russia / William C. Fletcher 1927 – 1943.* – London: SPCK, 1965. – 170 s.
- 5.459. *Iwanow M. Polacywzwiązku radzieckimw latach 1921-1939 / M. Iwanow.* – Wrocław, Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1990. – 426 s.
- 5.460. *Kahle W. Geschichte der evangelisch-lutherischen Gemeinden in der Sowjetunion: 1917 – 1938 / Wilhelm Kahle.* – Leiden, 1974. – 625 s.
- 5.461. *Kupczak J. M. Polacy na Ukrainie w latach 1921 – 1939 / Janusz M. Kupczak.* – Wrocław: Wydawnictwo uniwersytetu Wrocławskiego, 1994. – 360 s.
- 5.462. *Nikel S. Die Deutschen in Wolhynien / S. Nikel.* – Kiev-Charkow, 1935. – 106 s.
- 5.463. *Politik und Religion in der Sowjetunion 1917 – 1941.* Wiesbaden: Harrassowitz Verlag, 2001. – 255 s.
- 5.464. *Stolting E. Eineweltmacht zerbricht: Nationalitäten und Religionen in der UdSSR / Erhard Stolting.* – Frankfurt am Main: Eichborn, 1990. – 364 s.
- 5.465. *Stumpp K. Die Ruslanddeutschen zweihundert Jahre unterwegs / Karl Stumpp.* – Pannonia: Verlag Freilassing, 1964. – 140 s.
- 5.466. *The Forgotten: Catholics of the Soviet Empire from Lenin through Stalin* – N. Y.: Syracuse University Press, 2001. – 556 s.

6. Дисертації та автореферати дисертацій

- 6.467. *Байдич В. Г. Римо-католицька церква в умовах радянської релігійно-політики: український досвід (середина 1940-х – перша половина 1960-х рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Володимир Григорович Байдич.* – Кам'янець-Подільський, 2012. – 20 с.
- 6.468. *Безносів О. І. Суспільно-політичне життя німецького та менонітського населення Півдня України (1917 – 1929 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олександр Інокентійович Безносів.* – Д., 2010. – 20 с.

6.469. *Белікова М. В.* Менонітські колонії півдня України (1789 – 1917 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Марина Володимирівна Белікова. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

6.470. *Бобко Т. Г.* Православне духовенство в суспільному житті України 20 – 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Тетяна Григорівна Бобко. – Запоріжжя, 2005. – 20 с.

6.471. *Бойков О. Ю.* Церковно-релігійні структури в духовному і соціокультурному житті Півдня України кінця ХІХ – початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олег Юрійович Бойков. – Д., 2010. – 20 с.

6.472. *Ващенко І. М.* Історіографія історії польської національної меншини УРСР 1920 - 1930-х років: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Іван Михайлович Ващенко. – К., 2006. – 19 с.

6.473. *Вільховий Ю. В.* Політика радянської держави щодо протестантських церков в Україні (середина 40 – 70-х років ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11: «Релігієзнавство» / Юрій Віталійович Вільховий. – К., 2003. – 20 с.

6.474. *Голощанова Є. О.* Громади євангельських християн-баптистів Південної України в умовах суспільних трансформацій 20 – 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Євгенія Олександрівна Голощанова. – Запоріжжя, 2010. – 20 с.

6.475. *Гончарова О. С.* Національні меншини Харківщини в умовах здійснення політики коренізації (20-ті – початок 30-х років ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ольга Сергіївна Гончарова. – Х., 2007. – 19 с.

6.476. *Гура О. А.* Політика радянської держави щодо об'єднань та церков релігійних меншин в УРСР в 1944 – середині 1960-х рр. (на прикладі римо-католицьких та юдейських громад): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня

канд. філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство»: / Олексій Анатолійович Гура. – К., 2012. – 19 с.

6.477. *Данілова І. Ю.* Протестантські релігійні організації в Україні у повоєнний період (1945 – 1955 рр.): структура, діяльність та стосунки з владою: автореф. дис. ... канд. іст. наук : 07.00.01 / Ірина Юріївна Данілова; автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». – К., 2010. – 20 с.

6.478. *Дудка Л.О.* Спілка войовничих безвірників в антирелігійній пропаганді в Україні (20-ті – 40-ві роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Лариса Олексіївна Дудка. – К., 2005. – 20 с.

6.479. *Жуковський О.І.* Національні меншини Правобережної України у 20-ті роки ХХ століття: суспільно-політичний та культурний розвиток: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олександр Іванович Жуковський. – Чернівці, 2006. – 19 с.

6.480. *Євсєєва Т. М.* Російська православна церква в суспільно-політичному житті України 1917 – 1921 рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Тетяна Миколаївна Євсєєва. – К., 2002. – 19 с.

6.481. *Заблоцька-Сеннікова Н. В.* Політика радянської влади по відношенню до Православної церкви та віруючого населення України в 1960-х – середині 1980-х рр.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Неля Володимирівна Заблоцька-Сеннікова. – Луганськ, 2012. – 20 с.

6.482. *Іванова Т. Ю.* Тоталітарний режим і національні меншини Півдня України (20 - 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Тетяна Юріївна Іванова. – Запоріжжя, 2009. – 20 с.

6.483. *Ігнатуша О.М.* Інституційний розкол православної церкви в Україні в умовах модернізації (ХІХ ст. – 30-ті рр. ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття

наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олександр Миколайович Ігнатуша. – Д., 2006. – 39 с.

6.484. *Калакура О. Я.* Поляки в етнополітичних процесах на землях України у ХХ столітті: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України». / Олег Ярославович Калакура; НАН України. – К., 2008. – 35 с.

6.485. *Капінус О. Л.* Грецькі громади України кінця ХVІІ – початку ХХІ ст.: історіографія проблеми: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олена Леонідівна Капінус. – Донецьк, 2008. – 20 с.

6.486. *Киридон А. М.* Державно-церковні відносини в радянській Україні (1917 – 1930-ті роки): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Алла Миколаївна Киридон. – К., 2006. – 34 с.

6. 487. *Марчук В. В.* Українська Греко-католицька церква в суспільному житті України ХХ ст.: дис. ... д-ра іст. наук: 07.00.01 / Марчук Василь Васильович. – Івано-Франківськ, 2004. – 444 арк.

6.488. *Мишков В. Я.* Еволюція та тенденції розвитку старообрядництва в Україні: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. філос. наук: спец. 09.00.11 «Релігієзнавство» / Віктор Ярославович Мишков. – Житомир, 2013. – 18 с.

6.489. *Міронова І. С.* Культура національних меншин Півдня України в 20 – 30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Ірина Сергіївна Міронова. – Донецьк, 2003. – 19 с.

6.490. *Місінкевич Л. Л.* Національні меншини Поділля в 20 – 30-х рр. ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Леонід Леонідович Місінкевич. – К., 2000. – 19 с.

6.491. *Обидьонова О. В.* Національні меншини Донбасу в 20 – 30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец.

07.00.01 «Історія України» / Ольга Вікторівна Обидьонова. – Донецьк, 2000. – 19 с.

6.492. *Очеретянко С. І.* Німецька національна освіта в Україні (20 – 30-ті роки ХХ ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Світлана Іванівна Очеретянко. – Х., 2003. – 20 с.

6.493. *Пивоварська К. Б.* Вірменська національна меншина в Україні у 20 – 30-ті роки ХХ століття: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Каріна Борисівна Пивоварська. – Х., 2004. – 20 с.

6.494. *Рафальський О. О.* Національні меншини України в ХХ столітті: історіографія: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Олег Олексійович Рафальський. – К., 2001. – 45 с.

6.495. *Рубльова Н. С.* Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20 – 30-ті роки ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Наталія Степанівна Рубльова; НАН України. Ін-т історії України. – К., 1999. – 19 с.

6.496. *Рубльова Н. С.* Політика радянської влади щодо Римо-католицької церкви в Україні, 20 – 30-ті роки ХХ ст.: дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / Рубльова Наталія Степанівна. – К., 1999. – 234 с.

6.497. *Сиволапов В. О.* Радянізація німецьких колоній в Україні у 20 – 30-х рр. ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Василь Олексійович Сиволапов. – Луганськ, 2007. – 20 с.

6.498. *Силантьєв В. І.* Влада і православна церква в Україні (1917 – 1930 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Василь Іванович Силантьєв. – Х., 2005. – 38 с.

6.499. *Сітарчук Р. А.* Діяльність протестантських конфесій у Радянській Україні в контексті її державної політики (20 – 30-і рр. ХХ ст.): автореф. дис. на

здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Роман Анатолійович Сітарчук. – К., 2001. – 18 с.

6.500. *Стьопченко Е. М.* Історіографія історії німецького населення Півдня України (кінець XVIII - початок XXI ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.06 «Історіографія, джерелознавство та спеціальні історичні дисципліни» / Елла Миколаївна Стьопченко. – К., 2010. – 20 с.

6.501. *Сучкова О. Ю.* Євреї в Донбасі (20 – 30-ті роки XX ст.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Олена Юріївна Сучкова. – Донецьк, 2005. – 18 с.

6.502. *Шарібжанов Р. В.* Національні меншини Харкова в 20 – 30-ті рр. XX ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Рінат Вялійович Шарібжанов. – Х., 2008. – 20 с.

6.503. *Якубова Л. Д.* Етнічні меншини УСРР і влада: динаміка соціально-економічних, політичних і культурних перетворень (1921 – 1935 рр.): автореф. дис. на здобуття наук. ступеня док. іст. наук: спец. 07.00.01 «Історія України» / Лариса Дмитрівна Якубова. – К., 2007. – 35 с.